

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЕТ ИНСТИТУТИ

Ҳ. ҒОЗИЕВ

ЎЗБЕК
ПУНКТУАЦИЯСИНИНГ
ТАРИХИЙ
ТАРАҚҚИЁТИ

(ПУНКТУАЦИОН БЕЛГИЛАР,
УЛАРНИНГ ВАЗИФАЛАРИ
ВА ҚЎЛЛАНИШ АСОСЛАРИ)

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ—1979

Ушбу китобда ёзма нутқнинг муҳим элементларидан бири — пунктуация ҳақида, унинг пайдо бўлиши ва такомилли ҳамда ҳозирги вақтдаги ҳолати тўғрисида фикр юритилади. Унда ажратиш ва тиниш белгиларининг шакллари, уларнинг ўзаро ўхшаш ва фарқли томонлари, қўлланиш принциплари ва нутқдаги вазифалари ўтмиш ёзув ёдгорликлари ва ҳозирги замон ёзма нутқи материаллари асосида баён қилинади.

Монография ўзбек тили билан шуғулланувчи мутахассислар, олий ўқув юр்தларининг филология факультети ўқитувчилари ҳамда студентларига мўлжалланган.

Нашрга тайёрловчилар: А. АҲМЕДОВ, Б. САРИМСОҚОВ, У ҲОЗИЕВ
АҲМЕДОВ

Г $\frac{70103 - 719}{355(06) - 79}$ 108—78 4602000000

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1979 й.

КИРИШ

Ёзма нутқ кишилиқ жамияти ҳаётида катта аҳамиятга эгадир. У ҳозирги босқичда уч қисм бирлигидан иборат: графика, орфография, пунктуация. Демак, пунктуация ҳам жамият ҳаёти ва тараққиётида муҳим аҳамиятга эга. Бироқ, шунга қарамай, бу соҳада тилшунослигимиз мактаб дарсликлари ва назарий масалалар бўйича, биринчи бўлиб баъзи мулоҳазалар айтган иккита илмий-оммабоп брошюрадаги¹ қондаларни ҳамда пунктуациямизнинг XX аср бошигача бўлган тарихини ёритган айрим ишларни², бирикки методик қўлланма³ ва баъзи мақолаларни⁴ билади, холос.

Ўзбек пунктуацияси масалаларига бағишланган бу китоб шу соҳадаги олдинги ишларни кенгайтириб, чуқурлаштириб ва умумлаштириб керакли ўринларда қайд этган ва XX аср пунктуацияси қўлланиши амалиёти бўйича атрофлича мулоҳазалар юритган монографиядир.

Бу монографияда пунктуацион белгилар, тиниш белгилари ва ажратиш белгилари каби терминлар ишлатилади. Уларнинг қан-

¹ Ш. Шоабдурахмонов. Пунктуация қондалари, Тошкент, 1953; Ўзбек пунктуацияси, Тошкент, 1955.

² Ҳ. Ғозиев. Турк-руник ёзувидаги ажратиш белгиларига доир, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1958, 2-сон; Ўзбек пунктуацияси тарихи (XI—XIX аср араб алфавити негиздаги ўзбекча ёзув материаллари асосида), «Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари», Тошкент, 1959 ва ҳоказо.

³ Ҳ. Рустамов. Синтаксис ва пунктуация ўқитиш методикаси. Тошкент, 1960; К. Н. Назаров. Теоретические основы современной узбекской пунктуации, «Материалы научной конференции профессорско-преподавательского состава университета», Ташкент, Изд-во Гос. университета им. В. И. Ленина, 1966, стр. 300—303; Ажратилган бўлақларда пунктуация, «Ўқитувчилар газетаси», 1967 йил 7 декабрь; Ғ. А. Абдурахмонов. Пунктуация ўргатиш методикаси, Тошкент, 1968 ва бошқалар.

⁴ Ҳ. Ғ. Ғозиев. Рус тили ва ўзбек пунктуацияси, «Ўзбекистон маданияти», 1960 йил 30 май; Тепа сарлавҳалар охирида тиниш белгилари, «Совет мактаби» журнали, 1967, 4-сон; Тиниш белгиларининг шакли ва миқдори, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1967, 5-сон; Октябрь революциясидан олдинги ва кейинги ўзбек пунктуациясининг баъзи масалалари, Тошкент, 1969; Ўзбек пунктуацияси ҳақида баъзи мулоҳазалар, «Ўзбекистон маданияти», 1969 йил № 42 ва бошқалар.

дай маънода қўлланиб келгани шу соҳа мутахассисларига равшан. Шунинг учун ҳам бу ҳақда махсус изоҳга эҳтиёж йўқ, деб билдик. Бироқ тадқиқотимиз бу ишда у терминларнинг яна қандай тушунча ифодаси учун қўллаганимиз тўғрисида қисқагина изоҳ берish лозимлигини кўрсатди.

Маълумки, пунктуация соҳасидаги ишларда пунктуацион белгилар, тиниш белгилари, гоҳо ажратиш белгилари каби терминлар ҳам қўлланиб келади.

Пунктуацион белгилар тушунчаси шу баҳсга тегишли бўлган ва унда белги деб кўриладиган барча шаклларни ўз ичига олади. Демак, бу терминдан ажратиш белгиларини ҳам, тиниш белгиларини ҳам англай берамиз. Шунинг учун ҳам уни ҳар икки термин (ажратиш белгилари, тиниш белгилари англатган барча шакллар) учун умумий ном сифатида ҳам, шунингдек, у терминлардан ҳар бирининг ўрнида ҳам қўллай оламиз.

Ажратиш белгилари термини махсус функцияга эга бўлмай, айна ва тўғри келган турли ўринларда текстларни қисмларга ажратиш учун қўлланадиган шаклларга нисбатан ишлатилади. Бундай белгилар нашрий текстларимиз майдонга келгунгача қўлланган ўтмиш ёзувларимизда асосий пунктуацион белгилнк вазифасини ўтаган. Улар кейинчалик, қўлёзма манбалар билан бир қаторда, нашрий текстларда ҳам қисман ишлатилган.

Тиниш белгилари термини билан ёзувимизда ўзига хос асосий вазифада ишлатилган ва ишлатилаётган европача пунктуацион белгиларнигина атаймиз.

Пунктуация термини нуқта маъносини англатувчи лотинча *punctum* сўзи асосида шаклланган. У тилшунослик фанида ёзувда ишлатиладиган қатор шаклларнинг қўлланиши ҳақидаги қоидалар йиғиндисини англатади. Ана шу шакллар гоҳ пунктуацион белгилар, гоҳ тиниш белгилари термини билан аталади.

Маълумки, тил кишиларнинг ўзаро фикрлашувлари, ҳаётлари ва уларнинг ғалабадан-ғалабага эришувлари учун буюк дастакдир. Тил орқали ифодаланувчи барча тушунчалар, мазмунлар, ҳис-туйғулар оғзаки равишда ёки ёзув орқали шаклланади. Пунктуацион белгилар ёзма нутқнинг бир элементидир.

Пунктуация қоидалари фикр, ҳис-туйғуни ёзувда ўнғай баён этиш ниятида тузилади. Демак, у ёзувда мазмунни тўғри ифодалаш учун пунктуацион белгилар қўллаш йўлларини ўргатади. Унинг қўлланиши билан текстни осон ва тўғри ўқиш имконияти ҳам туғилади.

Ҳозиргача қайд қилиниб келинишича, пунктуациянинг асосий вазифаси ёзув текстида лексик ва синтактик воситалар билан ифодаланиши мумкин бўлмаган маънони, маъно оттенкаларини ифодалашдир. Шунингдек, пунктуацион белгилар лексик ва синтактик воситалар билан баён этилиши мумкин бўладиган ҳодисаларда ҳам қўлланади. Бу билан улар ўша текстдаги маъноларни, маъно муносабатларини, синтактик структураларни тез ва тўғри тушу-

нишга ёрдам берадилар⁵. Бу белгилар ёзув нутқининг экспрессив-стилистик ранг-баранглигини акс эттиришда ҳам алоҳида аҳамиятга эгадир⁶.

Англашиладики, пунктуацион белгилар ва уларнинг қўлланиши сиёсий, ижтимоий ва маданий ҳаётимизда катта аҳамиятга эгадир.

Пунктуацион белгилар ҳақида гап борганда, кўпинча, ҳозирги ёзувда қўлланаётган тиниш белгилари, уларнинг шакли, қўлланиш асос ва вазифалари тасаввур қилинади. Бу пунктуацион белгиларни тор маънода тушунишдир. Аслида эса, бу масала улардан кенг-роқ маънодаги ҳодисаларни ўз ичига олади. Тилшунослик фанида ана шу кенг маъно ҳам кўзда тутилади. Чунки шундагина пунктуациянинг моҳияти, тарихий такомилли тўла равишда гавдаланади. Бизнинг текширишимиз ана шу кенг тушунчага асослангандир. Шунинг учун ҳам бу масалани пунктуацияни кенг маънода тушуниш негизида изоҳлашдан бошлаш мақсадга мувофиқдир.

Қишилар ҳозирги тиниш белгиларини қўлламасдан олдин ҳам ёзувда маъно ва фикрларни турли воситалар орқали очиқ, тўғри англашишга интилганлар. Бу интилиш натижасида у ёзувларнинг ўтмишида ҳар хил белгилар майдонга келган. У белгилар турли халқ ёзувларида шакл жиҳатидан асосан бир хил ёки уларнинг айримлари ўзгачароқ бўлган ва улар кўп ҳолларда бир хил функцияда қўлланган. Бу функция текстларни асосан сўз бутунлиги, синтактик-семантик бирлик ё синтаксик-семантик ҳолат асосида қисмларга ҳам текстлардаги айрим-айрим воқеалар ёхуд воқеа бўлимларини ўзаро бир-биридан ажратишдан иборат бўлган.

Бир неча халқлар ёзуви тарихи текстларни муайян қисмларга ажратишда ўтмишда ҳарф каби шакллардан фойдаланилганини ҳам кўрсатади. Масалан, турк-руник ёзувида $\sqrt{\text{а}}$ (а), лотинча ёдгорликларда У , \rightarrow , арабча текстларда و (в), ح (ҳ), араб алфавити асосидаги баъзи ёзувларда م (м) сингари шакллар қўлланилиши каби. Уларда текст қисмининг биринчи сўзини қизил сиёҳ билан ёзиш шу қисмининг бошланиши, тўғри келган ўринда, ундан олдинги қисмининг тамомланишини билдирган. Ҳиндларнинг қадимги ёзувларида бир ва икки тик чизик (I, II) тиниш белгиси вазифасини бажарган. Бўш жой қолдириш, юлдуз, гул нусха шакллар ҳамда бошқа белгилар воситаси билан шеър сатрларини бир-биридан айириш, проза текстини қисмларга ажратиш каби усулларни билмайдиган ёзувлар тарихи кам. Шунинг учун ҳам қайд этилгандай пунктуацион белгилардан ишлатиш яҳудийлар, греклар, римликлар, турк, рус, ҳинд, араб, форс ва бошқа бир неча халқлар ёзуви ўтмишида (у белгилардан баъзилари ҳозир

⁵ А. Б. Шапиро. Основы русской пунктуации, 1955, стр. 86.

⁶ А. М. Ефимов. Стилистика художественной речи, 1957, стр. 422.

ҳам) учрайди⁷. Ана шундай ҳаётӣй фактларни — ўшандай белгиларнинг ёзувда фикрни аниқ, очиқ, тўғри ифодалашга ва англашга ёрдам берган воситалар эканини тилшунослар олдин ҳам кўрсатганлар ва ҳозир ҳам таъкидламоқдалар. Бу ҳақда баъзи олимларнинг мулоҳазаларини келтирамиз.

Проф. А. Б. Шапиро шундай дейди: «Сақланиб қолган қадимги ёзма ёдгорликлар асосида ҳукм чиқариш мумкинки, бажарадиган вазифаси жиҳатидан пунктуация графика, хусусан орфография каби жуда содда бўлган. Бу жиҳатдан пунктуация тарихининг икки даври ўртасидаги қатъий чегара китоб нашр этишни ихтиро этиш билан маҳкам боғланган...»⁸.

А. Б. Шапиро фикрича, китоблар нашр қилинганда, қўлёзмаларда учраган пунктуация функция жиҳатидан ҳам, шакл жиҳатидан ҳам содда бўлиб, пунктуация тарихининг бир даврини, яъни биринчи даврини ташкил қилади, демак, улар ҳам пунктуацион белгилардандир⁹.

Шунга ўхшашроқ фикрни А. Б. Шапиродан олдин В. Классовский ва Л. В. Щербалар ҳам ўз асарларида баён этган эдилар. Булардан В. Классовский: «Тиниш белгиларининг, бутун эҳтимолларга кўра, гарчи улар XIV асрда, диний, илмий, адабий мақсадлар билан қўлёзмаларнинг тарқалиши кучайган биринчи давридаёқ, балки ундан олдин ҳам пайдо бўлган бўлса-да, синтактик маъноларда ишлатилишларини фақат китоб нашр қилиш иши бошланишидан ҳисоблаш мумкин»¹⁰,— деса, Л. В. Щерба: «Қадимги ёзувларнинг кўпчилиги барча тиниш белгиларидан фақат «абзац» ёки «нуқта»ни билар эди... Қадимги ёзувда энг кўп тарқалган белги, кўринишича, текстни синтагмага ажратадиган ва озми-кўпми бизнинг вергулимиз маъносида қўлланадиган нуқта эди»¹¹,— дейди.

Кўриниб турибдики, бу икки олим ҳам китоблар нашридан олдинги қўлёзма текстларини синтагмаларга ё синтактик муносабат-

⁷ Қуйидаги асарларга қаралсин: Евграф Филомафитский. О знаках препинания вообще и в особенности для Российской словесности, «Труды общества любителей Российской словесности», 1922, стр. 76—77, 79, 82—84; В. Классовский. Знаки препинания в пяти важнейших языках, СПб., 1882, стр. 2—5; П. М. Мелиоранский. Памятник в честь Кюль-Тегина, «ЗВОРАО», 1899, стр. 15, 45—46 (сўнги икки бет В. Томсен асари таржимасидан); Л. В. Щерба. Пунктуация. «Литературная энциклопедия», т. IX, 1935, стр. 367; С. И. Абакумов. Об основах методики пунктуации, «Известия Академии педагогических наук РСФСР»; А. Б. Шапиро. Основы русской пунктуации, 1955; А. В. Кочергина. Начальный курс санскрита, 1956, стр. 10.

⁸ А. Б. Шапиро. Основы русской пунктуации, 1955, стр. 5—6.

⁹ Қўлёзмалардаги пунктуациялар, А. Б. Шапиро фикрича, текстларнинг сўз ва сўзлар гуруписига ажратган бир нуқта, икки нуқта, ромб шаклидаги тўрт нуқтадир. Қаранг: Уша асар, 7-бет.

¹⁰ В. Классовский. Знаки препинания в пяти важнейших языках, СПб., 1882, стр. 3.

¹¹ Л. В. Щерба. Пунктуация, «Литературная энциклопедия», 1935, т. IX, стр. 367—368.

ларга асосланган ҳолдаги қисмларга ажратган белгилар бўлганини, улар тиниш белгилари эканини баён этадилар.

Қандай вазифадаги шакллар пунктуацион белги сифатида танилиши лозимлигини филология фанлари доктори, проф. С. И. Абакумовнинг қуйидаги мулоҳазалари яна очиқроқ кўрсатади: «У (пунктуация — *Х. F.*) кўпгина қўлёзмаларда мутлақо қўлланилмаган, айримларида эса фақат битта катта нуқта ишлатилган. Баъзан нуқталар ўрнида «шеърлар» системаси қўлланган, ҳар бир катта период¹² хат бошидан бош ҳарф билан бошланган, кичикроқ период эса сўзлар ўртасида очиқ жой қолдириш билан ажратилган ва улар ҳам бош ҳарф билан ёзилган. Ниҳоят, периоднинг анча-мунча мустақил бўлган қисмлари кичикроқ очиқ жой билан ажратилган. Бироқ шу даврнинг айрим қўлёзмаларида бошқа белгилар, яъни вергул, вергуллар тўдаси (комбинацияси), крест, уч нуқта каби белгиларнинг ҳам ишлатилиши кўринади. Ҳар ҳолда, *X* асрда, яъни тахминан славян ёзуви яратилган вақтларда, тиниш белгилари кенг қўллана бошланган эди. Маълум фикрнинг тугалланишини ифодалаш белгиси сифатида нуқта, нуқтали вергул (.), нуқталар тўдаси (комбинацияси: .:, :, ˘ : ˘ .×. каби), крест (+) ишлатилган. Гап ичида қўлланилган ва фикрнинг давом этаётганини билдирадиган кичикроқ вазифадаги тиниш белгилар вергул (,), вергуллар тўдаси (˘), нуқтали вергул (.), вергул

устига икки нуқта (:˘) ва ҳатто нуқта (.) орқали ифодаланган.

Савол аломати вергул устига нуқта қўйиш орқали ифодаланган. Бошқа белгилар ва ҳар бир белгининг вазифасини аниқроқ белгилашга интилиш китоб нашр қилиниши кашф этилгандан кейин пайдо бўлади.

Славян-Кирилл ёзувида тиниш белгилари Остромиров инжили (1056—1057 йиллар)дан бошлаб энг қадимги ёдгорликларда учрайди. Инжил ва шу кабиларнинг боблари, қисмлари тамом бўлишини кўрсатувчи, кўп вақт тўлқинли чизик билан бирга келадиган (:˘ ё :˘. каби) нуқталар тўдаси (комбинацияси) Кирилл ёзуви қўлёзмаларининг кўпчилигида учрайди»¹³.

А. Н. Кононовнинг кўрсатишича, турк тилининг янги грамматикаси ва тилга онд дарсликларида 15 хил тиниш белгилари сирасида умумий сарлавҳа остидаги айрим фикр ва ибораларнинг бир-бирдан ажратувчи параграф (§), квадрат скобка [] ва уч юлдуздай шакллар бор¹⁴.

В. В. Томсен: «...турк ёзувида яна бир белги, икки нуқта бор,

¹² Период — фикрни муфассал равишда кенгайтириб ифодаланган бир неча содда ва қўшма гаплар тизмаси.

¹³ С. И. Абакумов. Об основах методики пунктуации, «Известия Академии педагогических наук РСФСР», М.—Л., 1947, № 10, стр. 5.

¹⁴ А. Н. Кононов. Грамматика турецкого языка, М.—Л., 1941, стр. 289—293.

у ўз йўлида пунктуацион белги бўлиб хизмат қилади, чунки унинг вазифаси сўзларни бир-биридан ажратиш ёки тўғрироғи, сўз охирини кўрсатишдир»¹⁵— дейди. С. Ё. Малов эса «Қадимги турк ёзувлари ёдгорликлари» (53, 71, 74, 75 ва бошқа бетлар) ва «Туркларнинг енисей ёзувлари» (12, 13, 29, 33, 85, 101 ва бошқа бетлар)да турк-руник¹⁶ ёзувларида учрайдиган остин-устин икки нуқтани, бир нуқтани, √ (а) шаклини ва нуқтални √ (а)ни тиниш белгилари деб ҳисоблайди.

Ф. М. Мусабекова ҳам қадимги турк ёзма ёдгорликларида пунктуациянинг сўзларни бир-биридан ажратиш учун ишлатилган айрим элементлар бўлганини ёзади¹⁷. Бу фикрдан унинг ҳам ўша элементларга пунктуацион белги тарзида қарагани англашилади.

Бу ўринда А. В. Кочергина томонидан қадимги ҳинд ёзувида ўқалтакча, яъни тик чизиқ шаклидаги иккита тиниш белгиси (I ва II) бўлганининг¹⁸ қайд этилганини кўрсатиш ҳам ўринлидир.

Тилшуносларнинг юқоридаги фикрлари шунга кўрсатадики, ўтмишда ёзув текстларини маъноларга — сўзларга, айрим ҳолларда гапларга, тематик асосда қисмларга ажратишга ёрдам берган воситалар ва ҳозирги белгилар — буларнинг ҳаммаси тиниш белгиларидир. Модомики шундай экан, у белгиларнинг ҳаммасини, кенг маънода, пунктуацион белгилар дейиш мумкин. Пунктуацион шакллар ва уларнинг функцияларига бундай қараш у воситаларнинг тарихий ривожига қарашда турмуш фактларига асосланишдир. Шунинг учун пунктуация терминини кенг маънода қўллаб, юқорида қайд этилгандай функцияли белгиларнинг ҳаммасини пунктуацион белгилар сифатида таниш, улар ишлатилган текстларни эса пунктуация бўйича олиб бориладиган иш учун объект ҳисоблаш асослидир.

Хулоса: пунктуация белгиларни, кенг маънода, ёзув орқали фикрнинг очиқ, аниқ баён этилишига ва текстнинг осон, тўғри ўқи-лиши ҳам ўқилишига, ўқилишдаги эмоционал ҳолатларнинг ифо-

¹⁵ В. Томсен. Расшифровка орхонских надписей, Гельсинг-форс, 1896, стр. 43; В. Томсеннинг шу китобини П. М. Мелиоранский русчага таржима қилиб, «Кул-Тегин ёдгорлиги» номли ишига киритади. Қаранг: «ЗВОРАО», т. XII, 1899. Келтирилган цитатани таржима қилишда ўша ишдан фойдаланилди.

¹⁶ Ўзбек тилшунослигида Ўрхун ёзувлари термини билан аталиб келган ёзувни биз турк-руник ёзуви термини билан атадик. Бундай аташда проф. С. Ё. Маловнинг қуйидаги мулоҳазаларига асосландик: «Если раньше эти памятники с неизвестными письменами, найденные в бассейне р. Енисей, назывались енисейскими, то теперь, после находок Н. М. Ядринцева, они стали называться орхонскими или орхоно-енисейскими. Но так как с течением времени, как увидим ниже, места находок все увеличивались и территория распространения этих памятников далеко вышла за пределы Монголии и бассейна реки Енисей, то стали называть эту письменность, по сходству ее с европейскими, рунами, руноподобной или тюркско-рунической письменностью. Да и первые лица, нашедшие эти памятники в Сибири, называли их руническим (С. Ё. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 1951, стр. 11—12).

¹⁷ Ф. М. Мусабекова. Основы пунктуации простого предложения в современном казахском языке (автореферат), Алма-Ата, 1955, стр. 4.

¹⁸ В. А. Кочергина. Начальный курс санскрита, 1956, стр. 10.

даланишига ёрдам берувчи воситалардир. Улар ёзувнинг ажралмас элементидир. Ана шу белгилар қўлёзма ва нашрий текстлардаги ҳарфлардан¹⁹, орфографик (ёзувда урғу, атоқли отлик нишонаси сингари) белгилардан, насрий ёзув устунлари орасидаги тик чиқиқлардан, махсус безаклардан бошқа шаклларни ўз ичига олади.

Англашиладики, пунктуация ёзувнинг, юқорида зикр этилганидек, бир элементидир. Шунинг учун пунктуациямизнинг тараққиёт йўли ҳам ўзбек халқининг (шунингдек, унинг ташкил топишида қатнашган уруғ ва қабилаларнинг) ўтмишидан ҳозиригача бўлган давр давомида қўлланган ёзувлари таркибидаги ҳодиса сифатида қаралмоғи лозим²⁰.

¹⁹ Пунктуацион белгилик вазифасидаги **Ғ** (М) каби ҳарфлар бундан мустасно.

²⁰ Асарда эски ўзбек тилида қўлланадиган турли тиниш белгиларини айнан бериш имконияти бўлмаганлигидан уларнинг ўрнига рақамлар қўйилди; бу қавс ичидаги рақамларнинг ҳар бири китоб охирига илова қилинган жадвалдаги муайян тиниш белгиларни кўрсатади.

ПУНКТУАЦИОН БЕЛГИЛАРНИНГ ШАКЛЛАРИ, ҚУЛЛАНИШ УРИНЛАРИ

ОКТАБРЬ РЕВОЛЮЦИЯСИГАЧА ПУНКТУАЦИОН БЕЛГИЛАРНИНГ ШАКЛЛАРИ, ҚУЛЛАНИШ УРИНЛАРИ

Фанда тахмин қилинишича, «Авесто» ёдгорлиги эрамиздан олдинги иккинчи минг йилликда яратилган. Унинг ёзувда шаклланиши эрамиздан олдинги биринчи минг йиллик ўрталарига тўғри келади. У ва Ўрта Осиёда ундан кейин юзага келган қадимги Хоразм, Сўғд, Кушон, турк-руник, уйғур ёзувларининг асоси асли финика алфавити бўлган оромий ёзувидир. Турк-руник ёзувининг юзага келишида Хоразм ва сўғд ёзувлари ҳам ўз таъсирини кўрсатади¹. Шундай бўлгач, қайд этилган ёзувларнинг ҳарф ва белгилар сифатидаги элементлари ўртасида ўзаро ўхшашликлар бўлиши табиий, албатта. Ана шу ўхшашликлар асосида «Авесто»нинг XIV асрда кўчирилган нусхасининг айрим парчаларидаги ажратиш белгилари шакллари унинг эрамиздан олдинги I минг йиллик ярмидаги нусхасида қўлланган ажратиш белгилари дейиши мувофиқ ҳисоблаймиз. Бизнингча, бу белгилар дастлабки нусхадан кейинги нусхаларга кўчирилган ишоралардир.

Маълумки, V—X асрларга оид турк-руник, V—XVII асрларга мансуб уйғур ёзувларида қўлланган ажратиш белгилари қаторида .., .:, .: сингари шакллар ҳам ажратиш белгилари сифатида ишлатилган (бу ҳақда нашр этилган ишларимизда гапирилган). Ана шундай белгиларни «Авесто»нинг XIV асрда кўчирилган нусхасида ҳам учратамиз.

Мавжуд фактлар қатор туркий халқларнинг муштарак ёзувларида ажратиш белгилари сифатида қўлланган шаклларнинг, авесто ёзувларидагилардан ташқари, эрамизнинг V—VI асрларига оид² ва ундан кейинги текстларда кўпроқ кўринганлигидан далолат

¹ Қаранг: «Большая Советская энциклопедия», 1955, стр. 31; И. М. Оранский. Введение в иранскую филологию, М., 1960, стр. 71, 75, 81, 91; Н. М. Малоев. «Ўзбек адабиёти тарихи». Тошкент, 1963, 30—35-бетлар; «Ҳозирги замон ўзбек тили», Тошкент, ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1957, 238—239-бетлар.

² «Талас ёзма ёдгорлиги» (турк-руник ёзувида)нинг V—VI асрларга оидлиги тахминланган. Қаранг: С. Е. Малоев, Памятники древнетюркской письменности, 1951, стр. 53.

беради. Шундай текстлар жумласидан бири турк-руник ёзуви текстларидир.

Турк-руник ёзма ёдгорликларини ўқиш шарафига муяссар бўлган олимлар бу соҳадаги ишларида ажратиш белгиларининг айирувчилик ва қисмлар охирини кўрсатувчилик хусусиятларидан маълум даражада фойдаланганлар. Бинобарин, ана шундай буюк туркологлар ва бошқа бир қатор тадқиқотчиларнинг диққатларини шу ёзувдаги ажратиш белгилари, шубҳасиз, ўзларига жалб этган. Шунинг учун ҳам улардан бир нечалари шу белгилар ҳақида ўз фикрларини баён этганлар. Уларнинг фикрларини қисқача қайд этамиз ва шу ҳақда ўзимизнинг баъзи мулоҳазаларимизни билдираемиз.

Бутун эътиборини деярли турк-руник ёзувини ўқиш йўлини очишга қаратган В. В. Томсен бу ёзувда икки нуқта³ сўзларни бири-биридан ажратганини, тўғрироғи, уларнинг охирларини кўрсатганини айтади⁴.

Машҳур туркологлардан проф. П. М. Мелиоранский турк-руник ёзма ёдгорликларида икки нуқта сўзларни, аниқроғи, ҳарфларнинг группаларини, енисей ёзувларининг баъзи бирларида икки нуқтанинг ролини баъзан а (\checkmark) шакли бажаргандай кўринганини⁵, академик В. В. Радлов эса икки нуқтанинг фақат сўзларни бири-биридан ажратишга⁶ хизмат қилганини ёзади. В. В. Радлов, икки нуқтадан ташқари, Қора Хўжа (жой номи)дан 1909 йилда топилган, турк-руник алфавитида ёзилган 6 сатрли бир ёдгорликда ҳар бири қизил доирача билан ўралган тўртта қора нуқтанинг бир ерда гапларни бири-биридан ажратиш учун қўлланганини ҳам кўрсатади⁷.

С. Е. Малов эса «Қадимги турк ёзув ёдгорликлари» (71-бет) ва «Туркларнинг енисей ёзуви» (12, 13, 15, 29, 33, 85, 101-бетлар) номли асарларида турк-руник ёзувларида учрайдиган остин-устин икки нуқта, бир нуқта, \checkmark (а) шакли ва у шакл ёнига қўйилган бир нуқта билан бирга (\checkmark)—буларнинг ҳаммасини ҳам ажратиш, ҳатто тиниш белгилари деб атайди. Булардан а (\checkmark) шакли ва бир нуқта баъзангина қўлланган, бир нуқтали а (\checkmark) бир

³ Ишда нуқта термини билан ёдгорликларнинг аслидаги нуқтага яқин ёки сал чўзиқроқ шаклдаги (хоҳ ўйилган, хоҳ ёзилган) ажратиш белгиларини атаймиз.

⁴ В. В. Томсен. Дешифровка орхонских и енисейских надписей, «ЗВОРАО», СПб., т. XIII, стр. 232—233.

⁵ П. М. Мелиоранский. Памятник в честь Кюль-Тегина, «ЗВОРАО», 1899, стр. 15.

⁶ W. W. Radloff. Altürkischen Studien, «Известия императорской Академии наук», 1910, № 13, стр. 1025. Бу ёдгорликдаги ажратиш белгиларини В. В. Радлов нуқта сўзи билан ҳам атайди. Унинг оригиналидан олинган фотонусхда эса белгилар кўндаланг остин-устин чизиқчадан иборат. Қаранг: Уша асар, 1026—1027-бетлар.

⁷ В. В. Радлов. Предисловие, «Атлас древностей Монголии», 1922.

ердагина ишлатилган. Ҳамма белгилар эса сўзларни бир-бирдан ажратиш учун ёрдам берган⁸.

Шундай қилиб, туркологларнинг кўрсатишича, ажратиш белгилари турк-руник ёзувида қуйидагилардан иборат бўлган: \cdot , $\cdot\cdot$, \checkmark , \checkmark° , $\cdot\cdot\cdot$. Бироқ текширишимиз шуни кўрсатадики, бу ёзувда, туркологлар қайд этгандан ташқари, \checkmark° , $\cdot\cdot\cdot^{\circ}$ = $\cdot\cdot\cdot^{\circ}$ = шакллари ҳам ажратиш белгиси сифатида қўлланган. Демак, бу ёзувда ажратиш белгиларининг ҳамма шакли, ҳозирча аниқланишига кўра, қуйидагилар бўлган:

\cdot , $\cdot\cdot$, \checkmark , \checkmark° , $\cdot\cdot\cdot$, $\cdot\cdot\cdot^{\circ}$, $\cdot\cdot\cdot^{\circ}$, $\cdot\cdot\cdot^{\circ}$ = $\cdot\cdot\cdot^{\circ}$ = $\cdot\cdot\cdot^{\circ}$

Юқорида қайд этилган белгилардан остин-устин икки нуқта ажратиш белгилари қўлланган турк-руник ёзувидаги деярли ҳамма текстларда учрайди, қолганлари эса айрим ўринлардагина ишлатилади. Масалан, остин-устин, кўндаланг икки (=) ва тўрт чизиқча (= =) бир ёдгорликдагина, бир нуқта, нуқтали а (\checkmark) енисей ёзувидаги бир ёдгорликда, а (\checkmark)нинг ўзи бир нечтагина ёдгорликда, икки нуқтали а (\checkmark°), тўрт нуқта ($\cdot\cdot\cdot$) баъзи ўриндагина қўлланган.

С. Е. Маловнинг «Туркларнинг енисей ёзуви» номли асарининг 101-бетида мазкур асарда келтирилган 11, 14, 42, 56 ва бошқа ёдгорликларда а (\checkmark)нинг сўзларни бир-бирдан ажратиш учун қўллангани кўрсатилган. Бироқ бу асарда 56-ёдгорлик йўқ, 14-ёдгорликда эса бундай белги ишлатилмаган. Бу белги шу асардаги 10 сатрдан иборат 11-ёдгорликнинг тамомланган гапли 1, 3, 5, 6, 8, 9, 10-сатрлари охирида, 2-сатри ичида тамомланган икки, 3-сатри ичида эса бир гап охирига қўйилган, 28-ёдгорликнинг 7-сатри, 32-ёдгорликда 14-сатр, 42-ёдгорликда 4-сатр ичидаги гаплардан кейин ёзилган. Демак, енисей ёдгорликларини ўз ичига олган бу асардан келтирилган 14 мисолда а (\checkmark) ҳарфи гап охирига кўрсатувчи белги сифатида қўлланган.

С. Е. Малов «Қадимги турк ёзув ёдгорликлари» номли асарининг 74—75-саҳифалари ўртасида Қозоғистоннинг Авлиёота уездидаги Айртотдан 1898 йилда топилган бир ёдгорликнинг асл нусхасининг фотокопиясини беради⁹. Бу фотокопия ва унинг типографик нусхасида, ажратиш белгиси борлигини махсус кўзда тутмай қараганда, ҳарфдан бошқа белги кўринмайди. Шунинг учун бўлса керак, ундаги ажратиш белгиси тўғрисида С. Е. Малов бирор фикр қолдирмайди. Бироқ бу масалани махсус ўрганиш бизни ҳозирча у ёдгорликнинг биринчи гапи охиридаги ҳарфни—олтинчи ҳарфни

⁸ С. Е. Малов. Памятники древнетюрской письменности, 1951, стр. 71; Енисейская письменность тюрков, 1952, стр. 12, 13, 29, 35, 85, 101.

⁹ С. Е. Малов. Памятники древнетюрской письменности, стр. 74.

ва сўнги сатр охиридаги ҳарфни—ёдгорлик бўйича 70-ҳарфли гап тамомлигини кўрсатган белгилар деб ҳисоблашга журъат эттирди (ёдгорликнинг транскрипциясида у ҳарфларни қавс ичида берилиши ҳам мулоҳазамизни қувватлайди).

Ҳарф характери ва мазмуни жиҳатидан Енисей¹⁰ ҳавзасидаги ёдгорликларни эслатадиган бу ёзувнинг эрамизнинг V—VI асрларига оидлиги¹¹, шунингдек ундан кейинги даврга мансуб ва нуқта ҳам қўлланган баъзи енисей ёдгорликларида а (\dot{v}) шаклининг қўлланиши бу белгиларнинг турк-руник ёзувида дастлабки ажратиш белгилардан дейиш имконини беради.

С. Е. Маловнинг «Туркларнинг енисей ёзуви» номли асаридаги \dot{v} шаклининг 11-ёдгорликнинг 1, 3 ва 9-сатрларида; \dot{v} шаклининг эса 11-ёдгорликнинг 10-сатри, 16-ёдгорликнинг 2-сатри, 28-ёдгорликнинг 7-сатрида биттадан ўрнида гап охирини кўрсатиш вазифасида келганлиги анча аниқ кўринади.

Айтилганлардан англашиладики, ўрхўн ва енисей ёзма ёдгорликларини шакллантирган турк-руник ёзувларида юқорида қайд этилган тўққизта ишора пунктуацион белги тарзида қўлланган. У белгилардан, айниқса остин-устин икки нуқта, бу ёзувнинг тиниш белгили ҳамма текстларида анча изчил ишлатилган. Бу ўринда шунини ҳам қайд этиш керакки, турк-руник ёзувининг айрим текстларида зикр этилган белгилар қўлланмаган, демак, улар тиниш белгисиз бўлган.

УЙҒУР ЁЗМА ЁДГОРЛИКЛАРИДА АЖРАТИШ БЕЛГИЛАРИ

Ўрта Осиё халқларининг, шу жумладан ўзбек халқининг ўтмишида учраган, бошқа бир қанча территорияларда ҳам анча кенг тарқалган ва кўпгина ёдгорлик текстлари қолдирган яна бир ёзув уйғур ёзувидир.

Тарихий фактлар ва улар асосида туркологлар томонидан айтилган фикрлар эрамизнинг V—XVII асрлари мобайнида уйғур ёзувини ҳам бир неча туркий халқлар ўз ёзувлари сифатида қўлланганларини кўрсатади¹². Бу фикрни туркий халқларнинг Шарқий Туркистондан, Ўрта Осиё ва бўлак ерлардан топилиб¹³, Ленинград, Тошкент, Берлин, Ҳирот, Вена ва бошқа шаҳарларда сақланаётган уйғур ёзув ёдгорликларининг асл нусхаси ва копиялари тасдиқлайдилар¹⁴. Булар қаторида, проф. С. Е. Малов сўзи билан

¹⁰ Уша асар, 74-бет.

¹¹ Уша асар, 13-бет.

¹² С. Е. Малов. Памятники древнетюрской письменности, 1951, стр. 96—97, 109; А. Н. Бернштам. Уйгурские юридические документы, «Проблема источниковедения», Сборник III, 1940, стр. 61; В. В. Радлов. «Suvarparabhasa», кн. I—II, 1913, Предисловие С. Е. Малова, стр. III—IV, приложение В. В. Радлова к предисловию, стр. XV; Ustik. Etu Türkische sprecher bearbeitetes buddhistisches sütra, st. Petersburg, 1910, стр. V.

¹³ С. Е. Малов. Памятники древнетюрской письменности, стр. 108, 140.

¹⁴ С. Е. Малов. Два уйгурских документа, 1927, стр. 3—4; С. Е. Малов. Памятники древнетюрской письменности, стр. 140.

айтганда, Урта Осиё чигатои тилидаги бир неча асарлар ва ҳозир аждодлари ўзбек қабилалари ичида мавжуд V аср уйғурлари тилига таржима қилинган «Манихейцларнинг тавба ибодати» асари темамиз фактларини бошлаб берувчи каттагина ҳажмдаги далил сифатида алоҳида аҳамиятга эгадир. Ана шу фактлар уйғур ёзувини туркий халқларнинг бир нечасининг, шу жумладан ўзбек халқининг ҳам узоқ давр давомида қўллаган ёзуви сифатида қараш лозимлигини кўрсатади.

УЙҒУР ЁЗУВИДА АЖРАТИШ БЕЛГИЛАРИ ВА УЛАРНИНГ МИҚДОРИ

Эрамининг V асридан 1702 йилгача қўлланган уйғур ёзувлари¹⁵, намуналарини кўздан кечириш ўтмишининг ана шундай узоқ давр давомида турли территориялар ва турли текстларда қўлланган бу ёзув қўлёзмаларида ажратиш белгилари қуйидаги шаклларда бўлганини кўрсатади: ◆◆ (ромбга ўхшаш), „ , ‘ , و , . , = , ۋ , ! . шакллари, босмаларида эса икки ромб (◆◆), тўрт ромб (1), баъзан бир нуқта ажратиш белгиси тарзда қўлланган.

Текстлардаги ажратиш белгилари, юқорида келтирганимиздек, турли кўринишларда қўлланган. Уларни турларга ажратиш даркор. Турларга ажратувчи белги сифатида уларни ташкил этган элементлар сонини кўзда тутамиз. У элементлар сони асосида ажратиш белгиларига ном берамиз. Масалан, мазкур ёдгорликда фақат биргина нуқтадай ё вергулдай шакл қўлланган бўлса, у бир элементли, агар икки вергулнамо (” каби) шакли учраса, у икки элементли, агар тўрт нуқтадай (°°°°) шакл ишлатилган бўлса, у тўрт элементли ажратиш белгиси ҳисобланди. Ана шундай асосда уйғур ёзуви ёдгорликлари ажратиш белгиларини турларга ажратасак, биз кўздан кечирган намуналарда, бир элементли, икки элементли, тўрт элементли ажратиш белгилари қўллангани намоён бўлади.

Қўлгина фактларни ўрганиш уйғур ёзувида қўлланган юқоридаги ажратиш белгилари ҳақида бир қатор мулоҳазалар айтиш имкониятини беради.

Урта Осиёда V асрлардан бошлаб қўлланган уйғур ёзуви араб босқинчилари истилосидан кейин ҳам араб алфавити асосидаги ёзув билан бир қаторда қўллана боради. V—XV асрлар давомида у ёзув Урта Осиё халқларининг, шу жумладан ўзбек халқининг ҳам, турли типдаги асарлари, турмуш муносабатлари ва идоравий ишларида фикр ифодаси формаси тарзида хизмат қилади. Демак, у ўзбек маданияти тарихининг ташкил этувчи қисмларнинг бири бўлади. Шунинг учун ҳам ўзбек ёзуви ва унинг элементлари, шу жумладан пунктуацияси тарихидан гапирганда, уйғур ёзувидаги

¹⁵ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 1951, стр. 108, 142.

ажратиш белгиларининг шакллари, миқдори, улар қўлланган манба ва маконлар ҳақида гапириш тўғри ва лозимдир.

Уйғур ёзуви ёдгорликларини текшириш шуни кўрсатадики, бу ёзувда унинг V асрдаги намунасида тортиб ажратиш белгилари қўлланган. X асргача бўлган ёдгорликларнинг белгиси фақат икки элементли бўлиб, ундан кейин ҳам у белги баъзи асарларда ёлғиз, кўпгина ёдгорликларда бошқа белгилар қаторида ҳам ишлатилиб, уйғур ёзувининг энг охириги намуналарида ҳам қўлланган. Бир элементли ажратиш белгилари X—XIII асрга онд текстларда кўринади. Ҳар бир текстда асосан унинг бир ўзи қўлланади. Тўрт элементли белги X асрдан кейинги ёдгорликларда, икки элементли белги қўлланган текстларда учрайди. Демак, у белгилардан икки элементлиси бир текстда ёлғиз ҳам, тўрт элементли белги қўлланган текстларда ҳам ишлатилади, тўрт элементликининг ёлғиз ўзигина бир текстда ишлатилгани кўринмайди.

Бунга «Altun jaqu» («Золотой блеск»)нинг XVII асрда кўчирилган¹⁶ нусхасида қўлланган белгиларни мисол тарзида кўрсатиш мумкин. Бу ёдгорлик В. В. Радлов ва С. Е. Малов томонидан нашрга тайёрланиб, ҳар бири икки қисмли тўрт китоб ҳолида 1913—1917 йилларда босилиб чиқади. Унинг I—II китоби (192 бет) I—II қисмида тўрт нуқта 733 ерга қўйилган бўлса, икки нуқта 859 ерга ёзилган; II китоби (201—384-бет, III—IV қисм)даги ҳамма ажратиш белгиси тўрт нуқтали бўлиб, икки нуқта онда-сонда учрайди, у кўп саҳифада мутлақо қўлланмайди; IV китоб (VII—VIII)нинг юз бетида тўрт нуқта 78 ўринда қўлланган бўлса, икки нуқта 1757 ўринда ишлатилган.

Кўрсатилган асардаги ажратиш белгилари ҳақида гапирганда шуни ҳам қайд этмоқ лозимки, у белгилар, деярли бошқа ҳамма асарларга нисбатан, бу асарда, айниқса унинг VII—VIII қисмида кўпроқ ўринларда қўлланган. Бу хилда кўпроқ ўринларда қўлланиш текстнинг ҳаяжонли мазмунга эга қисмларини қисқароқ-қисқароқ таркибда ифодалаш натижасида ҳам юзага келган бўлса керак (масалан, китобнинг 169, 177, 184 ва бошқа бетларидаги каби).

«Altun jaqu»да пунктуацион белгиларнинг, бошқа деярли ҳамма асарларга қараганда, кўпроқ ўринларда кўринишига айрим бўлақларни гапнинг бошқа бўлақларидан ажратиш, бир-бири билан боғланган сўзлар орасида ҳам белги ишлатишга ортиқроқ эътибор бериш ҳам сабаб бўлган.

Ажратиш белгиларининг бир текстда қандай хиллари ишлатилиши ҳақидаги юқорида айтилган фикрларга шуни ҳам қўшмоқ керакки, биз кўздан кечирган текстлардан биттасида ҳам икки элементли, ҳам бир элементли ажратиш белгилари қўлланган, холос.

¹⁶ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 1951, стр. 141.

Текстларда ё бир, ё бир неча тур ажратиш белгиси ишлатилиши баъзи асарларнинг ўзаро замон-макон ёхуд ё замон, ё макон фарқларида кўринади: икки элементли белги қўлланган асар Урта Осиёда V асрда яратилган; X—XIII асрларда бир элементли белги қўлланган ҳамда X асрдан кейин икки элементли белги ишлатилган ёдгорликлар Турфон воҳасидаги ёдгорликлардир. Бу ёзув қўлёзмаларининг кўрсатишича, нуқта ва вергулдай шакллар туркий халқлар, шу жумладан ўзбек халқи ёзувида X—XIII асрларда, қўш вергулдай шакллар балки ундан олдинроқ қўлланган бўлиб чиқади. Кейинроқ келадиган баҳсимизда кўриладиган араб алфавити асосидаги ёзувда кўринадиган тўрт нуқтали белгиларнинг тарихи ҳам ана шу даврлардан, авесто ва турк-рунлик ёзуви бўйича, ҳатто ундан олдингироқ даврдан бошланади.

Бир ёки турли текстдаги ўхшаш ҳодисалар (содда гап, қўшма гап охири, қўшма гап ичидаги гаплар, қисман уюшиқ бўлақлар ораси, кўчирма гап олди сингари ўринлар)нинг баъзиларига белги қўйилса, баъзиларига қўйилмайди. Шунинг учун текстларда ажратиш белгиси ишлатиш даражаси ҳам ҳар хил: улар баъзи текстда камроқ ўринда қўллansa, бошқасида кўпроқ ерда ишлатилади. Ҳатто, каттароқ асарнинг (масалан, «Altun jaguq» каби) бошроқ томонида сийрак қўлланган белги унинг иккинчи ярмида тобора кўпаяди.

ОКТАБРЬ РЕВОЛЮЦИЯСИГАЧА БУЛГАН АРАБ АЛФАВИТИ НЕГИЗИДАГИ ЎЗБЕК ЁЗУВИДА ПУНКТУАЦИОН БЕЛГИЛАР

XI асрдан Октябрь революциясигача бўлган даврдаги араб алфавити негизидаги ёзувимиз ўзига ҳозирги тиниш белгиларининг барчасини киритган ва улардан бошқача бир қанча шаклларнинг ҳам асрлар давомида озми-кўпми қўлланганини кўрсатган текстларга эгадир. Бу даврнинг XI—XIX асрлари билан XX асри бошида қўлланган пунктуацион белгиларнинг шакли, миқдори, текстларида кўп ва оз қўлланишлари жиҳатдан бир-бирларидан фарқланадиган томонлари бор. Бинобарин, бу ҳодисанинг XI—XIX асрлар билан XX аср бошидаги ҳолатини айрим-айрим баён этмоқ ўринлидир.

Текширишимизга кўра, араб алфавити асосидаги ўзбек ёзувининг XI—XIX асрлардаги бир қатор текстларида ёки уларнинг айрим қисмларида фонетик ва формал шакллардан бошқа яна шундай белгилар бўлганки, улар шакли, ишлатилиш ўрни ҳамда функциялари жиҳатидан кенг маънодаги пунктуацион белгилардан бошқа нарса эмас. Аксинча, улар ҳам, ўз даврининг ажратиш ва тиниш белгилари сифатида, пунктуациямиз тарихий тараққиётининг ҳозирги тиниш белгиларидан олдинги босқичидир.

Ҳақиқатда, ҳар бир халқнинг, айниқса узоқ ўтмишдан тортиб ёзувдан амалда фойдаланиб келган халқнинг, фикрнинг ўнғай ифодаланишига ва ёзувнинг осон ўқилиши, енгил, тўғри тушуни-

лишига ёрдам берадиган пунктуацион белгилардан фойдаланишга интилмаслиги мумкин эмас эди. Шунга қарамай, бу муқаррар ҳолатга тўғри келмайдиган мулоҳазаларга ҳам дуч келамиз.

Баъзи фикрларга кўра, бу давр ёзувида пунктуацион белгилар бўлмаган. Уларча, у даврда кўринган ишоралар фикр ифодаси билан боғланмаган, безак учун қўлланган шакллар бўлган¹⁷.

Бизнингча, бу фикр икки ҳолат асосида майдонга келган бўлиши мумкин:

1. Илгариги арабча ва араб алфавити асосидаги эски ёзувларда сўзлар сатрлар бўйлаб ўзаро қўшилгандай ёзилган. Шу ҳолат туфайли у ёзувлар умулан тиниш белгисиз ҳисобланган.

2. У ёзувлардаги пунктуацион ҳодисалар махсус ўрганилмаган (юқорида кўрсатилган ишларда бу масалани махсус ўрганиш олдинга қўйилмаган) ва уни (пунктуацияни) кенг маънода эмас, тор (ҳозирги) маънода англаган. Натижада уларни тиниш белгисиз ёзувлар деб қаралган.

Ана шундай ҳолатлар асосида юзага келиб умумлаштирилган қарашлар қониқарли ва тўғри бўлмаслиги табиий.

Фактларга мувожаат қилайлик. Бир неча халқларнинг, шу жумладан, ўзбек халқининг араб алфавити асосидаги XX аср бошигача бўлган ёзувлари ва илгариги арабча текстларнинг насрий қисмининг кўп йўлида, шеърний қисмининг эса асосан сатр охиридан бошқа ерда сўзлар сатр бўйлаб ўзаро қўшилгандай ёзилган, қатор насрий асарларнинг тема, синтактик-семантик асосдаги қисм чегаралари, ҳамма шеър сатрларининг охирилари бирор восита билан кўрсатилган, насрий текстнинг сатри ичида келган шеърлар, боблар, уларнинг қисмларининг бошланishi (ўрни билан тамомланиши ҳам) бошқачароқ (кўпинча қизил) сиеҳда ёзиш билан кўрсатилган.

Шундай қилиб, юқоридаги мулоҳазаларга кўра, пунктуацион белгилар қўлланиш-қўлланмаслик жиҳатидан бу ёзувларда ўзаро икки ўхшаш ҳолат бўлгани равшан кўринад:

1. Сатрларнинг пунктуациясизлик ҳолатида ўхшашлик.
2. Пунктуацион ҳодисаларда ўхшашлик.

Бу ўхшашликлардан биринчиси — сатр бўйлаб қўшилгандай ёзилиш арабча текстлардаги ўшандай одат бўйича майдонга келган ҳолатдир.

Иккинчи ўзаро ўхшашлик ҳақида бу ишимиз доирасида шунигина айти олишимиз мумкин: бу ўзаро ўхшашлик араб ёзувининг пунктуацион белгилари оромий ёзуви асосида майдонга келганлигидан ҳамда тарихимизда пунктуацион белгилари турк-руник ва уйғурча ёзувларни ишлатганлигимиз таъсирида юзага келган бўлиши мумкин. Бу тахминларнинг ҳар бирининг асоси у ёзув эгала-

¹⁷ Ш. Шоабдураҳмонов. Ўзбек тилида пунктуация. Тошкент, 1955, 4-бет; А. М. Қазимбек. Общая грамматика турецко-татарского языка, Казань, 1846. изд. 2, стр. 436.

рининг қадимдан турли йўллар билан юзага келган ва давом этган ўзаро тарихий алоқаларидир.

Бу ўринда шуни қайд этмоқ мумкинки, ана шу бир неча халқларнинг пунктуацияларидаги ўзаро ўхшаш ҳолатлар уларнинг ҳар бири ёзувидаги бу ҳодисаларнинг, баъзи кишилар ўйлаганидек, безаклар ёки фикр ифодаси ўнғайлиги билан боғланмаган, тасодифий нарсалар эмаслигини, балки кенг маънода пунктуацион ҳодисалар эканини кўрсатувчи далиллардандир. Ана шу далиллардан қуйидаги икки масалага алоҳида-алоҳида тўхташ ўринлидир: 1. Эски арабча текстлардаги ажратиш белгилари. 2. Бир қатор халқларнинг араб алфавити негизидаги эски ёзувларининг ажратиш белгиларида умумийлик.

ЭСКИ АРАБЧА ТЕКСТЛАРДАГИ АЖРАТИШ БЕЛГИЛАРИ ҲАҚИДА

Эрамиз бошларида оромий алфавити негизда араб алфавити юзага келтирилади. Бу алфавитда ёзилган илгариги арабча насрий текстларнинг кўпчилигида сўзлар сатр бўйлаб ўзаро қўшилгандай ёзилади. Демак, ўшандай текстларда ажратиш белгилари қўлланмаган бўлади. Бир қатор насрий текстлар темача, синтактик-семантик асосда қисмларга ажратилади ва шу мақсадда уларда ажратиш белгилари қўйилади. Бир йўлда қатор келган шеър сатрлари ҳам ҳар вақт бирор восита билан бир-бирдан ажратилади.

Бу мулоҳазаларимиз тасдиғини ЎзССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондининг энг эски қўлёзмаларидан ҳисобланган «Ғарибул-ҳадис» (344/955—56 йилда кўчирилган, инв. № 3101), «Асосул-балоға» (Муҳаммад бинни Умар Абулқосим жоруллоҳи Замаҳшарий асари, ҳижрий ҳисобида тахминан VI—VII аср, милодий ҳисоби билан XII—XIII аср қўлёзмаси, инв. № 5134), «Алҳизю филадвиятил-муфрадати» (Зиёвуддин Абдулло бинни Аҳмад бинни Муҳаммад Молиқий асари, 641 (1243—44) йилда кўчирилган, инв. № 3237), «Алмақомату лилҳаририй» (662/1263 йилда кўчирилган, инв. № 1353) каби арабча китобларда қўлланган ажратиш белгилари шакллари ва у шакллар функцияларини умумий тарзда кўрмоқ мумкин.

1. «Ғарибул-ҳадис». Бу асарда бир-бирига яқин бўлган ва бир хил вазифадаги — яъни текстни қўшма гап ёки содда гап ҳолидаги, баъзан эса тема асосидаги қисмларга ажратиш вазифасидаги махсус икки шакл (Δ, Δ) деярли изчил равишда ажратиш белгисини вазифасини бажаради¹⁸.

Бу китобда текстни абзац асосида қисмларга ажратиш ҳам учрайди. Китобда шеър сатрлари ораларида бўш жой қолдириш би-

¹⁸ Қаранг: Ҳ Ғозиев. Ўзбек пунктуацияси тарихи, «Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари», Тошкент—Наманган, ЎзССР ФА нашриёти, 1959, 80-бет.

лан ёки юқоридаги белги орқали уларни бир-биридан ажрат-
ганлар.

Шундай қилиб, «Ғарибул-ҳадис» бундан минг йилча олдин
ҳам алоҳида шакл, бўш жой ва абзацлар ажратиш белгиси вази-
фасини бажарган.

2. «Алҳизию филадвиятил муфрадати» (293 варақ, ёзилган ери
номаълум) номли асарда тўрт хил аломат ажратиш белгиси сифа-
тида қўлланади:

1) **Қизил ранг билан ёзиш.** Бунда ҳар бир боб ва боб қисм-
ларининг бошидаги сўз ёки сўз бирикмаси қизил ранг билан ёзи-
либ, бундай ёзилиш уларнинг бошланганини, ўзидан олдинги қисм-
нинг тугаганини билдиради. Боб қисмларининг ана шундай ҳолат-
да бошланиши ҳар саҳифада бир неча ўринда учрайди.

2) **Бир нуқта (·).** Бир қизил нуқта саналмиш сўз ва сўзлар
бирикмасидан кейин (масалан, 1246-бетда 39 ерда) қўйилган.
Бир нуқтанинг бундай вазифада қўлланиши бу асарнинг бошқа
ерларида ҳам баъзан учраб қолади.

3) **Уч қизил нуқта (···).** Бу белги баъзан қўлланиб, асосан
гап охирини кўрсатишга хизмат қилади (180а-саҳифадаги каби).

4) **Бўш жой қолдириш.** Айрим масалага оид фикрлар тугаган-
да, очиқ жой қолдирилади. Бу ҳол китобнинг охириги саҳифалари-
дагина учрайди. Бунга сабаб, эҳтимол, қизил сиёҳ тугаганлигидир.
Шунингдек, бўш жой қолдириш шеър сатрларини бир-биридан аж-
ратишга ҳам хизмат қилади.

3. «Ассул-балоға». Асосан бадий адабиётга оид бу луғат
текстларини қисмлаш вазифасида қизил сиёҳда ёзилган 4 хил
ажратиш белгиси қўлланган.

1) **Бир нуқта (·).** Бу белгини гап охирига қўйиш яқин одат
тусига кирган. Шу билан бирга, бир нуқта саналмиш сўзлар ораси-
га ҳам қўйилади (124а, 144б, 153б-саҳифалардаги каби).

2) **Илгакли ён чизиқча (—).** Бу белги янги фикр бошлан-
ганини кўрсатиш учун шу фикр ифодасини бошловчи сўз устига
қўйилади.

3) **Тескари пеш (,).** Изоҳланаётган луғатга бир неча хил
изоҳлар берилади. Ҳар бир изоҳ охирига бир нуқта қўйилиб, изоҳ
батамом тугаб, янги изоҳга ўтадиган ерга тескари пеш қўйилади.
Демак, тескари пеш орасида бир ё бир неча ерига нуқта қўйилган
текст охирига қўйилади.

4) **Араб алфавитидаги ۞ га ўхшашроқ белги.** Бу белги асосан
ل (айтди) сўзидан кейин бошқа кишининг фикри ифодалани-
шининг бошланадиган ерига қўйилади (153а ва бошқа кўпгина
бетлардаги каби).

4. «Алмақоматў-лилҳаририй». Бу китоб (тўплам)да 1286 дан
2826 бетгача ҳам қизил сиёҳда ёзилган уч хил белги қўлланган:

1) **Тескари пеш (,).** Бу белги мисол тариқасида ёки қисса-
дан ҳисса мазмунида келтирилган гапдан кейин ва бир йўлда кет-

ма-кет ёзилган тўрт сатр шеърининг ҳар бир сатридан сўнг қўйилган (133а, 134а, 137а, 139б, 140а, 140б, 143а, 144а, 144б, 146а, 146б, 284б, 285а ва бошқа саҳифалардаги каби). Шунингдек, у ҳар бир савол гапдан кейин ҳам, жавоб гапдан кейин ҳам қўйилади. Бу китобнинг 196б саҳифасидан 203б саҳифасигача бўлган текст асосан охирига тескари пеш қўйилган савол-жавоб гапдан иборат.

2) Уч тескари пешли белги (, ' ,). Бу белги асосан охирида бир нуқта бор мисоллардан олдин қўйилади. Демак, у ўзидан кейин мисол ёзилганини белдиради. Бу фикримиз мисоли шу китобнинг юқорида қайд этилган саҳифаларининг ҳаммасида деярли топилади.

3) Илгакли ён чизиқча (—). Бу белги текстнинг бўлими бошидаги сўз ёки сўзлар бирикмаси устига ёзилади.

Юқорида намуналари қайд этилган қўлёзмалар кўчирилган даврлардан кейинги қўлёзмалар қаторида ҳам ажратиш белгилари қўлланган арабча текстларни кўрамиз. Улардан биргина мисол келтирамиз. Масалан, 961 (1553/54) йилда Муҳаммад Амин бинни Қосим Зиёратгоҳий кўчирган «Мунтахабу тиббул ҳабиб» (Мадинада Муҳаммад бинни Абдулло бинни Муҳаммад томонидан ёзилган) номли асарда ажратиш белгилари сифатида икки шакл қўлланганини кўрамиз: 1. Бир нуқта. 2. Илгакли ён чизиқча (бу шакл, яъни иккинчи шакл у китобда ҳам аввал келтирилган қўлёзмалардагидай вазифани бажарган). Бир нуқта бу китобнинг уюшқ бўлаклари, қўшма гаплари ичидаги гаплар охирига ва содда гаплар тугаган жойга ҳамда бобларнинг қисмлари тамомланган ерга анча тартибли равишда қўйилиб борилган¹⁹.

Бу ўринда шуни ҳам қайд қилиш керакки, XIX асрдан бошлаб нашрий текстларда пунктуацион белгилардан айримлари қўллана бошланади. Масалан, 1883 йилда Мисрда нашр этилган «Қомусулмуҳит» (Ёқуб Ферузободий асари) номли луғат²⁰ шулар жумласидандир. Унда уч хил ажратиш белгиси қўлланади.

Бу луғатда изоҳланмиш сўз сатр бошидагина эмас, унинг ҳамма ерида ҳам кела беради. У текстнинг бошқа қисмидан гулдор қавсчага (2) олинмиши билан ажралади. Кириш маъносидаги сўзлар гоҳ кичик қавсга (()) олинади. Кесилган чизиқлар шакли (*) баъзан қўшма гаплар ичидаги гап охирига ва умуман тугаган гаплардан сўнг қўйилади.

Фактлар шунини кўрсатадики, арабча ёзувда ҳам узоқ ўтмишлардан тортиб ажратиш белгилли текстлар ҳам бўлган. Шу ажратиш белгилари орқали текстларнинг темача, синтактик-семантик қисмларининг чегаралари кўрсатилган. Демак, бу ёзув ўтмишда ҳам маълум даражада ажратиш белгилари қўлланган ёзувлардандир.

¹⁹ منتخب طب الحبيب УзССР ФА ШИ қўлёзмаси, 18-варақнинг биринчи саҳифаси, инв. №. 3634.

²⁰ УзССР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 902—2.

Жомийнинг шу китобининг ЎзССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти Ўзбек классик адабиёти секторида сақланаётган 949/1542—43 йилда кўчирилган нусхасида (инв. № 814), ўнгдан чапга қараб ёзиш кўзда тутилганда, бошланиши юқорироқ ётиқ чизиқча (-), изчил бўлмаса-да, умуман гап (қўшма гап ичидеги гап ҳам) бошидаги сўз устига қўйилган (у белги баъзан атоқли отлар устида ҳам кўринад). Шунингдек, прозада ёзилган бу асар ичидеги келтирилган шеър сатрлари байт (بيت), назм (نظم) каби сўзларнинг биридан кейин бошланиб, қизил снѐҳда ёзилган уч нуқта (. :) билан бир-биридан ажратилган.

Саналмиш бўлакларнинг бир-биридан тескари пеш (/) билан ажратишнинг айрим намуналари ҳам форсча ёзилган қўлѐзмаларда учрайди.

«Тарихи Абулхайрихон»²³ (форсча) номли асарнинг 2156-саҳифаси саналмиш отлар билан деярли тўлгандир. Улар ҳам бир-бирларидан бир нуқта билан ажратилган. Шу китобнинг 211, 213 ва бошқа бир неча саҳифасида у белги қайд этилгандай вазифада қўлланади. Шундай вазифани бажарган тескари пеш (/), уч нуқта (. :), уч тескари пеш (/ /) шаклларидаги белгилар ҳам у қўлѐзда мавжуд.

Китобдаги ажратиш белгилари кенгайтирилган уюшиқ бўлаклардан, шунингдек, от бўлмаган саналмиш сўзлардан кейин ҳам қўлланади. Умуман айтганда, саналмиш сўзлардан кейин ажратиш белгиси қўйилиши китобнинг анчагина саҳифаларида учрайди.

Тахминан XVII асрда кўчирилган «Шарофномаи шоҳийн»²⁴ (форсча) номли асарда ҳам ажратиш белгиларидан ., . : , ° ° , ° ° , ° ° , ° ° , ° ° каби шакллар «Тарихи Абулхайрихон»да қўллангандай вазифада ишлатилади.

Шеър сатрлари орасида ё насрий текстларда, ёхуд ҳар иккисида ҳам ажратиш белгилари қўлланган форсча қўлѐзмалардан яна қуйидагиларни кўрсатмоқ мумкин: «Муаммо» (Ҳусайний Жомий асари, 1588 йилда кўчирилган, ЎзССР ФА ТАИ АдМ, инв. № 127), «Анвори Суҳайлий» (Воизи Қошифий асари, 1689—1690 йилда кўчирилган, ЎзССР ФА ТАИ АдМ, инв. № 27), «Муҳити Аъзам» (Бедил асари, 1818 йилда кўчирилган, ЎзССР ФА ТАИ АдМ, инв. № 242), «Тухфатул-аҳбоб» (насрий асар, қўлѐзма, Возиҳ асари, 1871 йилда кўчирилган, ЎзССР ФА ТАИ АдМ, инв. № 75), «Равзатул-ушшоқ» (1194/1780 йилда кўчирилган, ЎзССР ФА ШИ қўлѐзмаси, инв. № 1209), XVII асрда кўчирилган «Ҳабибус-сияр» (Хондамирнинг тожикча асари), «Тарихи Акбар шоҳий» (Абулфазлий муборак Аломий асари, XIX аср қўлѐзмаси), «Равзатус-сафо» (Мирхонд асари, тожикча) ва бошқалар.

²³ ЎзССР ФА ТАИ АдМ, инв. № 143.

²⁴ ЎзССР ФА ШИ, инв. № 9989.

Ажратиш белгилари қўлланган асарларнинг юқоридагидай намуналари усмонли туркча қўлёмаларда ҳам учрайди. Масалан, Истамбулда 1058/1650 йилда тасниф этилган (автори Ҳожи халифа Котиб Чалани) «Тақвимут-таворих» (88 varaқдан иборат насрий асар)нинг 1089/1710 йилда кўчирилган нусхасининг ўн varaғида ажратиш белгиси сифатида ишлатилган бир қизил нуқта деярли ҳар бир қўшма ва содда гап охирида, баъзан эса уюшиқ бўлақлардан кейин қўйилади. Шунингдек, бу китобда тик чизиқлар билан ҳам бир-бирдан ажратилган насрий қисмнинг бошланиши устига қизил илгакли ён чизиқча (—) қўйилади.

УзССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтида сақланаётган «Девони Фузулий» (982/1573—74 йилда кўчирилган, инв. № 7785), «Фузулий девони» (1260/1844 йилда кўчирилган, инв. № 891), «Дебочаи Фузулий» (1295/1872 йилда кўчирилган, инв. № 3378), «Ҳадиқатус-суаде» (1274/1857—58 йилда кўчирилган, инв. № 7926) сингари китоблар араб алфавити асосидаги озарбайжонча қатор эски қўлёмаларда ҳам ажратиш белгилари қўлланганини кўрсатувчи намуналардандир.

Ҳар икки қисм — «Эски арабча текстлардаги пунктуацион белгилар ҳақида» ва «Бир қатор халқларнинг араб алфавити асосидаги эски ёзувлари пунктуацияларида умумийлик» бўйича келтирилган мисоллар ва уларнинг таҳлили асосида умумий тарзда шуларни айтмоқ мумкин:

1. Ажратиш белгилари арабча текстда ҳам, бошқа қатор халқларнинг араб алфавити асосидаги ёзувларида ҳам қадимги ҳодиса бўлиб, улар асрлар давомида қатор қўлёмаларда тўла ёки қисман қўлланганлар: бунда қайд этганимиз ёзувларнинг ҳаммасида ҳам шеър сатрлари бир-бирдан, насрий текстлар эса уларни тўғри англашга ёрдам берадиган қисмларга ажратилган. Ажратиш белгилари шеърларни сатрлаб, насрий текстларни асосан тема, синтактик-семантик жиҳатдан қисмлашни кўзда тутиб қўлланган.

2. У ёзувлардаги ажратиш белгилари ҳам шакл, ҳам функцияда асосан ўхшаш бўлганлар. Бу ўхшашлик у халқларнинг пунктуациялари асосининг халқаро характери ва уларнинг узоқ ўтмишдан бошланиб асрлар бўйи давом этган ўзаро тарихий муносабатлари неғизда юзага келган.

3. Бир неча халқлар ёзувида асосан бир хил функцияда қўлланган юқоридагидек шаклларни безак деб аталиши ўша шаклларнинг функцияларига тўғри келмайди. Бундай шакллар ўша халқларнинг бугунги даражага кўтарилган пунктуацияларининг тарихий тараққиётининг ўтмиш этапларидандир.

4. Бу ёзувларнинг ўтмишда пунктуацион белгилари текстлари ҳам бўлганини инкор қилиш бу соҳанинг тарих бўйлаб махсус ва чуқур ўрганилмагани, текстларнинг кўпчилик сатрларида сўзлар бир-бирларига қўшилгандай ёзилгани ва бу масалага тор маънода — ҳозирги давр пунктуацияси тушунчаси асосида қаралганининг натижасидир.

XI—XIX АСР АРАБ АЛФАВИТИ АСОСИДАГИ ЎЗБЕК ЁЗУВИДА ПУНКТУАЦИОН БЕЛГИЛАР

Фактларнинг ўрганилиши бу давр араб алфавити асосидаги ўзбек ёзувининг икки шаклда бўлганини кўрсатади: а) қўлёзма шаклда; б) наشرий шаклда. Булардан наشرий нусха, мавжуд фактларга кўра, XIX аср бошидан кўринган. Шунга кўра, бу масалани қуйидагича иккига бўлиб қараш мувофиқ: 1) араб алфавити асосидаги ўзбекча қўлёзмаларда ажратиш белгилари; 2) XIX асрда араб алфавити асосидаги наشرий текстларда тиниш ва ажратиш белгилари.

АРАБ АЛФАВИТИ АСОСИДАГИ ЎЗБЕКЧА ҚЎЛЁЗМАЛАРДА АЖРАТИШ БЕЛГИЛАРИ

Бу давр қўлёзмаларида ажратиш белгилари масаласи шундай бўлган: шеър текстлари доимо сатрий қисмларга ажратилган; қатор насрий қўлёзмаларда эса бошдан-оёқ, баъзиларининг қисман ўринларида махсус ажратиш белгилари ишлатилган; умумий текстнинг боблари ва боб қисмларининг бошланишини қўлёзма ёзилаётган сиеҳдан бошқа (кўпинча қизил) рангда ёзиш билан кўрсатилишини ҳам кўзда тутганда, ажратиш белгиси қўлланмаган насрий қўлёзма кўп бўлмаган. Насрий қўлёзма текстларнинг сатрлари ичида улар қўлланган ўринлар ҳам, қўлланмаган ерлар ҳам бўлган; шу билан бирга шеърний текстларда ҳам, насрий текстларда ҳам ажратиш белгиси ишлатилишининг асрлар давомидаги сон ва сифат ўзгариши турлича бўлган ва ҳоказо. Шунинг учун ҳам ажратиш белгиларининг поэтик текстларда қўлланишини айрим, насрий текстларда ишлатилишини айрим кўрмоқ мувофиқ бўлади. Бундай ҳолда уларни қуйидагича иккига бўлиб қараш ўринли кўринад: 1) қўлёзма шеърний текстларда ажратиш белгилари; 2) қўлёзма насрий текстларда ажратиш белгилари.

Қўлёзма шеърний текстларда ажратиш белгилари

Поэзиянинг жозибадор таъсири унинг ўз оҳангида ўқилиши билан ҳам боғлиқ. Бу оҳангнинг юзага келиши учун сатрларнинг

ўринли тизилиши, ҳар сатр айрим-айрим ёзилиб, очиқ кўриниб туриши шарт. Акс ҳолда, бир йўлга ёзилган шеър сатрлари, араб ёзуви насрий текстидаги кўпроқ одатга кўра, ўзаро қўшилгандай ёзилар экан, поэтик текстининг ҳар бир сатри очиқ кўринмай, уқилмай туради. Бу ҳол эса уларнинг ўз оҳанглирида ўқилишларига, демак, кутилганича таъсирчан бўлишларига катта тўсиқ бўларди, ҳатто керакли оҳанг ва таъсирни йўққа чиқарарди.

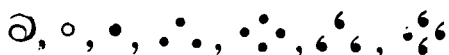
Поэтик ижоднинг гўзаллигини сатрларни ўзаро қўшилгандай ёзиш туфайли йўққа чиқармаслик чораси энг зарурий талаблардан эди. Бу эса ўша даврдаги ёзувда ҳам шеърний сатрларнинг, улар қаерда ёзилмасинлар, бир-биридан доимо ажратилиб ёзилишини ва уларда айирувчи воситаларни майдонга келтирди. У воситалар орқали шеър сатрлари ҳар вақт бир-биридан ажратилди.

Ҳақиқий ҳол шундай экан, шеър сатрларини бир-биридан ажратишга хизмат қилган воситаларга ана шу зарурий ҳолатнинг ёзувдаги ифодаси сифатида қараш энг тўғри йўлдир. Бу ҳаётий ҳолатга энд ҳолда ёзувимиздаги шеърний сатрларни бир-биридан ажратишга хизмат қилган шаклларга безак деб қараш тўғри эмас. Бинобарин, ёзувнинг бу хусусиятини ифодаловчи элемент қандай ҳолатларда ва қандай шаклларда кўринганини, асрлар давомида у ҳодисада юз берган ўзгаришни махсус кўздан кечирмоқ лозим.

Ёзувда шеърний текстлар одатда икки хил ҳолатда учрайдилар: 1) улар насрий текстлар билан бирга эмас, айрим ҳолда ёзиладилар; 2) насрий текстлар билан уларнинг ичиде келадилар. Ҳар икки ҳолда ҳам шеърний текстларни қисмларга айиришда асос сатрларни бир-биридан ажратиб ёзишдир; буларни қисмлашда текстларнинг синтактик қурилишларига махсус эътибор берилмайди. Бу даврдаги шеърний текстларни қисмларга ажратиш ана шу хусусияти билан насрий текстларни қисмларга ажратиш усули ва асосларидан фарқланади.

Биринчи ҳолат, яъни шеърний текстларнинг ўзлари айрим учраши, поэзиянинг ёзувда кўринишининг асосий ҳолатидир.

Бу давр давомида шеър сатрларини бир-биридан ажратувчи воситалар кетма-кет келаётган сатрлар орасидаги бир оз бўшлиқ, бир ёки икки тик чизиқ, ёхуд қуйидагича шаклда бўлган:

Шеър сатрларининг узунлиги, шеър техникасига кўра, ҳар қайси шеърний асарда ёки уларнинг қисмлари бўйича ўзаро асосан тенг бўлганидан, уларнинг орасига қўйилган ажратувчи белгиларнинг ё тик йўл, ёки у йўлчада тик чизиқ шаклида бўлишини юзага келтирган. Шунингдек, шеърний текстларда уларнинг алоҳида-алоҳида асарлар ёки бутун асарнинг қисмлари эканини кўрсатиш учун ва уларнинг бошловчи сўзи устига қўйилладиган махсус шаклларга (**و**, **لو**, **لو**) ҳам дуч келамиз.

Шеърӣ текстларда қайд этилган ажратиш воситаларининг қай-сиси қачондан бошлаб қўлланганини асрлар тартиби асосида айрим-айрим кўздан кечирамиз. Бу қандай ажратиш белги эканини, қайси даврда кўчирилган қўлёзмада кўринишини баён этиш имкони беради.

Маълумки, бизда араб алфавити асосидаги мавжуд энг эски қўлёзма туркий халқлар учун, демак, ўзбеклар учун ҳам, муштараклиги қатор туркологлар томонидан айтилган «Қутадғу-билик» (XI аср)нинг 462 ҳижрий (1069 милодий) йилда кўчирилган нусхасининг фотокопиясидир. Унда шеър сатрлари бир-биридан ажратилади.

Фотокопия кўрсатадики, ўша даврдаёқ бир йўлга ёнма-ён ёзилган икки мисра бир-биридан ораларида бўш ўрин қолдириш ва у бўш ўрин ўртасида э шакли қўйиш билан ажратилган.

Араб алфавити асосидаги ўзбек ёзувининг XIV аср намуналаридан бошлаб, алоҳида ёзилган поэтик текстларда ажратиш белгиси вазифасида тик чизиқдан ҳам фойдаланилади. Бундай ҳолларда шеър сатрлари ҳар йўлга ёнма-ён ёзилиб, улар бир ёки икки тик чизиқ билан ўзаро ажратилган. Бу даврда бир шеърни иккинчисидан иккита ётиқ чизиқ билан ажратиш йўли ҳам қўлланар эди.

Мисол 887 (1482) йилда кўчирилган, Лондон музейида сақланаётган Навоий «Чор девон»и қўлёзмасининг (инв. № 401) фотокопиясидир. Бу фотокопиянинг кўрсатишича, ундаги бир йўлда қатор келган шеър сатрлари бир-биридан икки тик чизиқ билан, ғазаллар эса ўзаро икки кўндаланг чизиқ билан ажратилган.

Алоҳида кўчирилган поэтик текстлардаги бундай ажратиш усули ва воситалари қўлланган қўлёзмалар бу даврда кўпгина учрайди. Улардан ЎзССР ФАШИнинг қўйидаги қўлёзмаларини кўрсатиш мумкин: «Ғаройибус-сиғар» (Навоий асари, Султон Али Машҳадий томонидан 898/1492 йилда кўчирилган, инв. № 97), «Соқийнома» (Навоий асари, XV—XVI асрда кўчирилган, инв. № 667), «Юсуф ва Зулайҳо» (Дурбек асари, 1024/1614 йилда кўчирилган, инв. № 1433), «Қутадғу билик» (Юсуф Хос Ҳожиб асари, Наманган нусхаси, инв. № 1809) ва бошқалар.

Бир йўлдаги бир неча сатрни бир-биридан бўш жой орқали ажратиш Навоий ҳаётлиги даврида кўчирилган қўлёзмаларда, масалан, «Ғаройибус-сиғар» (Навоий асари, Ленинград ГПБ Хаников тўплаган қўлёзмалар тўплами, инв. № 55) ва бошқа асарларда ҳамда ундан кейинги даврлардаги қўлёзмаларда ҳам учраб туради. Масалан, 914 ҳижрий (1509 милодий) йилда кўчирилган нусхаси Британия музейида 7914 инвентар номер билан сақланаётган тўпламдаги «Баҳрул-ҳидо», «Махзанул-асрор», «Латофатнома», «Девони Лутфий» қўлёзмалари каби.

Айрим ҳолдаги поэтик қўлёзмаларда ажратиш белгилари бир йўлда қатор сатрларни бир-биридан ажратишга хизмат қилган шакллар билангина чегараланмайди. Уларда кўрсатилгандай вазифаларда қўлланилган шакллардан бошқа яна бир неча шакллар

(سو، نو، ب) ҳам бўлган, эҳтиёж уларни ўз йўлида ажратиш белгиси сифатида қўллашни олдинга сурган.

Маълумки, XV аср ўзидан олдинги даврга нисбатан анча сермахсул давр ҳисобланади. Чунки бу даврда Атоий, Саккокий сингари етук, Лутфий каби ажойиб талантли ва Навоийдек зўр маҳоратли буюк шоирлар турли жанрларда асарлар ёзиб қолдирганлар. Бу даврларда, яъни XI—XVI асрларда, ўзбек тилида юксак маҳорат билан ёзилган ўшандай асарларни уларга ташна бўлган ўқувчилар жамоатчилигига етказиш, келажак авлодга қолдириш тараддуди ҳам бирмунча жонланади. Шу муносабат билан девонлар майдонга келади. Девон қисмларининг бошланиши, ўрни билан, олдингисини тугаганини ҳам очиқ кўрсатиш талаби ёзувчи-кўчирувчилар олдига қўйилади. Улар бу талабни турли шакллар (سو، ب) ёрдамида бажарадилар.

Бу даврда илгак шаклли белги у тўпламларда дoston боблари, ғазаллар ва бошқа катта ҳажмдаги шеърларнинг биринчи сатрларининг бошланғич сўзлари устига қўйилиб, уларнинг бошланганини, демак, ўзидан олдинги қисмнинг (агар ўшандай қисм бўлса) тамомланганини кўрсатади. Бунга Навоийнинг Хаников томонидан тўпланган «Ғаройнбус-сиғар» асарининг 904/1498—99 йилда кўчирилган қўлёзма нусхасидаги фактлар далилдир. Унгдан чапга қараб ёзишда охирида кўзча ҳосил қилган шакл (سو) асосан майда шеърларни ва алоҳида майда шеърлар группасининг ҳар бирининг биринчи сатридаги бошланғич сўз устига қўйилиб, унинг бошланганини, демак, шу шакл ўзидан олдинги бошқа қисмнинг (агар ўшандай қисм бўлса) тамомланганини кўрсатади. Бунинг мисолини ҳам Навоийнинг Хаников томонидан тўпланган «Ғаройнбус-сиғар» асарида (836 саҳифадаги каби) кўрмоқ мумкин¹.

Бу мисолларнинг китоб саҳифаси бўйича ҳар бир хати тўрт сатрдан иборат алоҳида ғазал эканини унинг биринчи сатрининг бошланғич сўзи устидаги шакл кўрсатиб турибди. Қўйилган ўрни билан у шакл ўзидан олдинги ғазалнинг тугаганини ҳам билдиради. Бир томони кўзлик ётиқ чизиқчанинг ажратиш белгиси бўлиб келгани Навоийнинг 33 А «Соқийнома» асарида ҳам (қўлёзма, ЎзССР ФА ШИ, инв. № 677, 238 А саҳифадаги каби) учрайди.

* *
*

Бу даврда шеърлий текстлар насрий асарлар мазмунига боғлиқ ҳолда улар билан бирга ҳам ёзилган. Бундай ҳолларда шеър сатри бошланишидан олдин, проза текстдаги сўзлардан кейин кўпинча байт (بيت), назм (نظم), рубоия (رباعيه) каби сўзла-

¹ А. Навоий, «Чор девон» (қўлёзма, 904/1498—1499, Ленинград ГПБ, Хаников тўпланган, инв. № 55, 82-бет).

ридан бири ёки баъзан бирор бошқа (و каби) белги қўйилган. Бундай ўриндаги шеър сатрлари ҳам бир-бирларидан бир оз бўш ўрин ёки кўпроқ ўша ўрин ўртасига ●, ●, ○, ∴, ∘, ∘, ∘, ∘, ∘, ∘ каби белгилардан бирини қўйиш билан ажратилган. Шу насрий асар ичида келтирилган шеърнинг охириги сатридан кейин бирор ажрагиш белгиси қўйилиб, сўнгра унинг қолган қисми ёзилган.

Шеър сатрларига боғлиқ ҳолда ажратиш белгиси қўлланган қўлёзмалар ё бирор поэтик асар дебочаси, ёки бутунича насрий асар бўлган. Улардаги ажратиш белгилари эса, вазибалари бир хил бўлишидан қатъи назар, турли шаклда бўла берганлар.

Ажратиш белгиси Навоий ҳаётлигида, яъни XV асрда кўчирилган унинг «Девон»ининг насрий «Дебоча»сида келтирилган шеър сатрларининг орасига тўла ҳалланган нуқтадан каттароқ шаклда қўйилган.

Навоий «Муншаот»и [XV—XVI аср қўлёзмасининг фотокопияси (Хаников тўплаган нусха), АГПБ, инв. № 55. 65-саҳифаси]да эса ажратиш белгиси сифатида кўзлик доирача қўйилган. Баъзан у белги ўрнида бир нуқта ҳам ёзилади (12а, 13а, 136-саҳифалардаги каби).

Шу қўлёзманинг охириги икки саҳифасидаги шеър сатрлари эса бир-биридан остки икки нуқтаси бир чизиққа ўшаб кетган уч элемент бирлигидаги шакл (∴) билан ажратилган. Ана шундай шакл орқали ажратишни Абулғозий Баҳодирхоннинг 1074/1668—69 йилда кўчирилган «Шажарайи турк» (ЎзССР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 851) номли асарида (14Б-саҳифадаги каби) ҳам кўрамиз.

1501 йилда кўчирилган «Чор Девон» (Навоий асари)нинг «Дебоча»сида шеър сатрларини бир-биридан ажратиш учун бир нуқта ҳам қўлланганини кўрамиз. Бундай ҳолларда ажратиш белгиларини қўлланишини Навоий асари қўлёзмаларидагина эмас, бошқа ёзувчилар асари қўлёзмаларида ҳам учратамиз. Масалан, Яқинийнинг «Ўқ ва ёй мунозараси» (ЎзССР ФА ТАИ даги фотокопия. Бу фотокопия 1509 йилда кўчирилган, Британия музейи, инв. № 7941) номли асаридаги каби.

914/1508—09 йилда, яъни XVI аср бошида кўчирилганлиги охирида ёзилган «Ўқ ва ёй мунозараси» билан бир шифрда кўрсатилган, Британия музейидан фотокопияси келтирилган «Чоғир ва банг мунозараси» ҳам «Ўқ ва ёй мунозараси» каби услубда ёзилган. Бу асарнинг ҳам наср ичида келтирилган шеърлари насрий текстдан, шеър сатрлари эса ўзаро ажратилган. Ажратишда «Ўқ ва ёй мунозараси»даги каби йўл тутилган; бироқ ундаги белги асосан уч нуқта шаклида ишлатилган.

Ғиёсиддин бинни Ҳисомиддин Хондамирнинг 965/1557—58 йилда кўчирилган, Лондон музейида сақланаётган «Макоримул ахлоқ» номли асарининг фотокопиясидаги намуналар насрий асарларда шеърини сатрларни ажратиш белгилари орқали бир-биридан

айириш ҳар қандай турдаги асарлар учун ҳам умумий ҳодиса эканини кўрсатади [«Мақоримул ахлоқ»да шу вазифада тўрт нуқтадай шакл (°°°) ишлатилади].

Булардан ташқари, бундан тўрт юз йилдан ортиқ вақт илгариги қўлёманинг фотокопиясидан олинган, Хондамирнинг форсча ёзилган «Мақоримул ахлоқ» асарининг иккинчи бобида бир ўзбекча байт (Навойи шеъри)нинг кетма-кет ёзилган икки сатри орасига тўрт нуқтадай шакл (°°°) қўйилган.

Демак, қандай асарда бўлиши ва миқдоридан қатъи назар, шеър сатрлари ҳар вақт бирор восита билан бир-биридан ажратилган.

Кўриб ўтилгандай ҳолатларда турли шаклдаги ажратиш белгиларини функция жиҳатидан фарқламай қўллаш, бир йўлда қатор ёзилган шеър сатрлари орасида бўш ўрин қолдириш XVII—XVIII ва XIX асрга онд қўлёмаларда ҳам кўринишда давом этади. Рабғузийнинг «Қиссасул-анбиё» (қўлёмза, XVII асрда кўчирилган, ЎзССР ФА ТАИ АдМ., инв. № 180, ундаги учта тескари пеш бирлиги каби), «Мажолисун-нафоис» [Навойи асари, XVII аср қўлёмаси, В. Й. Зоҳидовнинг шахсий библиотекасидаги «Қуллийети Навойи» китобида кўзлик доирача (°) қўлланган], «Ҳамсатул мутахаййирин» (Навойи асари, XVII асрда кўчирилган. Бу ҳам В. Й. Зоҳидовнинг юқоридаги китобида. Унда .. қўлланган) ва «Чордевор» (Навойи асари, XVII асрда кўчирилган, ЎзССР ФА ШИ қўлёмаси, инв. № 1315. Бунда , ' , ишлатилган), «Тарихи мулуки Ажам» (Навойи асари, ЎзССР ФА ШИ, 1267/1850—51 йилда кўчирилган қўлёмза, ЎзССР ФА ШИ, инв. № 185. Бунда , V, II лар ишлатилган)лар шулар жумласидандир.

Насрий текстларга боғлиқ ҳолда ёзилган шеър сатрларида ажратиш белгилари қўлланган насрий асарлардан яна қуйидагиларини мисол тарзида кўрсатамиз ва уларда қўлланган ажратиш белгиларини қайд этамиз.

«Жоминут-таворих» (таржима. Рашидиддин асари, 932/1525—26 йилда кўчирилган, ЎзССР ФА ШИ қўлёмаси, инв. № 2)да ' ; «Ҳамсатул-мутахаййирин» (Навойи асари, 1049/1639—40 йилда кўчирилган, ЎзССР ФА ШИ қўлёмаси, инв. № 2242)да — — , — ; ўша асарнинг яна бошқа нусхаси (XVII асрда кўчирилган, В. Й. Зоҳидовнинг шахсий библиотекасидаги «Қуллийети»)да — , ' ; «Назмун-жавоҳир», «Тарихи мулуки Ажам», «Ҳолоти Саид Ҳасан Ардашер», «Тарихи анбиё», «Ҳолоти паҳлавон Муҳаммад» ва «Анварин Сухайлий» (таржима), 1229/1813—14 йилда кўчирилган, ЎзССР ФА ШИ қўлёмаси, инв. № 5807)да ? ; яна «Анварин Сухайлий»да °°° ; «Тожут-таворих» (1243/1827—28 йилда кўчирилган, ЎзССР ФА ШИ қўлёмаси, инв. № 4380) да ° , ' ; «Фирдавсул-иқбол» (Мунис ва Оғаҳий асари, XIX асрда кўчирилган)да — . (Беш асар ҳам Навойининг XVII асрда кўчирилган «Қуллийети»

ишлатилиб, насрий текст тугаб, шеърий текст бошланишини кўрсатади.

Бу даврдаги насрий асарлар қаторида ажратилш белгилари бошдан-оёқ деярли қўлланган қўлёзмалар ҳам бўлган. «Маҳбубул-қулуб», «Маноқиби Саид Ҳасан Ардашер» ва «Рисолаи тийрандохтан» қўлёзмалари шулар жумласидандир.

«Маҳбубул-қулуб» (Навойий асари)нинг XVI аср бошига онд қўлёзмасида (қўлёзма СССР ФА ШИ да, инв. № В2095) шакли ҳар бир содда ва қўшма гап, қўшма гап ичидаги гап охирида, уюшиқ бўлақлар орасида, равишдош оборотлардан кейин қўйилиб, умумий текстни қисмларга ажратган.

XVII асрда кўчирилган «Рисолаи тийрандохтан» [Навойий асари, «Куллиёти Навоий» (китоб В. И. Зоҳидовники)]да ҳам уч нуқтадай шакл (•••) ажратиш белгиси сифатида қўлланади. Бу белги ҳам икки саҳифадан иборат у насрий асарнинг содда, қўшма гап охирига ва қўшма гап ичидаги гаплар ўртасига, уюшиқ бўлақлар орасига қўйилган.

Бир қизил нуқта Мунис Хоразмий томонидан XVIII асрда кўчирилган «Маноқиби Саид Ҳасан Ардашер»² номли, 18 бетли қўлёзманинг 12 бетча насрий қисмида тексти, юқорида келтирилган икки асардаги каби қисмларга ажратган. Демак, бу қўлёзмада ҳам ажратиш белгилари қўллашда асосан буиндан олдинги қўлёзмалардагидек асосга суянилган ва улар аввалдагидай ўринларда қўлланилган. Ана шундай ўринларда ажратиш белгилари қўлланигани Навоийнинг 1850 йилда кўчирилган «Тарихи мулуки Ажам» номли асарида ҳам кўрмоқ мумкин. Унда бир нуқтадай белги ва қуйидагидай ишораларни учратдик: ‘,), каби. Шу «Тарихи мулуки Ажам»дан сўнг кўчирилган «Таъбирнома»да, олдинги туш ва таъбир тексти, кейинги туш ва таъбир текстидан ‘ шакли билан ажратилган.

Ажратиш белгиларининг кўриб ўтилган қўлёзмаларининг жуда кўп ерида ишлатилганини кўрдик. Булардан ташқари, бу даврда яна шундай қўлёзмалар ҳам бўлганки, уларда ажратиш белгилари баъзи ўринлардагина қўлланган. Демак, уларнинг қўллаш зарурияти ўша асарларни кўчирган котиблар томонидан ҳам сезилган ва шунинг учун ҳам улар бу талабни бажаришни, унча-мунча бўлса-да, кўзда тутганлар. Масалан, 932/1525—26 йилда кўчирилган «Жомнут-таворих» ЎзССР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 2) нинг айрим ерларида саналмиш сўзлар орасига тескари пешнамо (‘) белги қўйилган.

² Бу қўлёзма китоб Навоий асари бўлиб, «Сабъан сайёр» ва «Маноқиби Саид Ҳасан Ардашер» номли қўлёзманинг бир қисми, ЎзССР ФА АдМ, инв. № 2.

³ ЎзССР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 188.

«Хамсатул-мутахаййрин»³нинг 1049/1639—40 йилда кўчирилган нусхасида қуйидаги шаклларни кўрамиз: , . Бу белгилардан бир нуқтадаги 2-бетда уюшиқ бўлақлар орасига қўйилган, еттинчи бетда сарлавҳача охирини кўрсатган, 40, 58, 84, 115 ва 149-бетларда қўлёманинг каттароқ қисмларни тугаганини англатади.

Саналмиш сўзлар орасида уч нуқта (•••) қўйилиш ҳолатини «Шажараи турк»⁴нинг 1074/1668—69 йилда кўчирилган нусхасида ҳам кўрамиз.

Бундай саналмиш сўзлар орасида бўш жой қолдириш билан уларни бир-биридан ажратиш у қўлёманинг 31, 32, 43 ва бошқа бетларида ҳам учрайди. Шунингдек, унда айрим гапларни, қисм охирини, янги қисмнинг бошланишини кўрсатиш учун ҳам баъзан бўш ўрин қолдирилади. Шу қўлёманинг уч боби охирига қуйидаги белги қўйилган:

Бўш қолдирилган ўрни орқали теманинг айрим қисмларини, гапларни ва уюшиқ бўлақларни бир-биридан ажратишга «Шажараи турк»⁵нинг 1074/1668—69 йилда кўчирилган нусхасида бирмунча эътибор берилган ва унда бу масалада бир қадар изчилликка эришилган.

Насрий текстларда ажратиш белгиси қўлланиши ҳақидаги мулоҳазалар охирида XIX асрга оид икки мисол келтирамиз.

Ҳалланган сариқ нуқта «Анвори суҳайлий»⁶нинг 1299/1843 йилда кўчирилган нусхасининг биринчи ва иккинчи саҳифасидаги насрий текстнинг сўз бирикмалари, гап ва уюшиқ бўлақлар охирига қўйилган. Шунингдек, қизил рангда ёзилган бир нуқта ёки тескари пеш Бухорода 1243/1827—28 йилни кўчирилган 674 варақли «Тожут-таворих»⁷ (Муҳаммад Шариф ибни Муҳаммад Нақий кўчирганлиги тахмин қилинади) қўлёмасининг бошдан-охиригача деярли анча тартибли қўйилган.

Насрий асарларда тема қисми бошини англатиш учун илгакли ён чизиқ (—)дан фойдаланиш ҳам анчагина ўринларда учрайди. У шакл бу вазифани бажарганда, қисм бошидаги сўз устига ёзилади. Бунинг мисолини Навоийнинг «Хамсатул-мутахаййрин» (ЎзССР ФА ШИ, инв. № 2242) ва «Мажолисун-нафос» (В. Ғ. Зоҳидовдаги «Куллиёти Навоий» номли қўлёмма китобда) асарларида ҳамда бошқа манбаларда кўрдик.

Бу давр насрий қўлёмаларидаги ажратиш белгилари ва уларнинг қўлланган ўринлари масаласини юқоридаги факт ва мулоҳазаларимиз асосида қуйидагича яқунлаш мумкин бўлади:

Айрим насрий қўлёмаларнинг энг эски намуналарни («Муншаот», XV аср, «Жомеъ-ут-таворих»нинг 1525 йил қўлёмма нусха-

⁴ Абулғозий Баҳодирхон асари, ЎзССР ФА ШИ қўлёммаси, инв. № 851.

⁵ Абулғозий Баҳодирхон асари, ЎзССР ФА ШИ қўлёммаси, инв. № 1552.

⁶ ЎзССР ФА ШИ қўлёммаси, инв. № 5807.

⁷ ЎзССР ФА ШИ қўлёммаси, инв. № 4380.

лари)дан тортиб текстларнинг мазмунан тугалланган бўлими, баъзан гаплари, қўшма гапнинг гап ҳолидаги компоненти охириги, унда (текстдаги) янги воқеанинг бошланишини — абзацдай ҳолатни бирор шакл ё бўш қолдирилган жой билан кўрсатила бошланган. XVI асрданоқ, юқоридагидай ҳолатлардан ташқари, равишдош оборотлар охирига белги қўйилган асарларга ҳам дуч келамиз. Вақт ўтган сари қўлёзмаларнинг осонроқ ва тўғри англашилди-ган бўлиши талаби орқасида белги қўйилган асарлар сонининг органини, уларнинг кўпроқ ўринларда ишлата борилганини қайд этилган факт ва мулоҳазалар кўрсатади. У белгиларнинг шакллари ва қайси вақтдан ишлатила бошланганлари, биз кўрган қўлёзмаларда, қуйидагича бўлган: 1) XV асрдан م, نو , бўш жой; 2) XVI асрдан ـ, ـ ; 3) XVII асрдан ـ, ـ, ب ; 4) XVIII асрдан ـ .

ХІХ АСРДА АРАБ АЛФАВИТИ АСОСИДАГИ НАШРИЙ ТЕКСТЛАРДА АЖРАТИШ ВА ТИНИШ БЕЛГИЛАРИ

ХІХ аср бошларида туркологлар томонидан ўзбекча қўлёзмалардан айрим асарларни тўлиқ ҳолда нашрга тайёрлаш ва уларни бостириш иши бошланади. Ўзбекча қўлёзмаларнинг нашрий нусхаларининг юзага келишини бошлаб юборган бу давр, фактларнинг кўрсатишича, у текстларда пунктуацион (ажратиш) белгилардан айримлари қўллана бошланган давр ҳам бўлиб қолади.

Мулоҳазамизни бу даврда босилиб чиққан «Шажаран турк» (Абулғозий Баҳодирхон асари) ва «Куллиёти Навоний» номли асарларда ажратиш белгилари масаласини изоҳлаш асосида тасдиқлаймиз.

Ҳозирча ўзбекча текстнинг айрим китоб ҳолидаги биринчи нашрий нусхаси ҳисоблаётганимиз «Шажаран турк» М. П. Раманцов томонидан нашрга тайёрланиб, 1825 йилда Қозонда бостирилди.

Текширишимиз «Шажаран турк» нашрида боб ва боб қисмларининг бошланғич бирикма ё гапларини тўлиқ қора ҳарф билан ёзилганини ва тўлиқ қора ҳарф билан ёзилиши олдинги воқеа тугаб, янги воқеа бошланганини билдирувчи белги сифатида хизмат қилганини кўрсатади. Шундай қилиб, янги қисм бошланишининг тўлиқ қора ҳарф билан ёзилиши асосан олдинги қисм тामомланиб, бошқаси бошланганини билдиради. Тўлиқ қора ҳарф билан ёзилишининг қайд этилгандай вазифаси ҳам, ўз йўлида, ажратиш белгиси ҳисобланади. Демак, ана шу маънода нашрий текстни абзац сифатидаги қисмларга ажратиш ёзувимизда ХІХ аср бошларидан майдонга келади.

«Шажаран турк» қўлёзмаларида айрим уюшқ бўлақларнинг ораларида узунроқ очиқ жой қолдириш билан уларни бир-биридан ажратиб кўрсатиш одати аввалги бобда (қўлёзмалар бобида) кўрсатилган эди. Ана шу одат биринчи босилган бу китобда ҳам ўз аксини топган. Демак, қўлёзма асосида, баъзи уюшқ бўлақлар

орасида бирор белги (узунроқ очик жой) қўллаш тарадудди даст-лабки нашрий асарларимизда кўринган.

Бундай ажратиш белгиларидан ташқари, бу китобни босмага тайёрловчи томонидан унинг нашрий текстига қуйидаги белгилар киритилган ва уларнинг вазифалари кўрсатилади: 1) (). Бу белги янглиш ёзилиб қолган сўз ва иборани кўрсатади, 2) []. Бу ортиқ-чалик ёки такрорни кўрсатади. 3) 1), 2). Булар асосан хатоликни кўрсатиб, қуйида (саҳифа остида), тўғри чизиқ тагида тўғриси кўрсатилишини англатади. 4) ----- . Бу белгилар текстдаги аниқ-лаш қийин, ноаниқ сўзлар туширилганини англатади. 5) ** . Бу белгилар ораларидаги иборалар текстда берилган бўлса ҳам, улардан кутилган мақсад аниқ бўлмаганини, қуйида шу ҳақдаги тахмин берилганини англатади. 6) ** . Бу икки нуқта маъносини аниқлаш қийин бўлган ёки хато ёзилиб қолган сўзларнинг қуйида берилганини билдиради.

Бу белгиларнинг функцияларидан англашиладики, улар қўлёз-мани нашрга тайёрловчининг қўлёзма текстнинг айрим ўринларига қандай муносабатда бўлганини кўрсатиш учун ишлатилган.

Бу белгилар, юқорида баён этилган функцияларга кўра, нашрий текстдаги ифодаларга уни нашрга тайёрловчининг муносаба-тини кўрсатишга хизмат қилади. Шу асосда улар фикрнинг очик, тўғри англашилишига ва айрим моментларни уқиб етилмаганлик-ни билдиришга ёрдам беради. Демак, уларнинг вазифасида ҳозир-ги қавс, кўп нуқта, қўштирноқ сингари белгиларнинг бугунги функ-циялари билан маълум даражада умумийлик кўринади. Бу ҳол ҳам уларни (қавслар, кесилган чизиқли шакллар, ҳозирги кўп нуқта ўрнидаги кўндаланг чизиқчаларни) бутун асар ҳолидаги ўзбекча нашрий текстларга ажратиш белгилари сифатида 1825 йилдан киритилганини қайд этиш имкониятини беради.

XIX аср биринчи ярмида (1841 йилда) Парижда «Куллиёти Навоий» номли яна бир ўзбекча китоб нашр этилади. М. Катремер томонидан нашрга тайёрланган бу асарнинг ҳам «Муҳокаматул луғатайн», ҳам «Тарихи мулуки Ажам» қисмида ажратиш белгилар қўллаш масаласига тўхтаимиз.

Бир киши томонидан нашрга тайёрланган, бир ерда ва бир тилда босилган бу икки асарда ажратиш белгиси қўллашда ўзаро ўхшаш ва ўхшаш бўлмаган томонлар бор. Бу ҳол уларни нашрга тайёрлашда ҳар бир қўлёзмадаги умумий ва ўзига хос хусусият-ларни кўзда тутиш натижасидир.

Қўлёзмаларда ажратиш белгилари қўлланишидан бизга маълумки, насрий текстларга боғлиқ ҳолда келтирилган шеър сатр-лари олдидаги байт (بيت), назм (نظم), маснавий (مېنوى)

каби сўзлар ҳар вақт деярли текст ёзилаётган сиёҳдан бошқача рангда (кўпроқ қизил сиёҳда) ёзилади. Бу қонда ўшандай ҳамма асарларда деярли умумий ҳол. Демак, бу икки асарда ҳам шундай бўлиши керак. Икки қўлёзма текстида ҳам бир хил функцияда

келиб, текстнинг бошқа қисмидан бир хил восита (қизил снѐх) билан ажратилган у сўзлар ҳар икки асар нашрида бир белги ичига, яъни кичик қавс ичига олинган. Аксинча, шеър сатрларини бир-биридан ажратилишидек бир ҳодиса икки асарда икки хил восита билан ифодаланган: биринчисида шеър сатрлари ўзаро очиқ жой билан, иккинчисида эса тескари пеш билан бир-биридан ажратилган. Бу ҳол шунни кўрсатадики, у шеърлар нашрга асос бўлган қўлёзмаларда ҳам ўшандай воситалар билан (бири бўш ўрин билан, иккинчиси тескари пеш билан) бир-биридан ажратилган. Шунингдек, биринчи шеър тамомланганини бўш ўрин, иккинчи шеър тамомланганини эса тескари пеш кўрсатган. Уларнинг ҳам нашрий текстда қўлёзмага асосланиб юзага келгани шубҳасиздир.

Тескари пеш шу «Куллиѐти Навоий»⁸ (7—8-бет)даги «Муҳокаматул-луғатайн»нинг бир ерида қуйидагича қўлланади: а) биринчи тескари пеш изоҳланувчи (انداق كه) дан кейин, саналмиш бўлақлардан олдин қўйилган; б) ундан кейинги 97 та тескари пешдан биттаси икки, қолгани эса ҳар бир саналмиш бўлақдан кейин ишлатилган; в) 99-тескари пеш эса гап охирини кўрсатган. «Муҳокаматул-луғатайн»нинг кўрсатилган ўринларидагина тескари пеш қўйилиши, шу нашрга асос бўлган қўлёзманинг ўша еридагина бирор белги (эҳтимол, тескари пеш) қўйилганини кўрсатади. Бу насрий текстда тескари пеш қўлланиши ҳам ўшанга асосланиш натижаси бўлиши керак.

«Куллиѐт»нинг шу қисми охирида «Маснавий» сарлавҳаси остида келтирилган юз сатр шеърнинг ҳар икки кетма-кет сатри бир йўлга ёзилиб, улар тескари пеш бирлигидаги () шакл билан бир-биридан ажратилган.

Шундай қилиб, XIX асрнинг биринчи ярмида нашрий текстларнинг айрим ўринларида уларнинг тўғри ва очиқ тушунишли бўлишига ёрдам берадиган ва нашр этилган қўлёзмалар ҳолатига асосланган қуйидагидай ажратиш белгилари қўлланган: (), --, ---, ----, -----, ., [], **, **, , , бўш жой, бошланғич сўз, сўзлар бирикмаси ёки гапларнинг тўлиқ қора ҳарф билан ёзилиши. Демак, улар ўзбекча типографик нашрий текстларнинг бошланғич белгиларидандир.

XIX асрнинг иккинчи ярми бошларида, Туркистон Россияга қўшиб олингандан кейин, мамлакатимизда маданий ҳаётнинг янги техник воситалари ҳам майдонга кела бошлайди. Тошкентда 1868 ва 1870 йилда ташкил топган босмахоналар шулар жумласидан эди. Хивада 1870 йил охирида, Тошкентда эса 1883 йилда ташкил қилинган литографик босмахонанинг ҳам ишга туширилиши билан бу имконият яна қисман кенгайди.

Зикр этилган босмахоналар маҳсули бўлган текстларни қисмларга ажратишда баъзи асарларда қўлёзмаларда олдин ишлатилган белгилардан, айрим ҳолларда европача белгиларнинг би-

⁸ كليلت نوائى Париж наشري, 1841, УзССР ФА ШИ, инв. № 12618.

ронтасидан ва қисман китобларда уларнинг кўпидан, яна бошқа баъзи бир шакллардан ҳам фойдаланилган. Шунингдек, ҳар бир айрим воқеанинг абзацдан бошлаб, унинг бошланғич гапини тўлиқ қора ҳарф билан ёзиш намунаси ҳам бу китобда учраб туради.

Бу давр нашрий текстларининг ҳам, қўлёзма текстлари сингари, икки хили — шеърий ва насрий хили бўлган. Ажратиш воситаларининг бир қисми ҳам шеърий, ҳам насрий текстлар учун умумий бўлган; айримлари эса уларнинг бирга хос ҳолда қўлланган. Насрий ва шеърий текстларда ажратиш белгилари қўллашнинг кўрсатилгандай тафовутлари нашрий текстлардаги пунктуацион ҳодисаларни ҳам қуйидагича икки қисмга бўлиб қараш мувофиқлигини кўрсатади: 1) шеърий текстларда ажратиш белгилари; 2) насрий текстларда ажратиш ва тиниш белгилари.

Шеърий текстларда ажратиш белгилари

Маълумки, бу давргача қўлёзма шеърий текстларни сатрий қисмларга ажратиб ёзиш одати бир неча асрларни ўтган эди. Бу одат шу асрдан кўрина бошлаган нашрий-шеърий текстларга ҳам тўғридан-тўғри кўчирилади: у текстларда шеърлар сатр асосида қисмларга ажратилади. Ундай қисмларга ажратишда қўлёзма шеърий текстларда қўлланган тик чизиқ, бўш ўрни , , = ° ° ° , « каби шакллар ва * , (3) сингари баъзи бир бошқа белгилар қўлланилади. Айрим ҳолларда европача белгиларнинг биронтасидан ва қисман китобларда уларнинг кўпидан, яна бошқа баъзи бир шакллардан ҳам фойдаланилган.

Нашрий текстларда пунктуацион белгилар қўллашнинг XIX асрнинг иккинчи ярмидаги бу ҳолати асосан пунктуациямизнинг тарихий такомил сифатида майдонга келган ва у ёзувимиз пунктуациясининг бугунги даражасининг нашрий асарлардаги бошланғич қўриниши эди. Вазифа ўша даврдаги текстларни қисмларга айирувчи воситаларининг функциялари қандай бўлганини ва текстларда қисмларга ажратилмаслик ҳолатларини ҳам кўрсатишдир. Бу эса ҳозирги текстлардаги пунктуацион фактларнинг тарихий такомил натижаси эканини равшанроқ кўришга ёрдам беради.

Шеърий текстлар нашрий асарларда ҳам икки ҳолатда кўрилади: биринчиси насрий текстларга боғланмаган ҳолда, яъни айрим ёзилади, иккинчиси эса насрий текстлар билан бирга, уларга бирор томондан боғланган ҳолда кўринади.

Биринчи ҳолатда юқорида қайд этилган тик чизиқлар бўш қолдирилган ўрни ажратиш белгиси вазифасида келади. Бунинг мисолини Хива литографиясида 1888 йилда нашр этилган «Хамсаи Навоий», 1880 йилда нашр этилган «Девони Мунис»⁹, «Девони Рожий»¹⁰ларда кўрмоқ мумкин.

⁹ Девони Мунис, 1880, Хива литографияси, ЎзССР ФА ШИ китоби, инв. № 10937.

¹⁰ Девони Рожий, 1880, Хива литографияси, ЎзССР ФА ШИ китоби, инв. № 10297.

Кўрсатилгандай воситалар билан шеър сатрларини бир-биридан ажратиш ҳозирги Ўзбекистон ССР территориясининг Хивадан бошқа ерларида нашр этилган китобларда ҳам асосий ҳолат эди. Масалан, Тошкентда 1898 йилда литографияда нашр этилган «Китоби девони Амир»¹¹ (ака-ука Порцевлар литографиясида босилган), «Девони Амир Умархон»¹² (Бердинбах литографиясида босилган) номли китоблар шулар жумласидандир.

Ўзбекча шеърӣй текст сатрларини қайд этилгандай йўл билан бир-биридан ажратиш уларнинг бошқа мамлакатларда босилган нашрӣй нусхаларида ҳам асосий қонда бўлган, чунки уларни нашр этишда ҳам қўлёзмалардаги усулга асосланилган. Фикримиз далилини Қозонда 1860 йилда нашр этилган «Китоби мустатоби роҳати дил»¹³ (автори Мулла Хўжа Назар ибни Ғойиб Назар Чимёний), «Махзанул-асрор»¹⁴ (1274/1857), «Китоби мустатоб ва Шарифул-маоб Саботул-ожизин»¹⁵ (1301), «Боқирғон китоби»¹⁶ (1893), Истанбулда 1881 йилда босилган «Саботул ожизин»¹⁷ (автори — Сўфи Оллоёр) каби асарлар мисолида кўрсатмоқ мумкин.

Тик чизиқлар доим шеърларнинг сатрларини бир-биридан айнириб қолмайди, балки улар мустаозларда, шеър тузилиш техникасига кўра, ҳар бир сатрни узун ва қисқа қисмларга ажратиш учун давомлироқ пауза қилиниши лозим бўлган ерга ҳам қўйилади. Сатр ичидаги икки тик чизиқ сатрлар ўртасидаги икки тик чизиққа қараганда бир-бирига яқинроқ туради. Бу факт ва изоҳимиз шеърӣй текстларда тик чизиқларнинг ажратувчилик функциясида қўлланиши ҳақидаги фикримизни яна ҳам ортиқроқ қувватловчи далиллардандир.

Типографик нашрдаги шеърӣй текстларни бир-биридан ажратишда юлдузчадай (*) шакллар ҳам ишлатилган. Бунинг далили сифатида «Туркистон вилоятининг газети» (1890 йил 6 сентябрь)да нашр этилган Фурқат шеърини кўрсатмоқ мумкин.

Бундай шакллардаги ажратиш белгисининг қўлёзма текстларда шеър сатрларини бир-биридан ажратгани бизга дуч келмади. Шунинг учун уни ёзувимизда типографик нашр муносабати билан майдонга келган шакл дейиш мувофиқ кўринади.

Бу қисм охирида шуни ҳам илова тарзида қайд этиш кераки, у давр типографик текстларида баъзан шеър сатрларининг ҳар бирининг, кўпроқ ҳолларда эса сарлавҳаларнинг икки томонига мураккаброқ шаклли қавслар қўйилади. Бу қавслар ўзлари ичларига олган текстларни ажратиб турсалар ҳам, уларни безак учун қўллаганлари ҳам пайқалиб туради.

Шундай қилиб, бу даврда алоҳида нашр этилган шеърӣй текстларда асосан қуйидаги ажратиш белгилари қўлланган:

¹¹ Китоби девони Амир, ЎзССР ФА ШИ китоби, инв. №4653.

¹² Девони Амир Умархон, ЎзССР ФА ШИ китоби, инв. № 4655.

¹³ ЎзССР ФА ШИ китоблар фонди, инв. № 4017.

¹⁴ ЎзФА ШИ инв. № 4598.

¹⁵ ЎзФА ШИ инв. № 4197.

¹⁶ ЎзФА ШИ инв. № 287.

¹⁷ ЎзФА ШИ инв. № 191.

؛ , || = , ‘ , , * , ✱ ✧ , بۇش جوڭ

* *
*

Бу давр нашрий асарларининг насрий текстлари ичида улар билан мазмунан қандайдир муносабатда бўлган шеър парчалари ҳам учрайди У шеърини парчаларининг сатрлари ҳам бир-бирларидан ва насрий текстдан ажратилиб ёзилади. Акс ҳолда, яъни шеър сатрларининг бир-бирига қўшилиб ёзилишлари, нашрий асарларда ҳам уларнинг ўз оҳанглари билан ўқиш ва мазмунларини очиқ, тўғри англашга катта халал берар эди.

Маълумки, шеър сатрларининг бир-бирларига қўшилиб ёзилиши натижасида майдонга келиши муқаррар бўлган ана шундай номувофиқликка йўл қўймасликнинг воситаси — уларнинг бир-бирларидан ажратилиб ёзилиши — асрлар давомида қўлёзмаларда асосий ҳодисадир.

Фактларнинг кўрсатишича, нашрий асарларда келтирилган шеър сатрларида ишлатилган ажратиш асослари қўлёзмаларда ишлатилган асослар бўлган. Улардаги ажратиш белгилари эса ё қўлёзмаларда қўлланган шакллар, ёки типографик нашр имконияти асосида ишлатилган белгилар бўлган. Насрий текстлар ичида шеър сатрлари келтирилса, қўлёзмаларда бўлганидай, одатда улардан олдин рубоий (رباعية) байт, (بيت), назм (نظم) каби сўзлардан бири, асосан ёзув йўли охирида тугамаган ҳар бир шеър сатридан кейин :.: , ‘ ‘ , . : . , ‘ , , * , (4) сингари белгиларнинг биронтаси қўйилган. Булардан тўрт элементли белгилар, яъни араб алфавити асосидаги қўлёзмаларимизда насрий текстлар билан бирга келадиган шеър сатрлари охирида кўпинча қўлланадиган белгилар (:.: , ‘ ‘ , . : . каби) асосан литографик нашрларда, қолганлари эса асосан типографик асарларда учрайди. Улар қўлланган баъзи манбаларни қайд этамиз.

Тошкентда 1898 йилда Бердинбах литографиясида нашр этилган «Девони Амир Умархон»¹⁸нинг «Дебоча»сида шеър сатрлари бир-биридан тўрт элементли белги (‘ ‘) билан ажратилса, худди шу шаҳарда ўша йилда ака-ука Порцевларнинг литографиясида босилган «Қитоби девони Амир»¹⁹нинг «Дебоча»сида ўшандай ўринларда икки хил шакл (:.: , . : .) ишлатилади.

¹⁸ Девони Амир Умархон, Тошкент, 1898, 5-бет, ЎзССР ФА ШИ инв. № 4655.

¹⁹ Қитоби девони Амир, Тошкент, 1898, 5-бет, ЎзССР ФА ШИ, инв. № 4653.

Демак, бир шаҳарда, бир вақтда, лекин икки ердаги литографияда нашр этилган китобларнинг бирида бир хил (◡ ◡), иккинчисидан икки хил белги (◡ ◡ , ◡ ◡) қўлланади.

Келтирилган фактлар шуни кўрсатадики, XIX асрда литографияда нашр этилган шеърӣй текстлар қайси йилда, қайси шаҳарда ва қандай босмаҳонада босилмасин, уларнинг сатрлари асосан қўлёмаларда қўлланган белгилар асосида юзага келган воситалар билан, яъни тик чизиқлар билан ёки бўш жой билан бир-бирларидан ажратилган. Шеърӣй текстнинг ҳар бир сатри охирида кўрсатилган ажратиш белгиларидан бирини қўйиш нашрий манбаларнинг ҳамма шеърларида ўз кучини сақлайди.

Шундай қилиб, нашр этилган насрий текстлар ичидаги шеър сатрларига боғлиқ ҳолда қўлланган пунктуацион белгилар сифатида қуйидагиларни қайд этмоқ мумкин:

◡ ◡ , ◡ ◡ , * , * , ◡ , ◡ ◡ , БЎШ ЖОЙ

Насрий текстларда ажратиш ва тиниш белгилари

Ўзбекча текстлар нашр этилиши бошланган XIX асрда ҳам доимий, ҳам вақтли (кундалик) матбуотда насрий текстлар нашри ҳам майдонга келади. Бироқ уларнинг текстлари, абзацини мустасно қилганда, кўпроқ ҳолларда қисмларга ажратилмайди, уларда пунктуацион белгилар қўлланмайди.

Типографик насрий текстларни пунктуацион белгисиз нашр этиш ўша вақтда собиқ Туркистонда мавжуд нашриёт ва босмаҳоналар учун асосан умумий ҳол эди. Улар нашр этган белгисиз асарлар жумласидан мисол тариқасида қуйидагиларни келтириш мумкин: «Ғўза хусусиндаги рисолача» (Тошкент, 1884—1885), «Русия мамлакатининг интихоб таворихи» (Тошкент, 1885), «Самарқанд фирдавс монандининг баёни» (Самарқанд, 1884), «Рисолан асалари» (Тошкент, 1897) ва ҳ. к. Шу билан бирга, матбуотда пунктуацион белгилар қўлланган насрий текстлар ҳам қисман топилар эди. Тубанда ана шулар ҳақида фикр юртимиз.

Бу давр матбуотида ўзбекча насрий текстларнинг икки хил усулдаги нашрини учратамиз: 1) типографик нашр; 2) литографик нашр.

Типографик насрий текстларда ажратиш ва тиниш белгилари. XIX асрнинг 68 йилгача Ўрта Осиёда типография ҳам, литография ҳам бўлмаганини юқорида қайд этган эдик. Демак, ўша вақтгача бу ерда нашрий асарлар майдонга келмаган. Бу пайтгача дунёнинг бир талай мамлакатларида (Қозон, Лондон, Париж, Петербург, Москва каби шаҳарларда) эса босма станоклар барпо қилинганига анчагина вақт бўлиб қолган эди. Шу билан бирга, уларда нашр этилган текстларда ҳозирги тиниш белгилари қўлланиб ҳам юборилган эди. Ўша босмаҳоналарнинг бир нечаларида XIX асрнинг биринчи ярмидаёқ айрим ўзбекча текстлар ҳам нашр этила бошланади. Бироқ бу текстларда ҳо-

зирги тиниш белгиларидан баъзиларигина ва бошқа айрим шакллар қўлланилар эди (бу ҳақда олднда гапирилди).

Урта Осиёдан бошқа ерларда ва собиқ Туркистонда нашр этилган типографик насрий асарларда XIX асрнинг иккинчи ярмида эса тиниш ва ажратиш белгиларининг қуйидагидай шакллари кўрамиз.

Юлдузча ва гул нусха белгилар, фактларнинг кўрсатишича, XIX асрнинг иккинчи ярмида Петербургда, Истанбулда, Қозонда ва Туркистонда нашр этилган ўзбекча типографик текстларда учрайди. Уларнинг шаклан турлиликлари босилган ерлари билан ҳам боғлиқ бўлган. У белгилар Туркистон типографияси текстларида, бошқа пунктуацион белгиларга қараганда, кўпроқ қўлланилган.

Юқоридаги белгилардан ҳар бир китобда бир ёки бир нечаси қўлланини кўрдик. Ана шу манбаларни қуйида қайд этамиз:

1. «Туркистон вилоятининг газети» (1870 йилда чиқа бошлаган).
2. В. Веляминов-Зернов нашрга тайёрлаши билан 1867 йилда Петербургда босилган «Абушқа» номли луғат.
3. «Русско-сартовский, сартовско-русский словарь обще употребительных слов с приложением краткой грамматики по наречиям Наманганского уезда» (В. Наливкин ва М. Наливкина, Казань, 1884).
4. «Муҳокаматул-луғатайн» (Навоий, Истанбул, 1891).
5. «Руководства к практическому изучению сартовского языка» (В. П. Наливкин, Самарканд, 1898).
6. «Қолумб ҳаёти» (Тошкент, 1892—1893).
7. «Тарихи шажараи турк» (Абулғозий Баҳодирхон, Қозон, 1891).
8. «Маҳбубул-қулуб» (Навоий, Истанбул, 1872).
9. «Луғати чигатой ва турки усмоний» (Шайх Сулаймон Бухорий, 1878).
10. «Луғати туркий» [Л. Будагов тузган, Петербург, 1869 (Бунда ўзбекча текстлар ҳам бор)].
11. «Зарбулмасал» (Гулханий, Қозон, 1890).
12. «Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области» [В. П. Наливкин, Ташкент, 1898 (бу китобнинг ўзбекча текстларида)].

Қайд этилган манбалардаги пунктуацион белгилар гап, темача охири, қўшма гап компонентлари ва уюшиқ бўлақлар, изоҳланувчи ва изоҳловчи қисмлар орасига, туширилган қисм ўрни, кириш ва киритма конструкция ҳамда кўчирма ифодаларнинг икки томонига ё қисмини бошловчи сўз, ё таркиблар усти сингари ўринларга қўйилганлар. Улар қўлланган ана шундай ўринлари билан пунктуацион белгилар эканликларини яққол кўрсатиб туради.

Литографик насрий текстларда ажратиш белгилари. Бу даврда ўзбекча айрим литографик насрий текстларда қуйидаги ажратиш белгилари қўлланганини кўрамиз: ‘‘, ‘‘, ‘‘, ‘‘, бўш жой.

Бу шаклларнинг ўзбекча қўлёзмаларда ишлатилиб келгани бизга аввалги бўлимлардан маълум. Шунинг учун уларни литографик текстларга қўлёзмалардан ўтган дейиш ўринли бўлади. Шунингдек, ишлатилган ўринлари ҳам уларнинг қўлёзмаларда ишлатилганларидай ерларини эслатади.

Юқорида XI—XIX асрларга онд араб алфавити асосидаги ўзбек ёзувида (ҳамма текстларда тўла ва изчил бўлмаса-да) ишлатилган пунктуацион белгиларнинг шакл ва қўлланган ўринлари ҳақида умумий тарзда тўхтадик. Шулар бўйича қуйидаги қисқа хулосани айтмоқ мумкин.

Авесто, турк-руник ва уйгур ёзувларида қўлланган тиниш белгиларини бир-бирига чоғиштирганда, уларнинг айримлари ўртасида ўхшашлик ёки ўхшаш томонлар борлиги кўриниб туради.

Учала ёзувнинг бу элементи ўртасидаги ўхшаш ҳолатлар улардаги тиниш белгилари билан араб алфавити асосидаги ёзувимиз тиниш белгилари орасида ҳам мавжуд. Бунини араб алфавити асосидаги насрий текстларимизга ҳозирги тиниш белгиларининг деярли барчаси киритилган давргача (XIX асрларгача) бўлган ёзувимизда, баъзан ундан кейинги текстларда ҳам кўрмоқ мумкин. Ана шундай ўхшашлик тиниш белгиларимизнинг тарихий тараққиёти йўлида умумий чизиқ бўлганини кўрсатувчи элементлардир.

Араб алифбеси асосидаги ўзбек ёзувининг XI—XIX асрлар мобайнидаги бир қатор қўлёзма ва XIX асрдаги нашрий текстларида қўлланган тиниш белгилари, йиғиб айтганда, 65 хил кўринишга етиб борганини кўрамыз. Бу белгилардан баъзилари қўлёзмаларда, баъзилари эса фақат босма текстларда қўлланган. Шундай қилиб, бу даврда, XI—XIX асрларда қўлёзма ва нашрий текстларда тиниш белгиларининг шакллари тубандагича бўлган.

1. Қўлёзма текстлар (XI—XIX асрлар) да: 1. ○ (XI асрдан), 2. ═ (XV асрдан), 3. || (XV асрдан), 4. | (XV асрдан), 5. Γ (XV асрдан), 6. Бўш жой (XV асрдан), 7. • (XV асрдан), 8. о (XV асрдан), 9. • (XV асрдан), 10. •• (XV асрдан), 11. ~ (XV асрдан), 12. — (XV асрдан), 13. — (XV асрдан), 14. Авосан қизил зийҳ (XVI асрдан, олдин ҳам), 15. •• (XVI асрдан), 16. ••• (XVI асрдан), 17. ∪ (XVI асрдан), 18. ∩ (XVI асрдан), 19. ∪∪ (XVII асрдан), 20. ∪∪∪ (XVII асрдан), 21. ∪∪∪∪ (XIX асрдан), 22. ∪∪∪∪∪ (XIX асрдан), 23. || (XIX асрдан), 24. ∪∪∪∪ (XVIII асрдан), 25. ∪∪∪∪∪ (XIX асрдан), 26. ∪∪∪∪∪∪ (XIX асрдан). Бу белгилардан Γ (м) насрий, Бўш жой ва ∪ шакл (∪, ∪∪, ∪∪∪, ∪∪∪∪, ∪∪∪∪∪, ∪∪∪∪∪∪, ∪∪∪∪∪∪∪, ∪∪∪∪∪∪∪∪, ∪∪∪∪∪∪∪∪∪, ∪∪∪∪∪∪∪∪∪∪) шеърий ва насрий текстда, қолгани шеърга бағлиқ ҳолда ишлатилган.²⁰

²⁰ Бу ҳақда тўлароқ маълумотни Ҳ. Ғозиевнинг «Ўзбек пунктуацияси тарихи» (Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари, Тошкент, 1959) номли асарининг 91, 131, 190, 191-бетларидан олиш мумкин.

2. НАШРИЙ ТЕКСТЛАР (XIX АСР)ДА: 1. •, 2. ••, 3. •••, 4. (••••••••), 5. ••••••••••, 6. •••••, 7. 6, 8. 9, 9. 66, 10. 69, 11. (9999), 12. 666, 13. 6666, 14. 66666, 15. 666666, 16. 6, 17. << >>, 18. (()), 19. —, 20. — —, 21. — — —, 22. — — — —, 23. — — — — —, 24. — — — — — —, 25. — — — — — — —, 26. — — — — — — — —, 27. (), 28. 88, 29. ✱ ✱, 30. [], 31. ~, 32. |, 33. ||, 34. =, 35. ✱, 36. ✱, 37. ✱, 38. ✱, 39. ✱, 40. ✱, 41. ✱, 42. ✱, 43. ✱, 44. ✱, 45. ○, 46. ○, 47. Бўш жой, 48. Тўлиқ қора сиёҳ

Юқориди қайд этилган қирқ саккизта белгидан еттитаси (||, =, |, 6, 9, 66, ••, ✱) (•, 6, 9, (()), ✱ ✱, •••, ••••, ~, ✱, бўш жой)

Юқориди қайд этилган қирқ саккизта белгидан еттитаси шеърий текстда, ўн иккитаси ҳам шеърий, ҳам насрий текстларда қўлланган; қолганлари эса насрий текстларнинг ўзидагина ишлатилган²¹.

Тиниш ва ажратиш белгилари миқдоридан кўринадики, XI—XIX асрларга онд қўлёзма текстлардаги ишоралардан XIX асрдаги нашрий текстларда қўлланган шакллар тенгма-тенг ортиқ бўлган. Бунинг маълум сабаблари бор, албатта.

XIX асрда нашрий текстлар типографик ва литографик усулда босилган. Литографик усулда босилган текстларда асосан қўлёзмада ишлатилган белгилар (баъзилари туширилиб қолдирилган) қўлланган; типографик нашрий текстларда эса ҳозирги тиниш белгиларининг баъзилари ва уларнинг шаклларига бирор жиҳатдан муносабатдош [.., (), —, 9, 6, 4, :, « », (()), каби] ишоралар, турли кўринишдаги юлдузча белгилар (уларнинг ўзинигина миқдори ўндан ортиқ бўлган) ишлатилган. Демак, нашрий текст тиниш белгилари шакллари ўша даврда ҳам қўлёзма текст белгиларидан, ҳам типографик нашр техникаси ва харақтерига мос бир неча янги ишоралардан иборат бўлган. Шунинг учун ҳам уларнинг пунктуацион белгилари миқдори, табиий равишда, қўлёзма текстлардагидан ортиб кетган.

²¹ Ҳ. Ғозиев. Ўзбек пунктуацияси тарихи. «Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари», Тошкент, 131—187, 191-бетлар.

1901—1917 ЙИЛЛАРДАГИ ПУНКТУАЦИОН БЕЛГИЛАРНИНГ ШАКЛЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ТАҚДИРИ

Маълумки, китоб нашри бошлангунча Ғарбий Европа халқлари ёзувларида нуқталар комбинацияси, нуқта, нуқтали вергул (.,), вергул устида нуқта, вергул устида икки нуқта, устма-уст уч вергул (;) сингари кўп миқдордаги тиниш белгилари қўлланган бўлиб, улардан айримлари XVI асрда нашр этилган китобларда ҳам учраш эди. Россияда ҳам шундай ҳол юз берди¹. Масалан, славянларда китоб нашри 1491 йилдан бошланган бўлса ҳам, уларнинг XV—XVI асрларда нашр этилган текстлари пунктуация жиҳатдан қўлёзма текстларидан фарқланмаган². Демак, уларнинг нашрий текстларида бир неча ўн йил қўлланган пунктуацион белгилар асосан қўлёзмаларида ишлатилган белгилардан иборат бўлган.

Ўзбек пунктуацияси тарихида юқоридагидек ҳол бошқачароқ йўсинда юз берган: текстларда ҳозирги тиниш белгиларини қўллаб юбориш процесси давомида қўлёзмаларда учраган тиниш белгилари ҳам, юқорида кўрсатганимиздек, анча-мунча ишлатилган. Масалан, мамлакатимизда нашр этилган ўзбекча текстларни кўздан кечирганимизда, уларда учраган (араб алифбоси асосидаги ёзувимизда) кенг маънодаги пунктуацион белгилар XX асргача, ҳозирги бир неча тиниш белгиларидан ташқари, қуйидагилар эди: юлдузча белгилар, комбинацион шакллар (···, ····, ·····, ·····) ва бўш жой (насрий текстларда) ;, |, ||, =, комбинацион белгилар (қайд этилгандайлари), иккита юлдузча шакл ва бўш жой (шеърларда) ишлатилган.

XX аср бошидан Октябрь социалистик революциясигача бўлган давр ичида текстларда қўлланган пунктуацион белгилар шаклларининг миқдори олдинги шакллар миқдоридан анча ортиб кетади. Уларнинг кўринишларидаги озми-кўпми фарқни кўз-

¹ С. М. Абакумов. Об основах методики пунктуации, «Известия АН РСФСР», М.—Л., 1947, № 10, стр. 13.

² Уша асар, 10—11-бетлар.

объектлар сонининг кўпайиши, босмаҳоналарда нашрий текстларнинг майдонга келишида қатнашувчилар миқдорининг ортиши, уларнинг ҳаётга турлича қарашлари, нашрий ишларнинг бирлаштирилган ҳолда эмас, айрим-айрим олиб борилишининг давом этиши сабаб бўлган. Шунингдек, пунктуацион белгилар миқдорининг бундай ортиши ҳозирги тиниш белгилари шаклларини турли хилда ёзиб, уларни ўшандай кўринишларда литографияда босилиши ҳамда хилма-хил бирикмаларда қўлланishi сингари ҳолларнинг ҳам натижаси бўлган.

Бу даврда миқдори ортган умумий пунктуацион шакллар қаторида ҳозирги тиниш белгиларининг асосий шакллари келажак ўзиники эканини тажриба процессида кўрсатиб турар эди.

Ҳозирги тиниш белгиларининг бошқа халқлар ёзуви тажрибасида текстларни тўғри тушунишли қилиб ва эмоционал ифодаларга мувофиқ гап мазмун турларини фарқлаб кўрсатиш сингари вазифаларни бажариб турганини кўрган қатор автор ва¹ нашриётчиларда ўз нашрий текстларида ўша белгилардан фойдаланишга интилиш бора-бора ортади.

Бу ҳолни уч турли объект ичида ҳам насрий, ҳам шеърий текстларида асосан ҳозирги тиниш белгилари ва улар асосидаги шаклларни қўллаши билан ўша даврда олдинда турган журналлар мисолидагина кўрсатмоқ ҳам, менимча, кифоя қилади. Ундаги фактлар изоҳи бу жараён ёзувимизда қандай юз берганини англатиш ва англашга етарли восита бўла олади.

Масала равшан ифодалансин ва аниқ тасаввур этилсин учун, ҳар қайси журналда қандай пунктуацион шакллар бўлганлигини хронологик тартибда айрим-айрим кўрамиз. Хронологик асосга кўра, улар қуйидаги тартибда қаралмоғи лозим: «Ойна», «Ислоҳ», «Изоҳ»³, «Деҳқон», «Юрт».

«Ойна» журнали. Маълумки, собиқ Туркистонда ўзбек тилида (баъзи материаллари форс тилида ҳам) нашр этилган биринчи журнал Самарқандда босилган «Ойна»дир. У 1913 йил октябрь ойи охирида нашр этила бошлаб, 1914 йил давомида ҳам босила боради. 1915 йилнинг июнида «Ойна»нинг шу йил ҳисобидан 16 сони чиқади. 16-сон журналнинг охириги сони эди, чунки шундан кейин бу журнал чиқмай қолади. Шундай қилиб, «Ойна» журналнинг 78-сони унинг сўнгги сони бўлиб қолади.

«Ойна»нинг 1913 йилда нашр этилган 10 сонидан 6 сони, 1914 йилда чиққан 48 та сонидан 12 сони ва 1915 йилда босилган 16 сонидан 7 сонини кўздан кечиришимиз уларда пунктуацион белгилар қўлланишининг қуйидаги кўринишини қайд этиш лозимлигини кўрсатади: 1913 йилда нашр этилган 10 сон журналнинг 6 сони (2, 3, 4, 6, 7, 10-сонлари)нинг ҳар бирида қуйидаги белгилар қўлланган: . , ' , « » , () , : , — , — — . 6-сонда

³ «Ойна», «Ислоҳ», «Изоҳ» журналлари литографик усулда — тошбосма усулида нашр этилган.

гина ҳозирги асосий пунктуацион белгиларнинг қолгани ҳам, яъни 10 та белги ишлатилган.

Сўроқ, ундов белгилар ва кўп нуқта бешта сонда қўлланган. 22 ерда қўлланган кўп нуқтанинг еттитаси уч нуқтали, тўрттаси тўрт нуқтали, яна тўрттаси беш нуқтали, бошқа тўрттаси олти нуқтали; етти, саккиз, тўққиз нуқталиси биттадан бўлган. Демак, энг кўп қўлланган кўп нуқта уч нуқтадан иборат экан. Еттинчи сонда сўроқ мазмунли ибора ҳам, унинг пунктуацион шакли ҳам йўқ. Тўртинчи соннинг тексти ундов белгиси қўйилишига, 3-соннинг тексти эса кўп нуқта қўлланишига имконият берса ҳам, у сонларда ўша белгилар ишлатилмаган. Нуқтали вергул эса текширилган сонларнинг биридагина, яъни 6-сонидagina, қўлланган. Булардан ташқари, текширилган журналларнинг 2, 3, 4-сонларида ётиқ тўрт чизиқча (// //) ни, 4 ҳам 10-сонларида ётиқ икки чизиқча (//)ни учратдик.

«Оина», инв. 8816, 137—138-бет.

«Оина», инв. 8816, 14-бет.

«Оина», инв. 8816, 6-бет.

«Оина», инв. 8816, 12-бет.

Журналнинг учинчи сонида сўроқ ва ундов белгиси бирга қўллангани ҳам учрайди.

«Оина» журнаlining 1914 йилда нашр этилган 48 сонидан текширилган 12 (1, 2, 3, 4, 5, 6, 11, 12, 17, 28, 40, 51) соннинг учтасида (1, 11, 28-сонларида) ҳозирги асосий пунктуацион белгиларнинг ҳаммаси қўлланган; уларнинг ҳар бирида эса қуйидаги белгиларнинг ҳаммаси топилади: ., ‘, !, (), « », : , кўп нуқта.

Демак, текширилган журнал сонларининг ҳар бирида ҳам қўлланган асосий пунктуацион белгилар сони, 1913 йил билан солиштирилганда, 1914 йилда иккитага ортган (ундов белгиси ва кўп нуқта ҳисобида), уларнинг ҳаммаси (10 таси ҳам) қўлланган журнал миқдори бир ярим баробар кўпайган, яъни 1913 йилда олти журналнинг биттасида ҳозирги асосий пунктуацион белгиларнинг ҳаммаси ишлатилган бўлса, 1914 йилда улар ўрганилган 12 журналнинг учтасида тўла қўлланган. 12 соннинг 66 ерида қўлланган кўп нуқтадан 30 таси уч нуқтали, 24 таси тўрт нуқтали, 4 таси беш нуқтали, бошқа тўрттаси 6 нуқтали, иккитаси 7 нуқтали, биттаси 11 нуқтали, яна бири 12 нуқтали бўлган. Демак, энг кўп ерда қўлланиш жиҳатидан биринчи ўринда уч нуқтали кўп нуқта, иккинчи ўринда тўрт нуқтали кўп нуқта турган.

Сўроқ белгиси. (?) 11 та сонда ишлатилган, 40-соннинг текстида сўроқ мазмунли гап йўқ, бинобарин шу сонда сўроқ белгиси қўлланмаган. Нуқтали вергул (:) 8 та сонда (2, 3, 4, 5, 6, 12, 17, 51-сонларда) йўқ. Демак, у тўрт сонда (1, 11, 28 ва 40-сонларда) ишлатилган. Булардан ташқари, ўрганиб чиқилган журналларнинг 10 тасида (1, 3, 4, 5, 6, 11, 12, 17, 28 ва 51-сонларда) икки тиредай шакл (— —), 9 тасида (1, 2, 3, 6, 11, 17,

28, 40 ва 51-сонларда) тире, 6 тасида (1, 3, 6, 12, 17 ва 51-сонларда) ётиқ тўрт чизиқча ва учтасида (1, 2 ва 4-сонларда) ётиқ икки чизиқча шаклидаги пунктуацион белгилар қўлланган.

1914 йилда нашр этилган ва текшириб кўрилган «Ойна» журнаlining баъзиларининг насрий текстларида мисоллардагидан ташқари, бир неча пунктуацион белгилар қаторлаб бир нечтаси қоришиқ ҳам қўлланади: !^с (2-сондаги каби), ... !^с (3-сондаги каби), ... !! (12-сондаги каби), ! .. (17-сондаги каби), .!, !!! (40-сондаги каби), ...!,..^с (51-сондаги каби).

«Ойна»нинг 1915 йил июнидаги сони унинг охириги сони бўлади. Унинг шу йилги еттита сонининг насрий тексти кўздан кечирилди. Шундан тўрттаси (7, 12, 13, 15-сонлар)да ҳозирги асосий пунктуацион белгиларнинг ҳаммаси (10 та белги) ишлатилган. Демак, 1915 йилда у белгиларнинг барчаси қўлланган журналлар сонининг миқдори, 1913 йилдаги қўлланишга (6 дан бирга) нисбатан, уч баравардан зиёдроқ, 1914 йилга (12 дан 3 га) нисбатан, икки баравардан кўпроқ ортган. Қуйидаги белгилар эса, текширилган сонларнинг еттовида ҳам учрайди: ., !, (, (), : , —, кўп нуқта. 57 ерда қўлланган кўп нуқтанинг 27 таси уч нуқтадан, 25 таси тўрт нуқтадан, 3 таси беш нуқтадан, биттаси 6 нуқтадан ва бошқа бири икки нуқтадан иборат бўлган. Демак, 1915 йилда, 1914 йилдаги каби, миқдори 6 дан ортиқ (12 нуқтагача етиб борган) кўп нуқталар учрамайди. Бу ҳол кўрсатадики, кўп нуқтанинг уч нуқтасини кўпроқ қўллаш тенденцияси ортиб боради. Кўп нуқтадаги нуқта миқдори учта бўлиши лозимлигини кўрсатган аниқ қондаси бўлмаган ёзувимизнинг бу тенденциясида бошқа халқлар ёзувининг шу соҳада кечган ҳолати, айниқса рус халқи ёзувидаги кўп нуқта белгиси миқдорининг учталиги таъсири жуда ҳам яққол кўзга ташланади.

Текширилган етти сон журналнинг 6 тасида (7, 10, 11, 12, 13, 15-сонларда) қўштирноқ, 5 тасида (7, 12, 13, 14, 15-сонларда) нуқтали тескари пеш ишлатилган. Бу шуни кўрсатадики, нуқтали тескари пеш қўлланган журналлар сони, 1914 йилга нисбатан, 1915 йилда ортган: 1914 йилда текширилган журналларнинг учдан бирини ташкил қилса, 1915 йилда яқин учдан иккисини ташкил этган.

Текшириб чиқилган журналнинг, қайд этилган белгилардан ташқари, 6 тасида (7, 10, 11, 12, 13, 14-сонларида) икки тире сингари шакл, тўрттасида (7, 10, 11, 14-сонларида) тире, тўрттасида (10, 11, 12, 13-сонларида) ётиқ икки чизиқча (//) қўлланган. 1913, 1914 йилларда асосан қўштирноқ бажарганидай вазифада ишлатилган ётиқ тўрт чизиқча (// //) 1915 йилги кўздан кечирилган журнал сонларида учрамайди. Демак, ҳозирги даврда асосий пунктуацион белгилар бўлиб қолган шакллар қаторида кўринмайдиган ётиқ тўрт чизиқча «Ойна» журнаlining сўнгги йилги сонларида тушиб қолади.

«Ойна» журнаlining текширилган 1915 йил сонларидаги нас-

рий текстларда белгиларни қаторлаб ёки қоришиқ қўллангани (!', !!, !.., !... каби) ҳам учрайди.

Наشري 21 ой давом этган «Ойна» журналининг текширилган сонларидан юқорида келтирилган мисоллар шуни кўрсатадики, ҳозирги асосий тиғиш белгилари ва асосан уларнинг шакли доирасидаги ёлғиз ҳам қаторлаб, қоришиқ ишлатилган, бирор томондан бир-бирдан фарқланган пунктуацион белгилар миқдори 39 кўринишда бўлган.

«Ислоҳ» журнали. Бу журнал Тошкентда 1915 йилдан нашр этила бошлайди. У «Ойна» журналидан сўнг чиқа бошлаган бўлса-да, пунктуацион белгилар қўллашда ундан кейинда туради. Бунинг сабабини шу журнал ноширлари, мақола ва хабарлар авторларининг бу масалага етарли эътибор бермаганлари ҳамда уларнинг тушунча доиралари билан изоҳламоқ мумкин. Бу кейинда қолганлик, ҳозирги 10 белгимизнинг у журналнинг Октябрь революциясигача нашр этилган сонларидан, яъни 67 сонидан фақат икки сони (1917 йилги 11 ва 14-сонлари)да қўлланганлигида ва уларда ҳамда бошқа сонларда пунктуацион белгилар қўйилишида изчиллик йўқлигида кўринади. Фикримиз тасдиқи тубандаги таҳлилларда кўзга яққол ташланади.

«Ислоҳ»нинг биринчи йилда, яъни 1915 йилда нашр этилган 24 сонининг ҳаммасида ҳам учрайдиган белги учта: ., ', '. «Ойна»нинг текширилган биринчи йилдаги, яъни 1913 йилдаги 6 сонида эса еттита белги қўлланган: ., ', « », (), ;, —, . .

Уларнинг ҳар бир сонда қўлланганига мисоллар келтирамиз: 1915 йилги: 1-сон, 17, 19-б.; 2-сон, 42-б.; 3-сон, 74-б.; 4-сон, 108-б.; 124-б.; 5-сон, 135-б., 143-б.; 6-сон, 167-б.; 7-сон, 194-б.; 8-сон, 246-б.; 9-сон, 283-б.; 10-сон, 290-б., 302-б.; 11-сон, 330-б., 334-б.; 12-сон, 366-б., 384-б.; 13-сон, 402-б.; 14-сон, 421-б., 444-б., 471-б.; 16-сон, 485-б., 510-б.; 17-сон, 516-б., 520-бетлар.

24 сон журналнинг 12 сониди (1, 3, 7, 10, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 24-сонларида) ундов белгиси, 7 сониди (1, 2, 5, 14, 16, 19, 20-сонларида) баён аломати, 4 сониди (1, 2, 3, 4-сонларида) кўп нуқта, икки сониди (4, 5-сонларида) қавс, 8 сониди (1, 10, 16, 19, 20, 22, 23, 24-сонларида) қўштирноқ, 11 сониди (1, 2, 3, 10, 12, 13, 14, 18, 19, 20, 21-сонларида) тире, 16 сониди (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 12, 14, 16, 18, 19, 20, 21, 22-сонларида) нуқтали тескари пеш қўлланган.

1916 йилда нашр этилган «Ислоҳ»да пунктуацион белгилар 1915 йилда нашр этилган «Ислоҳ»дагидан кам бўлган. Масалан, шу йилги 24 сон журналнинг ҳаммасида фақат икки белги учрайди ., (). 1915 йилдаги сонларнинг ҳаммасида ҳам учрайдиган белги учта эди: ., ', '. Бу икки белги қўлланган 24 соннинг тўрттасида у белгилар қўлланганини кўрсатувчи мисоллар келтирамиз: (1-сон, 10-б., инв. 10854), (1-сон, 29-бет, инв. 10854), (6-сон, 190-б., инв. 10854), (15-сон, 463-б., инв. 10854), (24-сон, 615-б., инв. 10854).

Журналнинг 1916 йилдаги 24 сонидан 17 сониди (1, 2, 5, 7, 8, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23-сонларида) ундов белгиси, 17 сониди (2, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22-сонларида) баён аломати, 17 сониди (2, 5, 7, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23-сонларида) кўп нуқта, 15 сониди (4, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23-сонларида) тире, биринчи сондан ташқари, 23 сонда нуқтали тескари пеш, 16 сонда (7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23-сонларида) қўштирноқ, 5 сонда (7, 15, 16, 17, 23-сонларда) сўроқ аломати, 6 сонда (9, 10, 17, 18, 19, 20-сонларда) тескари пеш қўлланмаган. Демак, қайд этилган белгилар қўлланмаган журнал сонларининг миқдори 1915 йилдагидан 1916 йилда ортиқ бўлган. Бир неча белгилар қўлланмаган журнал сонлари миқдорининг бу йилда олдинги йилдан органи, кўп нуқта қўлланмаслигини мустасно қилганда, 1916 йилда нашр этилган журналлар текстларининг синтактик қурилиши ва мазмуни у белгиларни ишлатишга мос эмаслигидан эмас, балки уларда ана шу белгилар (!, :, ..., —, ‘, « », ‘, ‘)ни қўллашга эътибор берилмагандандир.

Шунингдек, 1917 йилда (Октябрь революциясигача) нашр этилган 19 сон «Ислоҳ»да пунктуацион белгилар қўлланиши ҳам айрим белгиларнинг ишлатилишида 1915 йилдаги даражага кўтарилмайди. Масалан, у журналларнинг ҳаммасида ҳам уч белги (., ‘, ()) кўринса-да, 10 сониди (2, 4, 5, 6, 10, 11, 12, 13, 16, 17-сонларида) ундов белгиси, 16 сониди (1, 2, 4; 5, 6, 7, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 17, 18, 19-сонларда) кўп нуқта, 14 сониди (1, 2, 3, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 18, 19-сонларда) тире, 13 сониди (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 13, 14, 16, 18, 19-сонларда) нуқтали тескари пеш, 7 сониди (3, 6, 8, 9, 11, 14, 16-сонларда) қўштирноқ, 2 сониди (14, 15-сонларида) сўроқ белгиси қўлланмаган.

Изоҳларимиздан кўринадики, «Ислоҳ» журналида пунктуацион белгилар қўлланиши, уларнинг бошқа журналларда ишлатилишидаги маълум даражада тараққий эта бораётган систематиклик ҳолатини ўзида акс эттира олмайди. Шунга қарамай, бу журнал ҳам айрим сонларида ҳозирги пунктуацион белгиларнинг ҳаммасини, кўпиди эса у белгиларнинг бир нечасини, баъзида икки ё учтасини ўз саҳифасида кўрсатган объектлардан бўлиб қолади. Шундай қилиб, бу журнал бўйича олдинда қайд этилган 25 хил кўринишдаги белгилардан унинг икки сониди 10 белги (., ‘, ..., !, ‘, :, (), —, « », :)нинг ҳаммаси ёки қолганларининг кўпиди қуйидаги белгиларнинг бирмунчаси, баъзиларида уларнинг тўрт ё бештаси, айримларида икки ёки учтаси қўлланганини қайд этмоқ мумкин.

У журнал сонларининг айрим ерларида, 25 та белгидан ташқари, тубандаги каби белгилар бирикмаси ҳам учрайди: ...! (1916, 24-сон), !ع (1915, 8-сон), ... , (1915, 6-сон). Демак, бу журнал насрий текстларида бирор жиҳатдан бир-бирдан

фарқланадиган 28 та пунктуацион белги қўлланган. Булар сирасига асосан абзац охирини кўрсатиш учун шу журналнинг 1915 (21, 22, 24-сонларининг ҳар бирининг бир ерида), 1916 (1 сонда 19 ва 40-бетда бир мартабадан) ва 1917 йилги баъзи сонларининг айрим ерларида ишлатилган шу шаклни — ه ! қўшсак, бу журналдаги пунктуацион белгилар миқдори 29 га етади.

Кўринадикки, бу журнал пунктуацион белгилари составида ҳозирги тиниш белгиларидан деярли бугун кўринишлари билан фарқланадиган иккита шакли (و , ا !) билан «Оина»нинг, араб алфавитининг ҳ ва алиф (ه !) бирлигидаги белгиси билан эса «Изоҳ»нинг пунктуацион белгиларидан фарқланади.

«Изоҳ» журнали. Бу журналнинг биринчи сони 1917 йилнинг 19 июнида чиқади. Тошкентда чиқарилган шу журналнинг Октябрь революциясигача 15 сони нашр этилади. Унинг текширилган 14 сонининг ҳеч бирида ҳозирги белгилар тўла қўлланмайди. Бу даврда ўз саҳифасида ҳозирги тиниш белгиларининг ҳаммасини тўла кўрсата олмаган журнал фақат шу «Изоҳ» журнали бўлади.

Сўроқ белгиси етти сонда (2, 3, 5, 6, 7, 8, 9-сонларда), баён аломати 4 сонда (2, 3, 5, 7-сонларда), тире 8 сонда (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 11-сонларда), кўп нуқта 6 сонда (2, 3, 7, 8, 11, 15-сонларда) ишлатилган.

«Изоҳ»нинг ҳамма сонларида ҳам ишлатилган белгилар шулар бўлиб чиқди. ., ‘, « ». Мисоллар:

... (1-сон, 4-бет, инв. 10859), (1сон, 9-бет, инвч 10859), (2-сон, 29-бет, инв. 10859), (11-сон, 175-бет, инв. 10859).

Шундай қилиб, «Изоҳ»нинг текширилган сонларидаги пунктуацион белги сифатида қўлланган шакллар, олдинда айтилганидек, 28 хил кўринишдаги шакллардир. Улардан қуйидагилар сўроқ белгиси шакллари:

؟, ؟, ؟, ؟, ؟, ؟, ؟, ؟, ؟, ؟

«Изоҳ»да сўроқ белгиси сифатида бирор жиҳатдан бир-бирдан фарқланган 10 та шакл қўлланган. Бу бир функциядаги кўп шакл литография учун тексни кўчирган котибнинг (бу ўринда Шоислом котибнинг) сўроқ мазмуни учун биргина белги танлаб олмаганидан юзага келган. Демак, бир сўроқ белгисининг ана шундай 10 та (уларнинг ҳар бири ҳам такрор қўлланган) кўринишга эга бўлишига котиб тексни кўчирганда, сўроқ белгисининг бир шаклда бўлишини ўйламай, уни қандай ёзса, литография йўли билан ўшандай босилиши сабаб бўлган.

Литографик усул билан нашр этилган юқоридаги уч журналнинг — «Оина», «Ислоҳ» ва «Изоҳ»нинг ҳар бирида қўлланган пунктуацион белгилар шакли ва миқдори, йингиб кўрсатсак, қуйидагича бўлади:

сонларида уларни қўллаш сусаяди (6 ва 7-сондаги каби), ундан сўнг яна бир қадар дурустланади (8 ва 9-сонларидаги каби), охириги сонларида эса ишлатиш ўрни тагин камаяди (масалан, бу ҳол керакли ўринларнинг ҳаммасида ҳам бир нуқта, тескари пеш сингари белгиларни қўявермасликда кўринади).

Бизнинг аниқлашимизча, 1917 йилнинг июнь, август ойларида уч сони чиқарилиб, тўхтатилган «Юрт» (муҳаррири — А. Зоҳирий) журнали насрий текстларда тиниш белгилари қўллашда бу даврдаги ҳамма журналлардан, шу жумладан «Деҳқон»дан ҳам, ўз замонасига нисбатан изчилроқ йўл тутади. Қўқонда босилган ва типографик усулда нашр этилган журналларда қўлланганлиги юқорида қайд этилган тиниш белгиларининг биттаси (!!)дан бошқа ҳаммасини ўз саҳифасида кўрсатган бу журналнинг муваффақияти шулардан иборат: унда ҳозирги тиниш белгиларининг ҳаммаси бор, материал характери билан боғланган ҳолда қаторлаб қўйилган белгилар сирасидаги кўп шаклни ҳисобга олмаганда, уларнинг қўлланиш ўрни ва вазифалари ўшандай белгиларнинг ҳозирги даврда ишлатилиши билан анча мос келади, унга тўғри келмайдиган ҳолатлар кам; журналнинг ҳеч бир сонидан тиниш белгиси қўлланмаган материал йўқ ва ҳоказо.

Бу даврда бири Самарқандда, учтаси Тошкентда, яна бири Қўқонда нашр этилган бешта журналнинг насрий текст материалларида, йиғиб айтганда, пунктуацион белгиларнинг қандай шакллари қўллангани ва уларнинг ҳозирги тиниш белгиларининг ёзувимизга кириб келишида тутган ўрни ҳақида тубандаги мулоҳазаларни қайд этмоқ мумкин:

1. Бешта журнал насрий текстларида учраган пунктуацион белгилар йиғиндиси, юқорида кўрсатганимиздек, 75 хил кўринишдадир⁴.

2. Бирор томондан бир-биридан фарқланувчи бир функциядаги айрим ёки бир неча пунктуацион белгилар ҳар бир журнал доирасида ва журналлараро мавжуд ва уларнинг миқдори ҳам турлича. Шунинг учун ҳар бир журналда учраган пунктуацион шакллар миқдори журналлараро тенг эмас. Масалан, уларнинг миқдори «Ойна»да 39 та, «Ислоҳ»да 29 та, «Изоҳ»да 28 та, «Деҳқон»да 11 та, «Юрт»да 30 та. Бундай бўлишининг асосий сабаби ҳали ўзбек пунктуацион шакли ва миқдори барқарор ҳолга келмагани ва журналлардан кўпининг литография йўли билан босилганидир. Бу усулга кўра, қайси котиб текстга қандай пунктуацион белги қўйса, у ўшандайича босила берган. Турли котиблар ёзуви билан (котиблар баъзан авторлар қўллаган пунктуацион белгиларни сақлаганлар ҳам) босилган журналларнинг литографик текстларида бир-бирига тўла ўхшамаган бир вазифадаги пунктуацион шакллар (сўроқ белгиси, ҳозирги қўш-

⁴ Бу белгилардан қўлланилганини кўрсатувчи текстлар намунаси бундан кейинги саҳифаларда, у шаклларнинг функциялари баён этилган қисмда келтирилади.

туради. «Оина»нинг 1915 йилги сонларидан олдинги сонларида ҳозирги пунктуацион белгилардай шакллардан бошқачароқ кўринишли белгилар [учдан ортиқ нуқтали кўп нуқталар, чизикча (—, = =, — —) кабилар] ишлатилмай, бугунги белгилар тўла қўлланган сонлар миқдори ортган. Демак, «Оина»да пунктуацион белги қўллашнинг тадрижий тараққиёти ўша давр журналарида ҳозирги белгиларни тўла қўллаш томонга қараб борган. «Юрт» эса, нашр этилган уч сонидан бўлса-да, у белгиларнинг ҳаммасини қўллаган журнал бўлиб қолган. Шундай қилиб, бу давр журналларининг насрий текстлари ҳозиргидай пунктуацион белгилари (бошқачароқ шакллар билан ҳам бирга) ўша даврда ўзларида қисман ёки тўла қўллаган объектлар бўлиб қоладилар.

Келтирилган факт ва изоҳлардан кўринадики, олдин ва шу даврда қўлёзмаларда қўлланиб, босма объектларга ҳам кўчган, лекин қайд этилгандай вазифаларни бажариш даражасига кўтарила олмаган шаклларни нашрий текстларда ишлатиш кам ҳодиса бўлиб боради. Бу белгилар текстларда, айниқса типографик нашрий текстларда ҳозирги белгилар қўлланган объектларда кам ишлатилади, ҳатто қўлланмайди ҳам. Бундай ҳол асосан шу даврнинг охирига томон ортиб боради. Шундай қилиб, улар ўз ўринларини бирмунча қулай бўлган истиқболи порлоқ ҳозирги тиниш белгиларига қонуний равишда бера борадилар.

Пунктуацион белгиларга муносабатда, уларнинг истиқболини белгилашда уч турли объект бир-биридан фарқли кўринади. Масалан, комбинацион шакллардан китобларда 14 таси (икс ва қўшув шаклини ҳам шу ҳисобга киритсак), газеталарда биттаси қўлланган бўлса, журналларда уларнинг ҳеч бири кўринмайди. Демак, бу даврда комбинацион шаклларни нашрий текстлардан тушириб қолдириш ва ўз саҳифасида асосан ҳозирги тиниш белгиларини қўллашда журналлар, айниқса уларнинг типографик усулдаги нашрлари, олдинда туради, китоблар эса кейинда боради.

Юлдузча сингари белгиларнинг 11 таси газеталарда кўринса-да, уларнинг биронтаси журналларда ишлатилмайди (бунда текширган журналларимиздан 3 тасининг литографияда босилганининг ҳам роли бўлиши керак), китобларда эса улардан 2 тасигина топилади, холос.

Ҳозирги тиниш белгилари ўзининг афзаллигини, объект тундан қатъи назар, типографик текстларда яна ҳам очиқ кўрсатади. Текстларни типографик усулда нашр этиш йўли ортиб борган сари, ёзувимизда ҳозирги тиниш белгиларининг мустаҳкамланиб қолишига эришиш мумкинлиги тажрибада кундан-кунга ойдинлашиб боради ва бу ҳол улар ҳақида қоидалар майдонга кела бошлаганида ҳам ўз аксини топади⁵.

⁵ 1913 йилда Муҳаммадамин ибн Муҳаммадкарим (Фаҳриддинов)нинг «Туркча қонда» номли китобининг 27—29-бетларида ҳозир ўнта ҳисобланаётган тиниш белгиларининг 9 таси (тиредан бошқаси) ҳақида қоидалар берилади.

Типографик нашр усулининг ривожланиши туфайли литографик усул билан босилган текстларда сўроқ белгисидай битта белгининг 20 хил, бошқа бир нечта тиниш белгисининг ҳар бирининг бир қанча кўринишда ёзилишдай ҳолларга барҳам бериш учун имконият туғилади.

Шундай қилиб, бошқа халқларнинг ёзувларида ҳам кўпдан бери қўлланиб келаётган ва ўша вақтда турли шаклда кўринган пунктуацион белгилар сирасида истиқбол ўзиники эканини кўрсата билган ҳозирги белгилар ёзувимизнинг тиниш белгилари сифатида амалда танланади ва унинг бир элементи сифатида ҳаётимизда мустаҳкамлана боради.

Айтилганлардан кўринадики, ҳозирги тиниш белгиларимизнинг шакллари ёзувимиз ўтмишида қўлланган пунктуацион белгилардан бўлмай, улар араб алфавити негизидаги ҳарфларнинг ёзилиш йўналишига мосланиб (‘, ‘, ‘ каби) олинган ва баъзи туркий халқларда ҳам қўлланиб турган рус ёзуви тиниш белгилари бўлган. Улар пунктуациямиз сирасидаги комбинацион, юлдузча сингари ва бошқа хил кўринишли шакллардан ўзларининг ҳар тарафлама афзалликларини амалда кўрсатиб, ёзувимизнинг асосий тиниш белгилари бўлиб қолганлар.

ЎЗБЕК МАТБУОТИДА ҲОЗИРГИ ТИНИШ БЕЛГИЛАРИНИНГ ҚИСҚА ВАҚТДА ПАЙДО БЎЛИШИ ВА УНИНГ САБАБЛАРИ

Ўзбекча нашрий текстнинг насрий қисмига ҳозирги тиниш белгиларидан, дастлаб, қавс 1825 йилда Қозон, вергулнинг тескари шакли — тескари пеш (,) 1841 йилда Париж, кўп нуқта 1868, тире 1869 йилда Петербург, бир нуқта 1872 йилда, қўштирноқ 1878 йилда Истанбул типографияларида босилган асарлар орқали киритилган. Демак, ўзбекча текстларда қавс, тескари пеш, кўп нуқта, тире, қўштирноқ ва бир нуқталар, биричи мартаба, бошқа халқлар нашриёти орқали пайдо бўлган⁶. Икки нуқта билан нуқтали тескари пеш эса, дастлаб, ўзимизда нашр этилган асарларда қўлланган, сўнгра бошқа халқлар нашриёти чоп этган ўзбекча текстларда кўринган.

Шундай қилиб, бошқа халқлар нашриётида босилган бир қатор ўзбекча китобларнинг текстларида ҳозирги тиниш белгиларидан юқорида қайд этилган саккизтаси олдин онда-сонда кўринган бўлса-да, улар кейинча мукамалроқ қўллана бошлаган. Бир неча китобларда бошидан охири ишлатилган. Бироқ XX аср бошигача бўлган бу даврда ўзимизда нашр этилган текстларда ҳозирги тиниш белгилари жуда кам кўринган, ҳатто уларнинг баъзиси қўлланмаган ҳам. Модомики шундай экан, бошқа халқлар нашриётида босилган ўзбекча текстларда ҳозирги белгиларнинг зикр этилгандай қўллангани нашрий текстларга ҳозирги

⁶ Ҳ. Ғозиев. Ўзбек пунктуацияси тарихи, «Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари», 1959, 131—141, 156—187-бетлар.

тиниш белгилари киритилиш тарихининг озми-кўпми аҳамиятли саҳифаларидан бўлиб қолади. Шулар туфайли XIX аср ҳозирги тиниш белгиларидан бир нечасини текстларимизга киритган ва улар бошдан-оёқ қўлланган бирмунча ўзбекча китоблар ҳам бўлганини кўрсатишга имкон берган аср сифатида пунктуациямиз тарихидан ўрин олмоққа ҳақлидир.

Бошқа халқлар нашриёти орқали ўзбекча нашрий текстларга киритилган тиниш белгилари, гарчи улар дастлаб киритилган белгилар бўлсалар ҳам, менимча, ёзувимизга ҳозирги тиниш белгилари киритилиш тарихининг эпизодик бир моментигина ҳисобланиши керак. Ана шу моментни ҳам кўзда тутган ҳолда, нашрий текстларимизга ҳозирги тиниш белгиларининг киритила бошланишини ва уларнинг қўлланишидаги ривожланиш тарихини собиқ Туркистон босмаҳоналарида босилган текстлар орқали кўрсатиш тўғри бўлади.

Маълумки, XIX асрнинг иккинчи ярмида, нисбатан оммавийроқ бўлган дастлабки ўзбекча нашрий текст 1870 йилдан Тошкентда чиқа бошлаган «Туркистон вилоятининг газети»да кўринган. Асос-эътибори билан айтганда, тиниш белгисиз бўлган бу газета қавсни (1873 йилдан), тирени (1876 йилдан), кўп нуқтани (1877 йилдан) ва қўштирноқни (1886 йилдан) ўз саҳифасида биринчи бўлиб кўрсатган газетадир. Бу белгилар XIX аср охиригача шу газетада онда-сонда учраб турган (айниқса қўштирноқ жуда кам қўлланган).

Тиниш белгиси сифатидаги бир нуқта, сўроқ белгиси (?), вергул (.), нуқтали вергул (;) ва баён аломати (:) ўзбекча текстларда биринчи мартаба 1885 йилда Тошкентда нашр этилган В. П. Наливкиннинг китобида кўринади: v тиниш белгилари шу дарсликнинг рус ҳарфи билан ёзилган 16 бетдаги ўзбекча таржима текстларида қўлланади.

Ундов белгиси ва араб алфавити негиздаги ёзувимизнинг йўналишига мосланган сўроқ аломати (؟), тескари пеш (!), нуқтали тескари пеш (!)лар, шунингдек, баён аломати шу алфавитдаги ёзувимиздаги ўзимиздаги нашрий ишларда биринчи мартаба «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1901 йилдаги 31-сонининг бир мақоласи орқали кўринадди. Шу мақолада ҳозирги тиниш белгиларининг бошқалари ҳам (тиредан ташқари) онда-сонда учрайди. Бундан кейин ҳам бу газетада ҳозирги тиниш белгиларининг кўрinishи ҳар замондаги ҳодиса сифатида юз беради.

Шундай қилиб, ҳозирги тиниш белгиларининг ўзимизда нашр этилган насрий текстларда кўрinishи 1873—1901 йиллар мобайнида юз беради.

Ҳозирги тиниш белгиларининг ўзбекча текстларда биринчи мартаба қайд этилган манбаларда пайдо бўлганининг сабаби нимада? Нега у белгилар нашр этилган бошқа бирмунча ўзбекча текстларда биринчи мартаба кўринмади?

Бу тиниш белгилари шунинг учун ҳам биринчи мартаба ўша манбалар текстларида кўринганки, у текстлар асосан русча текст таржималари бўлиб, асл нусхада тиниш белгилари қўлланиши таржималада ҳам уларнинг пайдо бўлишига олиб келган. Бу фикримиз тасдиғи, ўша ўзбекча текстларда ишлатилган тиниш белгиларининг қўлланган ўрин ва вазифаларини оригиналдаги тиниш белгиларининг ўрин ва вазифалари билан солиштирганда, яққол кўринади: улар орасида ўхшаш бўлмаганлари жуда кам. Бу ҳол тиниш белгилари қўллашда тиллар орасида мавжуд умумий томонлар билан ҳам изоҳланиши мумкин ва шу асосда таъсирлиниш байрнтабий эмаслигини, балки ўнғайлигини қайд этмоқ ўринлидир.

Ҳозирги тиниш белгиларининг текстларда биринчи марта пайдо бўлишигина эмас, қўлланишларининг ортишида ҳам асосан рус ва туркий халқларнинг айримлари пунктуациясидан ҳам маълум даражада ибратланганимизни яна бир асар мисолида кўрмоқ мумкин.

Бизнинг аниқлашимизча, ўз даврига кўра, ҳозирги тиниш белгиларининг ҳаммаси бошдан-оёқ анчагина мувофиқ қўлланган биринчи ўзбекча китоб Тошкентда 1906 йилда нашр этилган «Минтахаби Жўгрофия умумий» (120 бетча)дир.

«Минтахаби...» номли китобни ёзишда, автор шу темага оид кўпгина туркий, русча, форсий, арабий манбалардан фойдаланган (ўша асарнинг охириги саҳифасига қаралсин). Бу авторнинг сўзларига асослансак, шу йилларда нашр этилган китоблар сирасида ана шу китобдагина ҳозирги тиниш белгиларининг юқорида айтилгандек даражада ишлатилгани шуни кўрсатадики, уларни ишлатишда мазкур авторнинг зикр этилган халқлар ёзувидаги манбаларда тиниш белгилари қўлланишидан ҳам таъсирлангани ва фойдалангани шубҳасиздир. Бироқ ана шу фойдаланиш, таъсирланишнинг асосий объекти асрлардан бери тиниш белгиларини қўллаб, камолотга анча етказган русча ёзилган манбалар бўлгани аниқдир; чунки бу даврда туркий ва форсий ёзувлар ҳам ҳозирги тиниш белгиларини қўллай бошлаганларига ҳали узоқ вақт бўлмаган эди. Шу билан бирга, у китобда қўлланган тиниш белгиларининг асосан русча тиниш белгилари, қисманларининг эса улар асосидаги шакллар бўлгани, қўлланиш ўрни ва вазифаларининг ҳам, асос-эътибори билан айтганда, рус пунктуацияси характериға кўп жиҳатдан мос келиши фикримиз далилидир. Ана шундай таъсирланиш ва фойдаланиш ёзувда фикр ва эмоцияли мазмунларни тўғри, раво ифодалаш талаби билан бу даврда ҳам, бундай кейинги даврларда ҳам давом этади ва ортиб боради.

* * *

Қайд этилган мулоҳазалар насрий текстларда ҳозирги тиниш белгиларининг майдонга келишига оид фикрлар бўлиб, шеърый

текстларда у белгиларнинг пайдо бўлиши кейинроқ ва бошқачароқ йўсинда юз беради.

Маълумки, XX аср бошигача бўлган араб алфавити асосидаги ёзувимизнинг насрий қўлёзма ва нашрий текстлари сирасида тиниш белгилари қўлланганлари ҳам бўлган⁷. Бу даврда шеърий текстлар бирор восита орқали сатр ҳолида ҳар вақт қисмларга ажратилган, бироқ уларда ҳозирги тиниш белгиларидан қўлланмаган⁸.

Шундай қилиб, XX аср бошларида ҳозирги тиниш белгиларининг ҳаммаси қатор насрий текстларда кўринган бўлса, шеърий текстларда эса деярли ишлатилмас эди.

Маълумки, ўтмишда баъзи насрий қўлёзмаларда ишлатилган тиниш белгилари асосан синтактик-семантик асосларда, темача бутунлигини кўзда тутиб қўлланган ва шулар асосида текстлар қисмларга ажратилган. У белгилар гапларнинг мазмун характеридаги турлиликни, қисмларнинг логик муносабатларидаги фарқларни кўрсатувчи махсус шакллар сифатида кўринмаган. Бундай синтактик-семантик жиҳатдан қисмларининг қатор ҳолатлари шеърий текстларнинг сатрларга ажратилган ерида ва шу сатр охиридаги паузада ўз ифодасини топган.

Шеърий текстни ана шундай ифода этиш ва ана шундай ҳолда ўқиш ҳам уқиш минг йиллардан ортиқ даврни ўз ичига олган ва бу ҳол шеър ёзувчи ва ўқувчиларни ноиложлик туфайли маълум даражада қаноатлантирган; лекин уни ўқиш ва уқишдаги қийинчилик батамом йўқ бўлмаган. Чунки бу даврда шеърий текстларда қандайдир шакл билан кўрсатилиши зарур бўлган фикрнинг эмоционаллиги, мазмун жиҳатдан турлилик, синтактик муносабатлардаги логик алоқаларнинг хиллари ва уларга боғлиқ интонацион процесс ҳамда паузалар ифодаси ёзувнинг махсус воситалари орқали кўрсатилмас эди.

Зикр этилган ҳолатларнинг баъзи томонлари насрий текстларда эса асосан ҳозирги айрим тиниш белгилари орқали олдинроқдан, XIX асрнинг иккинчи ярмидан ифодаланган. Насрий текстларнинг бу соҳадаги тажрибаси фикрий турлилик, эмоцияли мазмун, синтактик муносабат хиллари ва интонацион процессларнинг тўғри ифодалаш зарурияти асосида шеърий текстларда ҳам ҳозирги тиниш белгиларини қўллаб юбориш мумкинлигини кўрсатади. Бунда ҳам рус ҳамда айрим туркий халқлар шеъриятида тиниш белгилари қўлланиши ибрат сифатида кўмакка келади. Шундай қилиб, қайд этилгандай ҳолатлар туфайли шеърларда ҳам насрий текстлардан кейин ҳозирги тиниш белгилари пайдо бўла бошлайди. Бу ҳолат қуйидагича юз беради.

Шеърий текстларда ҳозирги тиниш белгиларидан қўллай бошлаш бизда энг олдин «Тараққий» газетасининг 1906 йил

⁷ Ҳ. Ғозиев. Ўзбек пунктуацияси тарихи (XI—XIX аср араб алфавити негизидаги ўзбекча ёзув материаллари асосида), «Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари», 1959, 71—192-бетлар.

⁸ Уша асар, 91—112 ва 143—156-бетлар.

14 июнь сонидаги бир шеърда кўринади. Унда кўп нуқта (..., каби), сўроқ белгиси, тескари пеш ва қўштирноқ қўлланади. Шу газетанинг ўша йилги 22 июнь сонидаги бир шеърда фақат қавс бир ерда, тахаллусда ишлатилади.

1907 йилда Тошкентда нашр этилган «Аввал илм, Бидон ва Абвоби тасриф» китоби икки нуқтани шеърый сатрда биринчи марта қўллади. 1908 йил 7 сентябрдаги бир шеър орқали юқоридаги тиниш белгилари ёнига ундов белгиси қўшилади. Бир нуқта дастлаб 1909 йилда нашр этилган «Адабиёт» номли шеърлар тўпламида қўлланади. Нуқтали тескари пешнинг шеърда бошлаб қўлланиши 1913 йилдаги «Оина» журнали ҳиссасига тушади. Тиренинг шеърый текстда биринчи мартаба кўриниши ўша журналнинг 1914 йилдаги иккинчи сонидан бошланади.

Кўринадики, шеърый текстларда ҳозирги тиниш белгиларининг дастлаб пайдо бўлишида газеталар биринчи, китоблар иккинчи, журналлар эса учинчи ўринда туради. Бинобарин, шеър текстларига ҳозирги тиниш белгилари киритилиши процессини газеталарда нашр этилган шеърлар орқали кўрсатиш билан чекланамиз.

Бу даврда, бизнинг аниқлашимизча, «Туркистон вилоятининг газети» (Т., 1870—1916 йиллар), «Ўрта Осиёнинг умр гузоролиги газети» (устига «Тараққий» сўзи ҳам қўшиб қўйилган, Т., 1906 йил 2 январдан чиқа бошлаган), «Тараққий» (Т., 1906), «Хуршид» (Т., 1906), «Тужжор» (Т., 1907 й.), «Шухрат» (Т., 1907 й.), «Озиё» (Т., 1908 йилдан), «Самарқанд» (С., 1913 йилдан), «Садон Фарғона» (Қ., 1914—1915 йиллар), «Садон Туркистон» (Т., 1914—1915 йиллар), «Фарғона саҳифаси» (Н., 1917 й.), «Турон» (Т., 1912 й.), «Шўрои ислом» (Т., 1917 й.), «Тирик сўз» (Қ., 1917 й.), «Нажот» (Т., 1917), «Хуррият» (С., 1917—1918 йиллар), «Улуғ Туркистон» (Т., 1917 й.), «Кенгаш» (Т., 1917 й.), «Эл байроғи» (Т., 1917—1918 йиллар) ва «Турк эли» (Т., 1917 й.) газеталари нашр этилган.

Қайд этилган газеталарнинг бир қисмида тиниш белгиси қўлланмаган, бир қатор шеърларда ҳозирги тиниш белгиларидан бир нечтаси, айримларида эса кўпи ишлатилган. Масалан, «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1902 йил 6, 13, 40; 1903 йил 1, 2, 5, 6, 7, 9, 15; 1906 йил 4, 5, 6, 41, 46, 67, 70, 72; 1908 йил 1, 10, 19, 25, 43, 59, 61, 85, 95; 1909 йил 23, 27, 44, 58, 63, 87, 91, 94, 97; 1910 йил 6, 13, 36, 38, 40; 1911 йил 13, 14, 67, 82, 87; 1912 йил 38, 49-сонларидаги шеърый текстларда ҳозирги тиниш белгиларидан ҳеч бири қўлланмаган. Бу газетанинг текшираётган даври-миз доирасида (бундан олдин ҳам)⁹ нашр этилган бошқа сонларидаги ҳамма шеър ана шундай белгисиз шеърый текстлардир. Бундай шеърый текст намуналари юқорида қайд этилган ва са-

⁹ «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1870—1900 йилларда нашр этилган сонларида 40 гача шеър босилган. Уларнинг ҳеч қайсисида ҳам ҳозирги тиниш белгиларидан қўлланган эмас.

ҳифаларида шеърлари ҳам бўлган газеталарнинг («Садон Туркистон», 1914 йил 4 май ва бошқалар) ҳаммасида мавжуд.

Газета шеърӣ текстларида ҳозирги тиниш белгиларининг қўлланиши ҳақида гапирганда, шуни ҳам айтиш керакки, «Тараққий» газетаси «Туркистон вилоятининг газети»дан кейин чиқа бошлаган газета бўлса ҳам, у шеърӣ текстларга ҳозирги тиниш белгилари киритишни асосан бошлаб берган ўзбекча газетадир. Масалан, унинг 1906 йил 14 июнь биринчи сонида Зариф Холиқийнинг бир шеърда кўп нуқта, бир тескари пеш, яна бир шеърда бир сўроқ белгиси ва икки ерда қўштирноқ қўлланган сатрларга дуч келамиз (шу йиллардаги бошқа шеърларда бундай белгилардан йўқ). Қаранг: «Тараққий», 1906 йил 14 июнь.

Шунингдек, бу газетанинг 22 июндаги 3-сонида бир шеърда биргина қавс тахаллусда қўлланади. Демак, бу йилдаги газета шеърӣ текстида ҳозирги тиниш белгиларидан бештаси қўлланганини кўрамыз.

Бошқа халқларнинг ўша давр газета (озарбайжонча «Тоза ҳаёт») ва журнал (татарча «Яшин»)ларидан олиниб, 1908 йилда «Туркистон вилоятининг газети»да босилган шеърларда тубандаги тиниш белгилари қўлланган: !, ?, ', .., ..., (), « », ..!. Булардан «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1908 йил 9 апрель сонидagi бир шеърда тўрт хили (', .., ..., ()), 7 сентябрь сонидagi бир шеърда учтаси (... , ? , !), шу йилги 70-сонидagi бир шеърда тўрттаси (« », ? , ', !), 18 сентябрь сонидagi бир шеърда эса иккитаси [..!, ? (тўртала сондаги шеър ҳам «Тоза ҳаёт» газетасидан олинган)], 76-сонидagi «Яшин» журналдан олинган бир шеърда иккитаси [« », ()] қўлланган. Шундай қилиб, 1908 йилда «Тараққий» газетасининг 1906 йилдаги сонларида кўринган ҳозирги белгилар ёнига ундов белгиси қўшилади.

«Туркистон вилоятининг газети»нинг 1908 йилги қайд этилган сонларидаги шеърларда кўрсатилган тиниш белгиларининг қўлланишида у шеърларнинг мазкур журналларда тиниш белгилари шеърлар бўлганлигининг таъсири ҳам шубҳасиздир.

«Самарқанд» газетасининг 1913 йил 7-сонидagi озарбайжончадан таржима қилинган бир шеърда қуйидаги тиниш белгиларининг қўллангани ҳам фикримизнинг тасдиғига далиллардан дир: !,, .

«Садон Фарғона» газетасининг 1914 йил 4, 6, 9, 15, 28 ва 34-сонларидаги шеърларда қуйидаги белгилардан қўллангани кўринди: ., ?, !, ', : , : , « ». Демак, бу газета ўзидан олдинги газеталардаги шеърларда қўлланган ҳозирги тиниш белгиларининг қаторига бир нуқта, икки нуқта (:) ва нуқтали тескари пешни киритган. Масалан, «Садон Фарғона»нинг 1914 йилги 4-сонида: ., ?, !, ', : , (), « », 9-сонида: ?, ., : , !.

«Садон Туркистон» (1914—1915) шу давр газеталари ичида ҳамма шеърларида деярли тиниш белгиси қўйилгани билан (баъзи шеърда биттагина белги бўлса ҳам) бошқа газеталардан ажралиб туради. Масалан, унинг 39 сонидagi (ҳаммаси бўлиб

66 сон чиққан) 53 та шеърдан фақат 4 тасигина тиниш белгисиздир. Тиниш белгисининг ҳамма шеърда деярли учрашида ва баъзисида анча мукамал қўйилишида авторларнинг бу масалага берган эътиборининг анча ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлгани аниқдир. Бу хил эътибор туфайли Ҳамза Ҳакимзоданинг «Садои Туркистон» газетасининг 1914 йил 11 майдаги 9-сонида босилган асари газета шеърини текстида, охириги тўрт сатрини мустасно қилганда, тиниш белгиси бирмунча мукамал қўлланган биринчи шеър ҳисобланади.

Текстларнинг характерларига кўра, ҳозирги тиниш белгиларидан бирмунчаси қўлланиши мумкин бўлган газета шеърларида у белгилардан бири ё бир нечтаси ишлатилган. Масалан, «Садои Туркистон» газетасидан келтирилган мисолда қўлланган тўрт белги (!, ?, :, ')дан ташқари, газетанинг баъзи шеърларида қавс, қўштирноқ, бир нуқта ва кўп нуқталар ёки улардан айримлари қўлланган, «Улуғ Туркистон»нинг 21 октябрь сонида Ҳ. Ҳакимзоданинг бир шеърда еттита кўринишдаги (!, !!, !!!, .., ', :, ...) белги; «Фарғона саҳифаси»даги бир шеърда тўрт белги [!, ', :, ()], 1917 йилда чиққан «Турон» (2-сон)даги бир шеърда тўрт [, !, :, ()] белги ишлатилган. Ана шундай йўсинда тиниш белгилари қўллаш шеърлар нашр этилган бошқа газеталарда ҳам баъзан учраб қолади.

Шундай қилиб, бу давр газеталаридаги айрим шеърларда қўлланган ҳозирги тиниш белгиларини йиғиб кўрсатсак, улар қуйидагилардан иборатдир: ., ?, ', ', .., ...,, :, « », (). Булардан ташқари, баъзи шеърларнинг айрим ўринларидагина тиниш белгилари тубандагича қаторлаштириб қўйилган [1917 йилда «Улуғ Туркистон»да нашр этилган Ҳ. Ҳакимзода шеъри ва бошқалардаги каби (:, !!, !!!, ..!)].

Текширишимиз шунини кўрсатадики, газета шеърини текстларида қўлланган тиниш белгиларидан энг кам ишлатилгани, яъни бир неча ердагина қўллангани бир нуқта, энг кўп (нисбатан) ишлатилгани ундов белгиси бўлган, ҳаяжон ва сўроқли тасдиқ мазмунлар билан боғланган сўроқ белгиси ҳам анча-мунча учрайди (бу фикримизни йўл-йўлакай келтирган мисолларимизни кўздан кечиришнинг ўзи ҳам тасдиқлайди). Масалан, «Туркистон вилоятининг газети»даги 6 шеърнинг 4 тасида ундов, сўроқ белгиси ва кўп нуқта (бир нуқта йўқ), «Самарқанд», «Садои Фарғона», «Улуғ Туркистон», «Фарғона саҳифаси», «Турон» газеталаридаги 6 шеърнинг 5 тасида ундов, 3 тасида нуқта, 2 тасида сўроқ белгиси, «Садои Туркистон»нинг 1914 йил 11 май 9-сондаги Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг бир шеърдаги ундов белгиси 34 ерда қўлланиб, унинг бир еридагина нуқта, 4 ерида сўроқ белгиси қўйилгани ҳам фикримизга далилдир.

Шунингдек, бир нуқтага нисбатан ҳам, кўп нуқталарнинг кўп ишлатилгани кўзга ташланади. Мана шу ҳолатлар ва баён аломати, тескари пеш, нуқтали тескари пешларнинг тиниш белгилли шеърларда анча-мунча қўллангани газета шеърини текстларига

ҳозирги тиниш белгиларининг киритилиши ҳам, дастлаб, ҳаяжон, газаб, чақириқ, буйруқ сингари мазмунларнинг ва улар билан боғланган ҳодисаларни, сўнгра текст қисмларининг маъно муносабатларини ёзувда кўрсатиш истаги билан боғланганини кўрсатади. Демак, газета шеърӣй текстларида пунктуацион белгиларнинг ишлатилишида эмоцияли ё оддий мазмунни, синтактик муносабатларни ҳамда уларга боғлиқ бўлган интонацион ҳолатларни ёзувда тўғри англатиш истаги асос бўлган.

Бу ўринда газета шеърӣй сатрлари охирига қуйидагидай гулсимон шакллар ишлатилганини ҳам қайд этмоқ лозим бўлади:

Бу белгилар, шеърларнинг айрим ёки насрий текст ичида келишига қараб, икки ўринда кўринганлар: 1) Ҳар бир сатри газета устуни ичида ёзилганда, баъзан ё насрий текст билан бирга келганда, ҳар сатр охирига у белгилардан бири қўйилган; 2) Сатрлари бир-бирдан чизиқлар билан ажратилмаган айрим ҳолдаги шеърларда у белгиларнинг ҳар бири икки сатр орасига ёзилган. Буларнинг мисоллини «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1902 йил 27, 1903 йил 1, 6, 1911 йил 67, 82, 87, 1912 йил 38 ва 49, 1913 йил 23 ва 61, 1914 йил 25; «Тараққий»нинг 1906 йил 13; «Садои Туркистон»нинг 1914 йил 20; «Турон»нинг 1917 йил 5-сонларида ҳамда бошқа газеталарда кўрмоқ мумкин.

Шундай қилиб, ўша давр газеталаридаги шеърӣй текстларда пунктуацион (кенг маънода) белги тарзида баъзангина ҳозирги тиниш белгиларидан (тиредан бошқаси) ва гулнусха шакллардан қўлланган; газеталардаги кўпчилик шеърларда пунктуацион белгилар қўлланмаган. Шунга қарамай, ўша давр газеталари ҳозирги тиниш белгиларининг деярли ҳаммасини газета шеърӣй текстларини дастлаб киритган объектлар бўлиб қоладилар. Бу эса баъзи шеър авторлари ва ўша газеталарнинг айрим ходимларининг шу соҳада алоҳида қайд этилиши лозим бўлган ташаббусларининг натижасидир.

Шундай қилиб, журналларни ҳам кўзда тутганда, нашрий шеър текстларида ҳозирги тиниш белгиларининг ҳаммаси 1906—1914 йиллар мобайнида пайдо бўлади. Демак, шу йиллар шеърларда ҳозирги тиниш белгиларининг дастлаб пайдо бўлганини кўрсатувчи давр сифатида пунктуациямиз тарихидан алоҳида ўрин олади. Бу муддат рақамлари шуни кўрсатадики, ўзимизда 1872—1906 йилларда «Туркистон вилоятининг газети»да 50 тача шеър ва улардан ташқари, 20 дан ортиқ шеърӣй тўплам, ўндан ортиқ шеър ва насрдан иборат китоблар босилган бўлса-да, у шеърӣй текстларда ҳозирги тиниш белгиларидан деярли ҳеч бири қўлланмаган.

Нашрий текстларининг ҳар икки турида—ҳам насрий, ҳам шеърӣй турида—ҳозирги тиниш белгиларининг пайдо бўлиш пайтлари. бу соҳалар бўйича таъсирланган, фойдаланилган манбалар

ҳақидаги фикримиз қайд этилган далиллар шохидлигида шубҳасиздир.

Ёзувда фикр ва эмоцияли мазмунларни тўғри, равшан ифода-лаш талаби билан ўша даврда ҳам, ундан кейинги даврларда ҳам ана шундай таъсирланиш ҳамда фойдаланиш давом этган ва ортиб борган. Булар ёзувимизда бугунги тиниш белгиларининг пайдо бўлишидагина эмас, балки у белгиларнинг кенг қўлланишга томон ривожда ва умуман тараққиёт тенденциясида кўринади.

Бошқа бир неча халқларнинг ёзувларида тиниш белгилари пайдо бўлишига солиштирганда, босма ёзувимизга ҳозирги тиниш белгиларининг шундай қисқа муддат ичида кириб етганига нима сабаб бўлди? Бунинг бош сабаби ҳам, иккинчи даражали сабаб-лари ҳам ўлкамизнинг Россияга қўшиб олиниши, тиниш белгилари қўлланишга эҳтиёж ва халқимизнинг бу тўғрида кўп асрлардан бери давом этиб келган орзу ва истагининг ортиши ҳамда уни амалга ошириш учун бўлган интилиши бўлди. Шулар туфайли юртимизда қуйидагилар юз берди:

1. Ўрта Осиё Россияга қўшиб олингандан кейин, ўзимизда тездан (1868 йилдан бошлаб) типо-литография пайдо бўлади. Бир неча ўн йил ичида улар ўнга яқин шаҳарнинг баъзисидан биттадан, айримларида бир нечтадан саналдилар. Демак, нашр ишининг техник асоси яратилди.

2. Рус меҳнаткашлари ва Россиядаги бошқа халқлар билан, шу жумладан туркий халқлар билан муносабат имкониёти, олдингига нисбатан, кўп маротаба дурустланди. Натижада у халқлар билан алоқа анча кучайди. Бу ҳол уларнинг тараққиёт йўлидаги тажрибаларидан унумлироқ фойдаланишга кенгроқ шароит яратади.

3. Қайд этилгандай шароит ва бошқа факторлар сабабли юртимизнинг иқтисодий, сиёсий, маданий ҳаётида юксалиш суръати бирмунча жадаллашди. Шулар асосида ёзув билан шуғулланиш, илгаригига нисбатан, сезиларли даражада кенгайди. Бу ҳолатлар нашрий текстларга ҳозирги тиниш белгиларини киритиш ҳаракатини маълум даражада тезлатади. Демак, текстлар мазмунини осонроқ, тўғри, очиқ англаш-англатиш соҳасидаги кўп асрлик истак бу шароитда ортиқроқ олдинга сурилади. У истакнинг ортиқроқ даражада олдинга сурилишига мамлакатда, асос эътибори билан айтганда, колонизаторлар мақсадига мос хизмат қиладиган ўқинишли маҳаллий ҳам бошқа эксплуататорлар ва шуларга ўхшаш шахсларнинг саводхон бўлишларини тезлатиш, ўз даврининг маданиятли кишиларини тезроқ етиштириш йўлларини қидирилиши ҳам асосий сабаблардан эди. Бу ҳолатлар тақозоси туфайли ҳам мамлакатда, бошқа тарадудлар қаторида, ёзув билан шуғулланиш ҳам, илгарига нисбатан, бирмунча кенгайди.

4. Тиниш белгиларининг қатор қўлёзмаларда бир неча асрдан бери қўлланиб келгани, ёзувимизнинг унга бўлган эҳтиёжи халқимизнинг бу соҳадаги орзусининг шохидидир. Ана шу эҳтиёж ва орзу юқорида зикр этилган факторлар туфайли ортган бу давр-

да тиниш белгилари анча пухта қўлланиб турган ва баъзи туркий халқларнинг ҳам нашрий текстларида ҳозирги тиниш белгиларининг қўлланишига ижобий таъсир этаётган русча ёзувдаги текстлар мамлакатимизда анчагина тарқалиб турар эди. Улар газета, журнал, брошюра, китоблар ҳамда Н. А. Некрасов, А. С. Пушкин, А. И. Крилов, М. Ю. Лермонтов ва Л. Н. Толстой сингари рус классикларининг асарларидан иборат эди ва булар маҳаллий халқлар томонидан қизиқиш билан ўқилар эди. Ана шундай ҳолат ва воситалар туяфайли пунктуацион белги қўллашда асрлар давомида тажрибага эга бўлган рус ёзуви билан анча яқин муносабат юзага келади.

Юқоридагилардан ташқари, ўша пайтларда Туркистонга Қримда 1888 йилда чиқа бошлаган «Таржимон», шу тарихли туркча «Сабох», 1889 йилдан чиқа бошлаган «Маълумот» газеталари, 1904 йилда босилган 12 томлик «Жавдат тарихи» (Истанбулда босилган), 1906 йилдан чиқа бошлаган «Шаҳбол» журнални ва татарча «Вақт» газетаси, 1909 йилда чиқа бошлаган татарча «Шўро», янги усмонлича «Турк юрди» (1911) журналлари келтирилди. Ўша даврдаёқ уларда ҳозирги тиниш белгиларининг ҳамма турлари деярли ишлатиларди. Бу ерда яна баъзи туркий тилларда чиққан ана шундай тиниш белгилари айрим китоблар ҳам кўзга ташланар эди. Қайд этилган асарлар тили ва ёзуви ўзбек тили билан бир системада ва ёзувлари араб алфавитида эди. Ўша даврда уларнинг, айниқса, маданий алоқада бошқа туркий халқларга қараганда биз билан кўпроқ яқин бўлган татарларнинг ёзувларида тиниш белгиларининг ҳамма турлари бирмунча кенгроқ қўлланди.

Юқоридаги ҳолатларнинг ҳаммаси зикр этилган ёзувларнинг бу соҳадаги тажрибаларидан ўнғай фойдаланишга олиб келишни табиий эди. Шунингдек, айниқса, рус ва татар халқларининг айрим намоёндаларининг ўша давр матбуотимиздаги актив иштироклари ёзувимизни ҳозирги тиниш белгиларни қўлловчи объекта тезроқ айланишларида халқимиз қилаётган тараддудга маълум даражадаги ҳисса бўлиб қўшилди.

5. 1870 йилдан кейин бир қатор нашрий объектларда русча текстлар билан уларнинг ўзбекча таржимаси ёки бошқа ўзбекча текстлар бирга босилиб борган. Бу юқорида айтилганидек, русча текстлардаги пунктуацион белгилар қўлланишидан таъсирланиш, фойдаланишга чақирадиган ҳолатни вужудга келтирган. Бундай объектлар сифатида «Туркистон вилоятининг газети»ни ва бир неча китобларни кўрсатмоқ мумкин.

Бу китоблар қаторида маданиятимиз ривожини тарихида ўз хизмати билан иштирок этган бир қатор авторларнинг В. П. Наливкиннинг «Азбука для русско-мусульманских школ оседлого населения Туркестанского края» (Тошкент, 1885, 1886, 1889 йиллардаги нашрлар), «Руководство к практическому изучению сартовского языка» (Самарқанд, 1898 йил) сингари асарлари бор эди. Улар ўзбекча текстларни бошқа бир неча объектлардаги каби,

қисмларга ажратиб нашр этиш намуналарини кўрсатиб турар эди. Бир неча асрлардан бери қўлёзмалардан бир қаторининг текстларини қисмларга ажратишда тутилган йўл билан ҳам деярли мос бўлган ва уни асосан ўз тил хусусиятимиз негизда ривожлантирган бундай қисмларга ажратишлар ўша даврдаги ҳаётимизда ижобий ҳодиса эди: чунки бу билан улар нашрий текстларда бўш жой қолдириш, юлдузча каби баъзан бошқачароқ пунктуацион шакл ёхуд ҳозирги тиниш белгиларидан баъзиларини қўллаш имконияти борлигини кўрсатар эдилар. Бундай имкониятларнинг текстларда мавжудлиги Саидазиз Саидрасулов, Алиасқар Калинин, А. Авлоний ва Ҳ. Ҳ. Ниёзий каби авторларнинг асарларида ҳам кўзга ташланар эди.

Зикр этилган асарлар текстларимизга ҳозирги тиниш белгиларининг киритилишини тезлатишга белгилли ҳисса қўшувчи объект сифатида хизмат қилар эди. Шунингдек, бу даврда, улардан ташқари, дунёвий билим, таълимлар ва бадий ижоднинг турли жанрлари (драма ва бошқалар каби) бўйича бирмунча асарлар нашр этилади. Уларнинг авторлари ҳам асарларида ҳозирги тиниш белгиларини қўллаш билан ўз ғояларини ўқувчиларга истаганларича етказиш учун, схоластик мазмунли асарлар авторларига қараганда, кўпроқ интилар эдилар.

Қайд этилган фактлар қаторига собиқ Туркистонда ўша вақтда тўртинчи ўн йилликда ҳам чиқишини давом эттираётган биринчи ўзбекча газета («Туркистон вилоятининг газети»)нинг ёнига яна бир неча газеталар қўшилади, шунингдек, бу даврда ўзбекча китоблар нашри ҳам орта боради. Тилимизда журналлар нашр этила бошланиши ҳам шу давр ҳиссасига тушади. Демак, ўзбекча текстлар нашрининг донраси XIX асрга нисбатан анча кенгайди.

Шубҳасизки, ана шу тип нашрлар уларнинг мазмунларини ўқувчилар жамоатчилигига етказиш мақсадида юзага келганлар. Текстлар мазмунини ўқувчиларга ёзувчи истаганича етказишда тиниш белгиларининг роли ёзув билан шуғулланган ҳар бир киши тажрибасидан маълум. Демак, нашр донраси кенгайган ўзбекча текстларда тиниш белгилари қўлланиши зарурий талаб бўлиб қолади ва у текстлар тиниш белгилари ншлатиш бўйича кенгайган объектларга айланадилар. Бу билан уларнинг қўлланиши ортиб боради. Бундай объектлар мавжудлиги асосида тараққиёт талаби туфайли ёзувимизга киритилган тиниш белгилари ҳақида қондалар бериш ҳам бошланади.

Келтирилган факт ва изоҳлар шунини кўрсатадики, текстларимизга ҳозирги тиниш белгиларининг бу қадар қисқа вақт ичида кириб етиши (ҳамма текстларда умумий тарзда бўлмаса-да) ва қайд этилгандай ривож илҳий эҳтиёж, асрлар давомидаги ис-так ва Россияга қўшиб олин-иш туфайли мамлакатимизда юз берган ижобий факторлар натижаси бўлган.

ОКТАБРЬ РЕВОЛЮЦИЯСИДАН СЎНГ ТИНИШ БЕЛГИЛАРИ ШАКЛЛАРИНИНГ БАРҚАРОРЛАШУВИ ВА УМУМЛАШУВИ

Октябрь революцияси ғалабасидан кейин мамлакатимиз ҳаётининг ҳамма соҳаларидаги ҳаракатни халқ манфаатига хизмат қилдиришга мослаштириш учун жиддий кураш олиб борилди ва бу соҳада дастлабки ютуқлар қўлга киритилди. Саноат, қишлоқ хўжалиги ва маданият соҳасидаги фойдали мерослар ва янги ижодлар халқнинг фаровон ҳаёт кечирishiни таъминлашни рўйбга чиқаришга қаратилади. Шу мақсадга хизмат қилувчи ҳамма воситалар, шу жумладан фан, техника ва маданиятнинг бошқа тармоқлари ҳам ўзларига жиддий эътибор талаб қилувчи соҳалар эди. Бу вазифалар бўйича муваффақиятларни қўлга киритиш мактаб-маориф ва матбуот ишларининг ривожлантирилишини тақозо қилар эди.

Мамлакатимизда социалистик революциянинг ғалабасидан кейинроқ мактаблар сони кун сайин ўса боради, марказ ва шаҳар ҳам районларда газеталар, журналлар, ижтимоий ҳаёт, фан-техникага оид асарларни нашр қилиш ишлари анча ривожланади, русчадан таржима қилиш доираси кенгайди.

Ана шу даврдан бошлаб, у ишларда олдинга сурилган гояларни халқ оmmasига ёзув орқали тўғри, очиқ аниқлаш талаби ҳам кучаяди. Шу муносабат билан ёзувда тиниш белгиларига эътибор ортади. Бунинг натижасида революциядан кейин нашр этилган ишларда тиниш белгилари ишлатиш кундан-кунга ривожланади ва умумлашиб боради.

Совет давридаги нашрий текстларда тиниш белгилари қўлланишини аниқлаш учун бир қанча объектларни кўздан кечирдик. Уларнинг кўрсатишича, совет тузумининг бошланғич йилларида тиниш белгилари қўллаш-қўлламаслик ҳолати турли усулда ёзилган текстларда ўзаро фарқли бўлганлар.

Насрий текстларда тиниш белгилари. Насрий текстларнинг бу (1918—1926) йиллардаги тиниш белгилари ҳақида фикр юригanda, мавжуд фактларга кўра, унч икки қисмда кўрмоқ мувофиқ: 1. Китоб ва журналларда тиниш белгилари қўлланиши, 2. Газеталарда тиниш белгилари қўлланиши.

1. **Китоб ва журнал насрий текстларида тиниш белгилари қўлланиши.** Турли соҳалар бўйича юзлаб китоб кўрилди. Булар шу даврда нашр этилган китобларнинг анчагина қисмини ташкил қилади. Уларнинг қаторида ҳозирги тиниш белгилари кириб етмаган, тош босма усулида босилган қуйидаги иккита китоб бор экан, холос: 1. «Бошланғич рус мактаблари учун ўзбек тили ўқиш китоби» (Вяткин, Самарқанд, 1918), 2. «Руководство для первоначального обучения сартовскому языку в Ташкентском реальном училище (М. Андреев, Ташкент, 1918). Иккинчи китобнинг 10—24-бетларида гаплар бир-бирдан гулнуса (5) шакл билан ажратилган.

Энди бу даврда қандай кўринишдаги нечта тиниш белгиси қўлланиганини кўрсатувчи манбаларни келтираемиз:

«Заёмлар — узоқ муддатли кредит» (1924, 11-бет), «Россияда турклар ҳукумати нималар қилди» (Иванов М. П., 1920, 25-бет) номли китобларда: ., ' ; «Болалар боқчаси нима ва қандай ташкил қилинади» (А. Зорина, 1925, 23-бет)да: ., ' , ,, “ ; «Уй ҳайвонларида юқумли касаллар» (Тош., 1923, 52-бет)да: ' , : , () ; «Геология» (проф. О. Гайки, 1924, 199-бет)да: ., ' , () ; «Ўрта Осиёда касабасоюзлари ва миллат масаласи» (З. Ефокков, 1925, 74-бет)да: ., ' , ... ; «Шўролар ҳокимиятининг уч йили» (Тош., 1920, 70-бет)да: ., ' , ' , ,, “ ; «Имло асослари» (Тош., 1922, 16-бет)да: ., : , ' , ' ; «Коммунистлар фирқасига аъзо бўлиб кирувчи ҳар бир ишчи-деҳқон нима билиши керак» (Ф. Светлов, Бердников, Тош., 1925)да: ., ' , () , « » ; «Ўрта Осиёнинг табиий бойликлари» (Н. Болашев, Тош., 1925, 48-бет)да: ., ' , () ; «Бой билан камбағал» (Усмон Хўжа ўғли, Хоразм, 1920, 15-бет)да: ., : , — , () , « » ; «Экин қуяси» (А. И. Баргардт, Тош., 1923, 18-бет)да: ., ' , () , : , ' ; «Уй ҳайвонларида юқумли касаллар» (М. И. Архипов, Тош., 1923, 62-бет)да: ., ' , ' , : , : , ' ; «1926 нчи йил учун ишчи-деҳқон календари» (Ш. Раҳим, Тош., 1925, 170-бет)да: ., ' , : , ? , « » ; «Туркистон қитъаси тарихий ва жуғрофий жиҳатдан» (Мухтор Бакир, Тош., 1918, 176-бет)да: ., ' , ' , () , : , ; «Ёш бухороликлар бечора халқ ва деҳқонлар учун яхшими, ёмонми?» (1919, 14-бет)да: ' , ' , ! , : , « » ; «Туркистон тарихи» (Фотиҳ Каримий, 1922, 101-бет)да: ., ' , : , « » , — , () ; «Етти йиллик мактабда она тилининг усул таълим ва тарбия программаси» (Архангельский, Тош., 1922, 12-бет)да: ., ' , ? , ,, “ , : , () ; «Биринчи босқич мактаблар учун риёзиёт программаси» (Тош., 1924, 7-бет)да: ' : ' : ' ' , ... , — , « » ; «Болани қандай боқиш керак» (Г. Н. Аспиранский, М., 1925, 50-бет)да: ' , ' , ? , « » , : , ! ; «Маракас фитнеси» (Немудров, Тош., 1925, 45-бет)да: ., ' , ' , () , , « » ; «Қисқача ҳаётиёт» (Абдулла Шипосий, Тош., 1925, 64-бет)да: ., ' , : , ' , () , « » ; «Мирзо Улуғбек» (А. А. Шмидт, пр. М. Ф. Суютин, В. А. Вяткин

мақолалари, 1925, 15-бет) да: ., ‘, : , — , () , “ „, « » ; «Наримон Наримонов» (Тош., 1925, ўзб.) да: ., ‘, : , “ „, « » , « » , () ; «Ўрта Осиё тарихи» (Самарқанд—Тош., 1926, 120-бет) да: ., ‘, : . « » , “ „, — , () ; «Шарқ сиёсати» (Фитрат. Бухоро, 1919, 47-бет) да: ‘, ‘, : , .., !, !....., „ “, « » ; «Одамзоднинг пайдо бўлиши» (Анувчин, М., 1924) да: ., ‘, ‘, : , () , « » , « » , „ “ ; «1925 йил учун ўзбек календарини» (Тош., 1925, 142-бет) да: ., ‘, ‘, ‘, () , — , « » , “ „ ; «Тил сабоқлиғи» (Қ. Рамазон таҳририда, I бўлим, Тош., 1924 ва 1925 йил нашрларида: ., ‘, !, ‘, ... , — () , « » ; «20—21 йилнинг орасида (яъни сезонида) пахтачи деҳқонлар чигитлик пахталаринини топширув шартлари» (Тош., 1920, 11-бет), «ВКП(б) Русия Коммунист (большевик) фирқасининг низомномаси» (Тош., 1924, 32-бет) ва «Янгиликка қадам» (3 пардали пьеса, Ойдин, Тош., 1925, 40-бет)ларда ҳозирги 10 та белгининг кўп нуқтадан ташқариси «Эски мактаб турмуши» (М. Муҳаммаджонов, Тош., 1923, 57-бет) да: ., ‘, ‘, ‘, ‘, : , !, ... , « » , ... ; «Яшамоқ учун кураш» (В. С. Муралиевич, М., 1924, 92-бет) да: ., ‘, ‘, — , : , ‘, () , „ “, « » ; «Бутун русия касаба уюшмаларининг устави» (Тош., 1924, 37-бет) да ҳозирги тиниш белгиларининг ундовдан ташқари, «Ўрта Осиёда миллий инқилобий ҳаракат тарихи (Е. Федоров, Тош., 1925, 127-бет) да: ., ‘, : , () , “ „, « » , ... , ; «Ер ҳақида икки турли фикр» (Самарқанд, 1919, 35-бет) да: ., ‘, : , ‘, !, — , — , « » , “ „, < > ; «1921 йил январда бўлган биринчи ўлка ўзбек тил ва имло қурултойининг чиқарган қарорлари» (Тош., 1922, 51-бет) да: ., ‘, : , () . ? , ! , (?) , !! , ... , « » ; «Ўзбекча тил қоидалари» (Ш. Зуннунов, Тош., 1925) да: ., ‘, ‘, ‘, ‘, !, : , „ “, « » , — , ... ; «Батрақлар орасида ишлаш» (Самарқанд, 1925, 22-бет) да ҳамма тиниш белги бор; «Қўшчи Турғун» (Элбек, Тош., 1925, 39-бет) да: ., ‘, ‘, !, ... !, ... , : , ‘, !, « » , “ „ ; «Одамлар қандай қилиб ўқиш, ёзиш ва китоб босишни ўргандилар?» (В. Язвицкий, Тош., 1925, 35-бет) да: ., ‘, ‘, ‘, ‘, () , : , ... , , — , „ “, « » , « » лар қўлланган «Китобнома ва буйруқлар» (1919, 12-бет), «Бола тарбияси ҳақида ҳурматли оналарга ёш болаларни тарбия қилмоқ тўғрисида фойдалани кенгашлари» (Ф. Бедал, Туркистон, 1920, 28-бет), «Риёзиётдан биринчи дарслар» (Ибтидоий мактаблар учун, Тош., 1921, 217-бет), «Рус-ўзбек тилининг сиёсий ва иқтисодий луғотчаси» (Назир Тўрақул, Тош., 1922, 87-бет), «Она тилидан программа» (1922), «Вабо — ўлат тўғрисида» (1922, 31-бет), «Туркистон» қисқача география ўқимлиги (1922, 89-бет), «Кузги ғаллани кечикмасдан экинлар» (Дышлер, 1923, 18-бет), «Қиз бола ёки Холида» (С. Айний, Берлин, 1924, 20-бет) номли асарларда ва «Сарф» (Фитрат асари)нинг Тошкентда 1925 йилнинг ўзида уч боб нашр этилган барча нусхаларида ҳозирги тиниш белгилари тўла ишлатилган. Булардан юқорида қайд этилган 56 та, қуйида келтириладиган 2 та ва бу ерда махсус кўрсатил-

асосан кўринмайди (сўроқ ва ундов белгисидан кейин уч нуқта қўйилиши бундан мустасно).

Журнал насрий текстларида тиниш белгилари қўлланиши. Октябрь революциясининг биринчи ўн йиллигида нашр этилган журналларда (уларнинг номлари бундан кейинги баҳсда кўрсатилади) тиниш белгиларининг кўриниши асосан китоблардагидай бўлган. Уларнинг насрий текстларида ҳам иккинчи ўн йилликда тиниш белгилари умумий ҳодиса бўлиб қолган. Масалан:

Damla xatinga qaradi. Soʻngra jana Saidijga qarab dedi:

— Bu qandaj som ciqaturqan korinadi. Shu kishini ozlarini xursand qilsaq... bir ebini qilib jubarmasmikinlar? Bir qojniqa qol salib korinci. Bir jarim mi som jani izga qalsa beş aj başqa hec iş qilmasdan nugul icadi iş blan maşqul bolishi izga imkanijat beradi ja!...

Saidij kulib jubardi.

— Nega kulasiz?

Saidij jana kuldi.

— Toʻqri oʻjtasiz, Damla shu xatinni aldasam alamşumul adib bolar edim.

Saidij jana kuladi. U ozini kulgidan tija olmas edi. Emma bu kulgi intilasiz façialarni korib mast bolgan kisinin kulgusidaj vahimali va kopraq tutqalaq dardga oxşar edi.

U, ornidan turib jugurganica ciqib ketdi va oziniç ujiga taman ketajatib, kula-kula qicqirar edi:

— Toʻqri ajtasiz, Damla!... Toʻqri... Toʻqri!...

(Sovet adabijati, 1936, 47-bet.).

Газета насрий текстларида тиниш белгилари қўлланиши. Тиниш белгиларининг ҳозирги ҳамма тури Октябрь революцияси ғалабасидан кейинги дастлабки йилларда нашр этилган «Кенгаш» (1917 йил), «Хуррият», «Улуғ Туркистон» (1917 йил, Тошкент), «Иштирокиюн» (1918 йил, Тошкент), «Меҳнаткашлар товуши» (1918 йил, Самарқанд), «Халқ газети» (1918 йил, Қўқон), «Янги Шарқ» (1919 йил, Фарғона), «Қизил байроқ» (1920 йил, Тошкент), «Русто» («Русия телеграф агентураси»нинг Фарғона шаҳридаги шуъбасининг газетаси, 1920 йил), «Қамбағаллар товуши» (1921 йил, Самарқанд), «Қасабачилик ҳаракати» (1921 йил, Тошкент), «Фарғона» (1921 йил, Қўқон), «Еш Шарқ» (1921 йил, Тошкент), «Туркистон» (1922 йил, Тошкент) ва бошқа газеталарда қўлланганини кўрамиз (китобларнинг эса ҳозирги тиниш белгисизлари, гулнуса белгилари бор эди). Бироқ уларда керакли ўринларнинг кўпидан вергул, икки нуқта, қўштирноқлар ва тире қўлланмайди; аксинча кераксиз ўринларда белги қўйилади, бир белги ўрнига қатор белгилар ёзилади. Мисоллар:

«Кенгаш»дан: «Пахта Туркистон» «Туркистон пахта» бул иккиси шу қадар бир бирига боғланганки, бирисин айтсанг иккинчиси ўзидан айтиладур. Туркистонда пахта шул қадар муҳим ўрин тутганки, бирор сабаб ила пахта бирор йил экилмай қолса,

Туркистондаги савдо оламин остин устига келтирадир (1917 йил, 20 август).

«Улуғ Туркистон»дан: Лекин ҳақиқат бошқача. Большевик, социалист деган сўзни маъноси, қисқагина қилиб айтганда: дунёдаги жамъи одамзод боласининг роҳатин тилий; бир бирисин жабрламасликка яъни баробарликка, тўғрилиқка, инсофликка йўл кўрсата (1918 йил, 23 октябрь).

«Меҳнаткашлар товуши»дан: Худоға шукурлар бўлсинким: умум Россия аҳолиси билан баробар бизларга бахт ва саодат қомуси очилиб ишчи ва деҳқонлар мухторияти берилди (1918 йил 16 июль).

«Иштирокиюн»дан: Фақат Туркистон халқи муаллимга шул қадар чўл маорифга шул қадар ташна, ки бу курслардан етишкан муаллимлар халқнинг ихтиёжининг мингдан бирини ҳам адо қилалмайдилар (1919 йил 7 март).

«Фарғона»дан: Сув, шаҳар ичига кира бошлагандан сўнг Хўжанд шаҳрининг ижроня қўмитаси жиддий чорага киришиб ҳар маҳалладан (10 кишидан) мардикор олиб сув бошларининг зарарли жойларини тузатдилар (1921 йил 14 июль).

«Қизил байроқ»дан: Ёш болалар тарбияси учун, шўролар мамлакатинда очилган мингларча болалар боқчаси, болалар уйи, болалар клуби ва бошқалар шўролар ҳукуматининг болаларни тарбия этишда нақадар берилганлигини исбот эта оладилар (1921 йил 13 февраль).

«Туркистон»дан: Иш, «ғурбатхонадан» чиққунчалик. Чиққингми, «паст ва баланд» дунёни сайр эта бошлайсан:— Ёшини яшаб-ошини ошагон ўзимизнинг чолимиз соч оқ, соқол оппоқ, кўз нурсиз, тиш тушган, бел букчайган, қўлдан асо кўмаклашмаса оёқлар ҳам юришга қарши, аҳа... дейиш билан жон чиқарга ҳозир... аммо у, ўзининг ҳоли билан чин бир маслак кишиси, ўзининг «тўғри деб» билган бир нарсасини бир дақиқа бўлсун эсидан чиқармайду (1922 йил 7 октябрь).

Юқоридаги мисоллар революциядан кейинги дастлабки йилларда газеталарда тиниш белгилари ишлатишда аҳвол анча нуқсонли эканини яққол кўрсатади. Бунинг устига ўша йилларда биргина «Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!» гапида тиниш белгиларининг тубандагидай 5 хил кўринишда ишлатилганини кўрсасак, у даврда газеталарда бу масала қандай ҳолда экани яна ҳам равшанлашади: Бирлашингиз бутун дунё ишчилари! (Иштирокиюн, 1919 йил 24 октябрь). Бутун дунё меҳнаткашлари бирлашингиз! (Русто, 1920 йил 10 май). Бирлашингиз! Бутун дунё меҳнаткашлари (Русто, 1920 йил 16 октябрь). Бутун дунё ишчилари, бирлашингиз! (Қасабачилик иши, 1921 йил). Бирлашингиз бутун дунё йўқсуллари (Камбағаллар товуши, 1921, 7 ноябрь).

1924 йилда Ўзбекистон миллий республикаси ташкил этилиши билан мамлакатимизда иқтисодий, маданий юксалиш учун яна ҳам кенг йўл очилади. Республикамиз «Қизил Ўзбекистон» ном-

ли марказий газетага эга бўлади. Ёзувимизда тиниш белгилари қўлланишининг бугунги даражага етишишида салмоқлигина ўрин тутган бу газетанинг дастлабки йиллардаги текстларида ҳам ҳозирги тиниш белгилари сийрак кўринар эди. Масалан:

Хўжалик ишларимизнинг аҳволларини умумий мамлакат миқёсида ўрганиб ва унга яраша план юзасидан амал қилиш марказдаги масъул ишчиларнинг вазифаси бўлса, музофот уезд район миқёсидаги хўжалик ишларини ўрганиш билиш мазкур маҳалларда ишчиларнинг вазифаларидир («Қизил Ўзбекистон», 1925 йил 21 январь).

Октябрь революциясининг иккинчи ўн йиллигидаги газета сифатларида ҳам ҳозирги тиниш белгилари қўлланиши умумийроқ ҳодиса тарзида кўринадиган бўлиб қолади.

Шеърӣй текстларда тиниш белгилари. XX аср бошидан Октябрь социалистик революциясигача нашр этилган шеърларнинг деярли кўпчилигида тиниш белгилари қўлланмаган, қўлланганлари қаторида ҳам зарур ўринларининг ҳаммасида ҳозирги тиниш белгилари керагича ишлатилган шеър йўқдай эди. У вақтда шеърларнинг бир қаторларида бир-икки, баъзиларида бир неча тиниш белгиси ишлатилган бўлиб, айрим шеърларгина ҳозирги тиниш белгилари бирмунча дуруст қўлланган текстлар сифатида кўринар эди.

Совет даврида нашр этилган шеърӣй текстларни кўздан кечиришимиз уларда ҳозирги тиниш белгилари қўлланиши ривожини иккига бўлиб қарашни тақозо этади: 1. Шеърларнинг ҳаммасида ҳозирги тиниш белгиларини қўллаш одат тусига киргунгача ўтган давр. 2. Шеърларда ҳозирги тиниш белгилари шаклларининг барқарорлашуви ва умумлашуви даври.

Шеърларнинг ҳаммасида ҳозирги тиниш белгиларини қўллаш одат тусига киргунгача ўтган давр. Шеърларнинг ҳаммасида ҳозирги тиниш белгилари қўллаш одат тусига киргунча бўлган давр асосан Октябрнинг биринчи ўн йиллигини ўз ичига олади.

Октябрь революциясидан кейинги бошланғич йиллар шеърӣй текстларда тиниш белгилари қўлланиш даражасини камолат томон йўналтиришни бошловчи йиллар бўлиб кўринади.

«Улуғ Туркистон» газетасининг 1917 йилда, Октябрь революциясигача нашр этилган 35 сони бўйича 3 та шеър босилган. Шулардан биттасида 2 та, иккитасида 5 тадан тиниш белгиси ишлатилган. Шу газетанинг 1918 йилда нашр этилган сонларидан 55 тасида босилган 55 шеърдан 5 та ва ундан ортиқ тиниш белгиси 35 та (5 талиги — 11 та, 6 талиги — 11 та, 7 талиги — 8 та, 8 талиги — 1 та, 9 талиги — 3 та, 10 — талиги — 1 та, 11 талиги — 1 та) экан.

Кўринадики, «Улуғ Туркистон» газетасининг 1917 йил сонидан нашр этилган 2 та тиниш белгилари шеър ўша йилги босилган шеърлар миқдорининг учдан бирини ташкил этган бўлса, 1918 йилда икки белгилари шеър 31 дан биринигина ташкил қилган, 1917 йилда 5 тадан ортиқ тиниш белгилари шеър шу газетада

кўринмаган бўлса, унинг 1918 йилдаги сонларида эса 6, 7, 8, 9, 10 ва 11 та тиниш белгили шеърлар ҳам бўлган. Мисол учун газетанинг 1918 йил 8 июль сонидagi шеърга қаранг.

«Улуғ Туркистон» газетасида нашр этилган 58 та шеърда тиниш белгиларининг қўлланишини кўздан кечиришимиз ва уларнинг ҳар бир шеърдаги миқдори шуни кўрсатадики, ўша пайтларда шеърларда кераклиги англаганича миқдорда, ҳатто 10, 11 белги ҳам ишлатилган. Бироқ бу даврга онд бошқа газеталарда, онда-сонда бўлса-да, ҳеч қандай тиниш белгиси ишлатилмаган ёки шунчаки бир қўйилиб қолган бир белгили шеърлар ҳам кўринади.

«Туркистон» газетасининг 1923 йил 5 январдан 1924 йил 3 декабригача чиққан 365 та сони қараб чиқилди. Уларнинг 29 та сон (44, 57, 59, 65, 66, 70, 113, 114, 132, 154, 155, 157, 167, 194, 231, 232, 276, 284, 290, 291, 321, 326, 377, 341, 346, 371, 378, 391, 393 сонлар)идагина шеърлар босилган бўлиб, умумий миқдори 31 та экан. Булар қаторида тиниш белгисиз шеърлар йўқ («Меҳнаткашлар товуши» газетасида тиниш белгисиз шеър 2 та кўринган эди).

«Фарғона» газетасининг 1925 ва 1926 йилларда нашр этилган 249 сонидан 56 тасида 56 та шеър босилган. «Қизил Ўзбекистон» газетаси 1925—1926 йилларда 513 сон чиққан. Шулардан бир қаторида 61 та шеър нашр этилган. Иккала газетадаги шеърлардан 26 тасигина бир-икки белгили бўлиб, қолганлари 3, 4, 5, 6, 7 ва 8 белгили экан.

* *
*

Октябрь революциясидан кейин нашр этилган 1918—1924 йиллардаги журналларда «Изоҳ» (1918 йил, 10 та сони), «Ислоҳ» (1918 йил, 6 та сони), «Изҳорил ҳақ» (1918 йил, 13 та сони), «Маориф» (1919 йил, 6 та сони), «Тоғ» (1920 йил, 1 та сони), «Қизил йўл» (1920 йил, 1 та сони), «Инқилоб» (1922 йил, 9 та сони), «Қизил Хоразм» (1923 йил, 2 та сони), «Билим ўчоғи» (1923 йил), «Инқилоб» (1924 йил, 4 та сони, олдинги «Инқилоб» дан бошқа) журналларининг кўздан кечирилган 52 сонининг 32 тасида босилган шеър 69 та экан. Шу шеърлардан 17 тасида ҳозирги тиниш белгиларидан ҳеч бири қўлланмаган бўлиб, 52 тасида биттадан тортиб 10 тагача белги қўлланганлари ҳам бор, бироқ ўнгаллиги кам учрайди. Битта тиниш белгили шеърлардан 3 тасида тахаллуслгина тиниш белгиси билан ажратилган, холос; уларнинг бошқа ерида тиниш белгилари ишлатилмаган. Кўп белгили шеърлар бу журналларда камроқ кўринади.

Фактларнинг кўрсатишича, Ўзбекистон республикаси ташкил топгунгача, яъни 1924 йил охиригача, нашр этилган журналларда босилган шеърларнинг бирмунчаси тиниш белгиси йўқ шеър-

лар бўлиб, уларнинг кўпи революциядан кейинги дастлабки йилларда нашр этилгандир, 52 та тиниш белгили шеърдан битта белгилиси — 7 та, 3 та белгилиси — 10, 9 ва 10 та белгилиси 3 тадангина экан, холос. Демак, ўша вақтдаги журналларда бир неча турли белгилар қўлланган шеърлар кам бўлган.

Ўзбекистон республикаси ташкил топгандан кейин 1925 йилдан чиқа бошлаган журналлардаги шеърлар асосан ҳозирги тиниш белгили шеърлардир. Мисол учун бир неча журналдаги шеърларни кўздан кечирамиз:

«Маориф ва ўқитувчи»¹ журнаlining 1925 йилда 12 сони чиқади. Шу 12 сондан 10 тасида (2 ва 6-сонларида шеър йўқ) 28 та шеър нашр этилади. Шуларда ҳозирги тиниш белгиларидан ишлатилади. Бироқ унинг 9—10-сонидagi (72-бет) битта шеърнинг бир еридагина бир нуқта қўйилган. Махсус қўшилмагандай кўринадиган бир ердаги нуқта билан у шеърни тиниш белгиси сана ш мувофиқ кўринмайди. Демак, бир шеърни мустасно қилганда, бу журналнинг ҳамма шеърда ҳозирги тиниш белгиларидан озми-кўпми қўлланган.

«Ер юзи»нинг 1925, 1926 йилги сонларида нашр этилган 29 та шеър қаторида ҳозирги тиниш белгиларидан ишлатилмаганлари йўқ. Шунингдек, «Таълим тарбия» журнаlining 1925 йилги 1-сонида босилган битта, «Тонг юлдузи»нинг 1926 йилги 2-сонида нашр этилган учта шеър ҳам (биттаси бир белгили) тиниш белгилари шеърлардир. Демак, 1925 йилдан бошлаб журналлардаги шеърлар асосан тиниш белгили текстлар бўлиб қоладилар.

Ҳар икки объектдан — газета ва журналлардан — келтирилган фактлардан кўриниб турибдики, шеърлий текстларга тиниш белгилари киритишда уларнинг бир-бирларидан ажраладиган томонлари бор. 1918—1926 йилларда чиққан бешта («Улуғ Туркистон», «Меҳнаткашлар товуши», «Туркистон», «Фарғона», «Қизил Ўзбекистон») газетанинг 1151 сони бўйича босилган 240 та шеърдан 2 тасигина тиниш белгисиз, 238 таси тиниш белгили («Иштирокнон» газетасининг 1919 йил 11 майда босилган 99-сонидagi бир шеър ҳам тиниш белгисиз) бўлса, асосан шу даврдаги 14 та журналнинг 84 та сонидан 62 тасида нашр этилган 131 шеърдан 18 таси тиниш белгисиз, 113 таси тиниш белгили, тиниш белгиси йўқ шеър газеталарда 1919 йилдан сўнг кўринмай қолган бўлса, ўшандай шеърлар журналларда жуда кам бўлса ҳам, 1925 йилгача босилган.

Октябрь революциясидан сўнг китобларда нашр этилган шеърлий текстларни «Армуғон» (1921 йил), «Уйғониш» (Тошкент, 1922 йил), «Инқилоб учқунлари» (С. Айний, Бухоро, 1923 йил), «Кўзгу» (1925 йил) ва «Тонг сирлари» (Тошкент, 1926 йил) тўпламлари асосида кўздан кечирдик. Бу тўпламлар революциядан кейинги биринчи ўн йиллик ичида нашр этилган шеърлий тўпламлардан бир қисми бўлиб, улар революциядан олдинги биринчи

¹ ЎзФАШИ, 1925, инв. № 14988.

ўн йилликда босилган ва шеърий текстларига тиниш белгилари киритилган китоблардан фарқланади.

Маълумки, нашрий шеър текстларимизга ҳозирги тиниш белгиларининг киритилиши асосан XX аср бошларидан бошланади. Революциядан олдинги биринчи ўн йилликда ҳам бир нечта шеърий тўпламлар нашр этилган. Уларнинг баъзи шеърларида ҳозирги тиниш белгиларидан қўлланган, айримларида улар ишлатилмаган, бир неча тўпламлар эса ундай тиниш белгиларини билмаган. Масалан: «Ахтам саҳоба» (Т., 1908 йил), «Девони ғурба-ти» (Т., 1911 йил), «Дахмаи шоҳон» (форсчадан таржима, Т., 1908 йил), «Ватанга хизмат», «Ватан қаҳрамонлари», «Ватан хизмати», «Хуррият меваси», «Рабочилар келиши» (сўнгги беш асар ҳам Тошкентда 1917 йилда, Октябрь революциясигача босилган) сингари шеърий тўпламлар ҳозирги тиниш белгилари қўлланмаган китоблардир.

А. Авлонийнинг 1914—1916 йилда босилган «Адабиёт» номли ва 1916 йилда Тошкентда нашр этилган «Адабу дин» каби шеърий тўпламлари у белгилар онда-сонда учрайдиган асарлардир.

Шуни ҳам қайд этиш керакки, бу даврда нуқта, нуқтали тескари пеш ва қавслар қўлланмаган деярли, шунингдек, тиренинг ҳам ишлатилганини учратмадик.

Революциядан сўнг 1921, 1922, 1925 ва 1926 йилларда нашр этилган, юқорида тилга олинган тўпламларнинг шеърий текстларининг ҳаммаси (биргина «Инқилоб учқунлари», 1923 йил)да (битта шеърда 18-бетда ҳозирги тиниш белгилари қўлланмаган.) ҳозирги тиниш белгилари қўлланган текстлар бўлган. Шуларга асосланиб, Октябрь революциясидан сўнг нашр этилган шеърий тўпламлардаги ҳамма текстларни, биргина шеърни мустасно қилиб, ҳозирги тиниш белгилари текстлар дейиш мумкин.

Англашиладики, шеърий тўпламлар ўз саҳифаларида ҳозирги тиниш белгилари ишлатилмаган шеър асосан йўқлиги жиҳатидан ўша даврдаги газеталардан ҳам, журналлардан ҳам фарқланади ва олдинда туради. Бу бежиз эмас, албатта.

Маълумки, қайд этилган бешта тўпلامнинг авторлари ўша даврда ҳамма шеърларида ҳозирги тиниш белгилари қўлланиб турган халқлар шеърятининг, энг олдин рус шеърятининг, бу соҳадаги тажрибасидан ибратланганлар ва тиниш белгилари орқали ўз шеърлари мазмуни баёнида равонликка ва эмоционал ҳолатларни ифодалашга ортиқроқ ва системалироқ интилганлар. Бу ҳол шеърий тўпламлардаги деярли ҳамма шеърнинг ҳозирги тиниш белгиларига эга бўлишида муҳим роль ўйнаган. Шунингдек, бунда нашриёт ходимларининг маълум роли бўлган.

Юқоридаги мулоҳазаларимизни шу даврдаги бир қанча шеърларда эмоцияли мазмунларни ифодалашда озми-кўпми қатнашадиган ундов белгиси, сўроқ аломати, уларнинг бирга ёки қўп нуқталар қўшилган кўринишлари ишлатилгани ҳолда, нуқтанинг қўлланмагани билан асосламоғимиз мумкин. Масалан, «Меҳнаткашлар товуши» газетасининг 1919 йил 38, 66, 104, 109, 121-

сонларидаги 5 та ҳамда 1920 йилдаги 142- ва 1921 йилдаги 227-сонларида босилган 2 та шеър нуқта ишлатилмаган шеърлардандир. Шу газетанинг бошқа кишилар авторлигидаги 5 та шеъри ҳам (67, 134, 186, 190, 255-сонларда) нуқтасиз шеърлардир. Бундай ҳодисаларни «Улуғ Туркистон»нинг 1918 йилги 106, 108, 122 ва 129-сонларидаги биттадан, «Туркистон»нинг 1923 йилги 66, 70, 113 ва 1924 йилги 276, 287, 326-сонларидаги, «Қизил Ўзбекистон»нинг 1925 йилги 88 ва 1926 йилги 4, 10, 56-сонларидаги, «Фарғона»нинг 1925 йилги 284, 294, 297, 324, 335 ва 1926 йилги 356-сонларидаги, «Инқилоб» журналининг 1922 йилги 2, 3, 5, 30-сонларидаги биттадан, 6-сонидagi 2 та, яна «Инқилоб» (бу «Инқилоб» журнали олдинда қайд этилган «Инқилоб» журналидан эмас, у бошқа ташкилотнинг органи)нинг 1924 йилги 11—12-сонларидаги битта шеъри ҳамда 1926 йилда нашр этилган «Тонг сирлари» номли тўпламнинг 23 та шеъри (бу тўпламдаги шеърлар 58 та) намунасида кўрсатмоқ мумкин.

Йиғиб айтганда, юқорида келтирилган 64 та шеър ўша вақтда нуқтасиз нашр этилган шеърларнинг ҳам умумийроқ ҳолат тарзида анчагина салмоққа эга бўлганини ва улар даъвомизга етарли далил эканлигини кўрсатади.

Шундай қилиб, ҳозирги тиниш белгилари бу давр охирида (1926 йилларда) ҳамма шеърий текстларда қўлланадиган бўлиб қолади.

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1927 ва 1928 йиллар давомида нашр этилган тўртта шеърдан (ҳар бир йилда 2 тадан шеър босилган) 2 тасида ҳозирги тиниш белгиларидан 6, 2 тасида эса 7 хил кўринишдагиси ишлатилган. Шунингдек, марказий газеталардан бўлган «Ёш ленинчи»нинг 1927 йил 11 августидан йил охиригача нашр этилган сонларида босилган 107 та, «Зарафшон»нинг 1928 йил сонларидаги 41 та шеъри қаторида битта белгиси ёки бир ердагина белгиси бор шеърнинг йўқлиги ҳам фикримизни қувватлайди. Аксинча, улардаги ҳамма шеърларда ҳозирги тиниш белгилари қўллангани бу белгиларнинг шеърларда ҳам барқарорлашиб ва умумлашиб қолганининг далиллари-дандир.

* *
*

Уч турли объектдан — китоб, газета ва журналлардан — юқорида келтирилган фактларимиз Октябрь революциясидан сўнг нашрий объектларимизда ҳозирги тиниш белгилари шакллари-нинг барқарорлашуви ва уларнинг умумлашуви қачон юзага келгани ҳақида ишончли хулосалар баён этишга, менинча, тўла имконият беради. Улар қуйидагилардир:

1. Совет тузуми даврининг дастлабки йиллариданоқ ёзув орқали ифодаланадиган фикрнинг халққа осон, аниқ ва тўғри тушунтиришга ҳамда тушунарли бўлишига давлат доирасида эти-

бор жиддийлашади. Ана шу ҳолат туфайли ёзувда тиниш белгилари қўллаш ҳаракати жамиятимизда аҳамиятли ҳодисалар қаторидан ўрин олади. Бу билан унинг шаклларини барқарорлашуви ва умумлашувига имконият туғилади.

2. 1901—1917 йилларнинг охирига пайтларида ҳам кўзга тез-тез ташланиб турадиган юлдузча, гулсимон ва комбинацион шаклли тиниш белгилари ва белгисизлик бу даврнинг бошланғич йилларидаёқ баъзи текстлардагина гоҳо-гоҳо учрайдиган ҳодиса тусини олади.

3. 1918—1917 йилларда ҳам ҳозирги тиниш белгилари қўлланмаган китоблар, айниқса шеърлар, анча-мунча учрар эди. Бундай нашрий текстлар 1918—1926 йилларда босилган асарлар қаторида онда-сонда ҳодисалар бўлиб қолади.

4. Октябрь революциясининг иккинчи ўн йиллиги китоб, журнал ва газета насрий текстларида тиниш белгиларининг ҳозирги шаклларининг (уч объектнинг бу соҳадаги ўзаро жузъий фарқларидан қатъи назар) асосий пунктуацион ишоралар тарзида қўлланишини ва уларнинг умумий ҳодиса сифатида кўринишини бошлаб беради.

5. Деярли барча газеталарда нашр этилган шеърлар Октябрнинг биринчи ўн йиллигида ҳозирги тиниш белгилари қўлланган текстлар бўлсалар ҳам, бу даврда, ҳатто 1926 йилда ҳам, улар қаторида тиниш белгисиз босилган айрим шеърлар ҳам учрар эди. 1918—1924 йиллардаги журналларда тиниш белгисиз шеърлар анчагина бўлса-да, тиниш белгилари улардан кўп эди. 1925 йилдан бошлаб эса улардаги шеърлар асосан тиниш белгилари бўлиб қоладилар. 1921—1926 йиллардаги шеърий тўпламларда тиниш белгисиз шеър учрамайди. Кўринадики, биринчи ўн йилликда нашр этилган шеърларнинг жуда кўпи тиниш белгилари, бир қисми кам белгилари, бир қаторлари белгисиз бўлган.

6. 1918—1926 йиллардан кейин нашр этилган шеърларнинг кам белгиликлари (масалан, битта белгилиси) йўқ деярлидир, тиниш белгисизлари эса, асосан, учрамайдиган бўлиб кетади.

7. Иккинчи ўн йиллик шеърларнинг текстларидаги ҳар бири ҳозирги тиниш белгиларининг бирлигидан ҳосил бўлган 29 хил шаклнинг асосан кўринмайдиган давридир. Шу билан бирга у давр ҳозирги тиниш белгилари шаклларининг шеърларда ҳам барқарорлашиб ва умумлашиб қолган давридир.

8. Шеърларга тиниш белгилари киритилишининг дастлабки пайтларида ўзига хос бир ҳаракат юз берган. Уша вақтда нашр этилган кўпгина шеърларда нуқта қўлланмай, фақат ундов белгиси, шунингдек сўроқ аломати, гоҳо бошқа баъзи бир белгилар ишлатилган. Бу ҳодиса шуни кўрсатадики, шеърларнинг текстларида ҳозирги тиниш белгиларининг киритилиши дастлабки пайтларда ифоданинг таъсирчан бўлиши, эмоцияли ҳолатларнинг шоир истаганча баён этилиши билан ҳам боғлиқ бўлган.

Пунктуацион белгилар шакллари, уларнинг тақдирлари ҳозирги тиниш белгиларининг барқарорланиши ҳамда умумлашуви бўйича келтирилган фактлар ва улар ҳақидаги изоҳлар асосида қисқа хулосалар тарзида қуйидагиларни айтмоқ мумкин:

1. Ёзувнинг равон ўқилиши, у орқали фикрни тўғри, очиқ баён этиб, осон ва ўнғай, тушунарли қилиб ифодалаш ҳаётнинг, айниқса, бизнинг замонамизда зарур талаблардан биридир. Бу талаб текстларда пунктуацион белгилар ҳам қўллаш лозимлигини доим олдинга сурган. Шунинг учун ҳам икки ярим минг йиллардан ортиқроқ даврдан баҳс этувчи ёзувимизнинг дастлабкиларида ҳам, ундан кейинги турли алфавитлар асосидаги текстларимизда ҳам озми-кўпми пунктуацион белгилар қўлланган.

2. Қатор туркий халқларнинг, шу жумладан ўзбек халқининг ҳам маданий мероси бўлган авесто, турк-руник (9 та) ва уйғур (10 та) ёзувларидаги кўпчилик текстлар, XI—XIX асрларга оид араб алифбеси асосидаги қўлёзма ёзувимизнинг бир қисми текстлари пунктуацион белгилар бўлган². У белгилар миқдори 26 хил кўринишда эди. Тўртала ёзувда қўлланган пунктуацион белгилар шаклларининг ўзаро ўхшаш томонлари ҳам бор эди. Бу ҳол ўша ёзувларда қўлланган пунктуацион белгиларнинг тарихий тараққиёт йўлида умумий бир чизиқ ҳам бўлганлигидан далолат беради.

Юқоридагидай ўхшашлик уларнинг қўйилган ўринларида ҳам кўринади. Улар текстларда узунроқ қисмлар ва гаплар охирига, айрим бирикмалар ва гап бўлаклари (уюшиқ бўлақлар сингари) ҳамда қўшма гап компонентлари орасига, шунингдек дастлабки пайтларда ҳар бир сўздан кейин (турк-руник ёзувидаги каби) ҳам қўйилган.

3. Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олинишининг ижобий натижаларидан бири сифатида 1868 йилда Тошкентда босмаҳона барпо этилади. Бу ҳол ўзбекча нашрий текстларда ҳозирги тиниш белгиларининг пайдо бўлишида асосий воситалардан бири бўлади. Бу имкониятга қарамай, XX аср бошигача улардан қавс, тире, кўп нуқта ва қўштирноқлар «Туркистон вилоятининг газети»даги текстларнинг айрим ўринларида баъзан қўлланади. Бир нуқта, сўроқ аломати, вергул, нуқтали вергул ва икки нуқта ўзбекча текстларда (Ўрта Осиёдаги нашрларни кўзда тутганда) биринчи мартаба В. П. Наливкиннинг Тошкентда 1885 йилда нашр этилган дарслик китобида кўринади. Шунингдек, бу асарда юлдузча ва гулсимон шаклдаги ишоралар ҳам онда-сонда пунктуацион белгилар вазифасини бажаради. Литографик усулда

² Ҳ. Ғозиев. Турк-руник ёзувидаги ажратиш белгиларига доир, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1958, № 2; Ўзбек пунктуацияси тарихи, «Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари» (1959) ҳар икки ишда туркологларнинг эйкр этилган масалаларга оид фикрлари ҳам берилган.

да онда-сонда учрайдиган тиниш белгисиз текстлар ҳам бу лайдлардан бошлаб кўринмай қолади.

8. Ёзувимиз тарихида учраган хилма-хил пунктуацион белгилар ичида ҳар жиҳатдан (шу жумладан интернационал хусусияти билан) мувофиқлиги амалда синалиб, истиқбол ўзиники эканини кўрсата билган ҳозирги тиниш белгилари Октябрь революциясининг иккинчи ўн йиллиги бошлариданоқ барча турдаги текстларимизга кириб боради. Демак, улар бу даврда ёзувимиздаги умумий ҳодиса бўлиб қолди. Бу шундан далолат берадики, икки ярим минг йилча давр давомидаги тарихий тараққиёт йўлида турли шароитлардаги ҳар хил шаклларда кўринган пунктуацион белгилардан ҳозирги тиниш белгилари ҳаётний, демак, истиқболли бўлиб чиққан.

9. Ҳозирги тиниш белгиларининг текстларимизда пайдо бўлишида ва унинг ёзувимизда умумлашган, барқарор элемент даражасига кўтарилишида кундалик ҳаётимизда дуч келиб турган рус халқи (ўрни билан татар каби айрим туркий халқларнинг ҳам) ёзувида тиниш белгилари қўлланишидан таъсирланиш ҳамда ундан ўрганишимиз катта роль ўйнади. Бу соҳада Муҳаммад-амин Муҳаммаджарим ҳожини (Фахридинов), А. Авлоний, Ш. Раҳим, Бўлат Солиев каби кўпгина авторлар, айниқса Ҳ. Ҳ. Ниёзий, А. Қодирий, Ойбек, Ғафур Ғулом, Боту, Ғайратий, Ҳ. Олимжон, Олтой, Уйғун, Ойдин, С. Айний каби шоир ва ёзувчилар ҳамда Ш. Зуннун, Қ. Рамазон, Фитрат сингари тил дарсликлари авторлари, ўз давридаги нашриётнинг, хусусан газета ходимларининг ва умуман зиёлиларимизнинг олиб борган ишлари қайд этарлидир.

Шу асосда ҳозирги тиниш белгилари Октябрь революциясидан кейинги биринчи ўн йилликда анча кенг қўлланиб, ундан кейинги ўн йилликда ёзувимизда умумий ҳодиса бўлиб қолди. Бу муваффақиятларни қўлга киритишимизда партия ва ҳукуматимизнинг маориф ва маданиятнинг ривожини учун кўрсатган алоҳида ғамхўрлиги ҳал қилувчи фактор бўлди.

ҲОЗИРГИ ПУНКТУАЦИОН БЕЛГИЛАРНИНГ ШАКЛЛАРИ ВА МИҚДОРИ ҲАҚИДА МУЛОҲАЗАЛАР

Ҳозирги пунктуацион белгиларнинг шакллари ва миқдори масалаларини ҳаётдагидай ўрганиш бугунги ёзувимизнинг ана шу элементи ҳақидаги мавжуд фикрларга айрим аниқликлар, тузатишлар киритиш ҳақида мулоҳазалар айтиш лозимлигини кўрсатади. Бу мулоҳазалар, фактларнинг кўрсатишича, пунктуацион белгилар тарзида уқилган шакллар миқдори ва бу соҳадаги ҳаёт тажрибаси ҳамда яна қандай ишоралар пунктуацион белгилар сирасидан ўрин олиши кераклиги сингари масалаларга оид фикрлар бўлмоғи лозим.

Маълумки, қатор туркий халқларнинг, шу жумладан (юқоридан кўрсатганимиздек) ўзбек халқининг ҳозирги тиниш белгила-

ри ҳам, турмуш талаби ва мавжуд шароит туфайли, асосан рус нэширий тексти тажрибаси таъсирида пайдо бўлган ва ривожланган ҳамда унинг тилшунослик фани таълимидан намуна олиб тараққий этган³. Шунинг учун ҳам уларнинг тиниш белгиларига оид деярли ҳамма асарларида ҳозирги тиниш белгилари миқдорининг ортиб бориши ва қўлланишининг ривожига ҳақида айтилган фикрлар рус тилшунослигининг шу соҳада баён этилган кўпгина мулоҳазаларига мос тушади. Фикримизга далиллар келтирамиз.

Татар ёзувида тиниш белгилари миқдори 1904 йилда 14 та, 1907 йил ва ундан кейинги йилларда ўнта кўрсатилади⁴. К. С. Собировнинг 1957 йилда босилган кандидатлик диссертациясида яна 12 тагача етказилади: абзац, ., !, ?, ..., ;, ,, : , —, (), « », - (дефис)⁵. У бу миқдорнинг дунёдаги кўпчилик тиллар учун ҳам умумий эканини иккинчи бир асариде таъкидлайди⁶. Бироқ шу авторнинг ўзи мазкур асариде ҳам дефис ҳақида қонда бермайди.

Туркман ва озарбайжон ёзувида 11 та шакл (юқоридеги шаклларнинг абзацдан бошқаси)га пунктуацион белгилар сифатида қаралади⁷.

«Ҳозирги қозоқ тили» китобиде ва қозоқ пунктуацияси қондалари ҳақидаги брошюрада пунктуацион белгилар асосан қуйидаги ўнта шаклда кўрсатилади: ., ?, !, ..., ;, :, —, (), « »⁸.

Шуни алоҳиде қайд этиш керакки, проф. А. Н. Кононовнинг кўрсатишича, турк тилининг янги грамматикаси ва тилга онд дарсликлариде 15 хил пунктуацион белгилар сирасиде умумий сарлавҳа остидеги айрим фикр ва ибораларни бир-биридан ажратувчи параграф (§), квадрат скобка — [] ва уч юлдуздай шакл (* * *)лар бор⁹.

Ўзбек ёзувида қўлланиб турган ҳозирги ўнта ишорадан 1906 йилда Самарқандда нашр этилган «Мунтахаби жуғрофияи умумий» китоби (4 ва 47-бетлар)да 4 таси (., (), ?, !), 1908 йилда босилган «Китобатул атфол» (Самарқанд) номли асар (11-бет)да 3 таси (? , !, ()) ва Тошкентде 1913 йилда нашр қилинган «Туркча қонда» китобининг 27—29-бетлариде

³ К. Собиров. Татар тылындэ тыныш билгелэре, Қозон, Таткингоиздат, 1956. 10-бет; Основы пунктуации татарского языка, стр. 4; Э. Ҳасанов. Пунктуацияны оқиту жолдары, Алматы, 1957, 6-бет ва бошқалар.

⁴ К. Собиров. Татар тылындэ тыныш билгелэре, 1956, 10—11-бетлар.

⁵ К. С. Собиров. Основы пунктуации татарского языка, автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Казань, 1957, стр. 6; Татар тылындэ тыныш билгелэре, 10—11-бетлар.

⁶ К. Собиров. Татар тылындэ тыныш билгелэре, 19-бет.

⁷ О пунктуации туркменского языка, Ашхабад, 1952, стр. 4—13; М. Ширэлиев, М. Ҳусензэдэ. Азэрбајжан дилинини грамматикасы, II Һиссэ, Баку, 1959, 150—160-бетлар.

⁸ Қазақ пунктуациясынын ережелер, Алматы, 1961; М. Балақаев, Т. Қордабаев. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис, Алматы, 1961, 243-бет.

⁹ А. Н. Кононов. Грамматика турецкого языка, М.—Л., 1941, стр. 289—293.

9 таси (. , , , ; , : , ? , ! , ... , () , « ») тиниш белгилари сифатида кўрсатилади. Ўнта ишоранинг ҳаммаси тиниш белгилари экани 1925 йилда нашр этилган «Тил сабоқлиғи» (IV бўлим, коллектив асари), «Наҳв»¹⁰ (Фитрат асари) ва «Тил қондалари» (Шорасул Зуннун) номли ўзбек тили дарсликларида қайд этилади.

Юқоридаги фактлардан кўринадики, асосан рус (қисман айрим туркий халқлар) тилшунослиғи ва ёзувининг ижобий таъсири натижасида ҳозирги тиниш белгилари миқдорини ўнтага етказиб қайд этиш бизда қисқагина даврда — йигирма йилча муддат ичида — юз берган. Бу масалага рус тилшунослиғида, юқорида кўрганимиздек, 220 йилча вақт кетган эди.

1925 йилдан кейин бу кунгача пунктуацияга онд нашр этилган деярли ҳамма манбалар (дарслик ва бошқа асарлар)да тиниш белгилари миқдори ўнталигича кўрсатилади¹¹. Бироқ А. Ғ. Ғулломов ўрта мактабларнинг 6 ва 7-синфлари учун тузган «Синтаксис» дарслиғи (1947, 1948, 1949 ва бошқа йиллар нашри)нинг тиниш белгиларига бағишланган қисмида абзац ва дефисни ҳам шу белгилар қаторида тилга олади (1947, 117—118-б.; 1949, 119-б.); лекин у бу икки белги тўғрисида дарсликнинг қонда қисмида изоҳ бермайди. Бу дарсликдан сўнг нашр этилган бир брошюрада¹² эса у шаклнинг бири (дефис)ни тиниш белгилари қаторига киритиб бўлмаслиғи таъкидланадики, биз ҳам шу фикр тарафдоримиз.

Шундай қилиб, тиниш белгиларининг сони ҳақида юқорида айтилган фактлар дунёдаги кўпчилик халқлар, шу жумладан, ўзбек халқи ёзувида алоҳида-алоҳида ва махсус қондалаштирилиб юрилган тиниш белгилари асосан тубандаги ўнта шаклдан иборат¹³: . , ? , ! , ... , ; , : , — , () , « » .

Демак, ана шу тиниш белгилари интернационал характерга эга бўлиб, турли халқлар ёзувида қўлланиб келган ва қўлланоқда.

¹⁰ Бунда ҳозирги ўнта тиниш белгиларидан тире (—) берилмайди. Унда ўнта белгининг бири сифатида улкан ёйлар термини билан квадрат қавс [] кўрсатилади.

¹¹ Фитрат. Наҳв, 1926 ва бошқа йил нашрлари; Н. Саид ва А. Йўлдош. Наҳв, 1935, 1936; Ҳ. Ғозиев. Синтаксис, 1938, 1940, 1941; А. Боровков, З. Маъруфов, Й. Абдуллаев, Т. Шермухаммедовлар авторлигидаги «Синтаксис»нинг ҳамма, шу жумладан, 1965 йил нашри ва бошқа дарсликлар; Ш. Шоабдурахмонов. Ўзбек пунктуацияси, Тошкент, 1955 ва бошқалар.

¹² Ш. Шоабдурахмонов. Ўзбек тилида пунктуация, 1955, 19-бет.

¹³ Правила русской орфографии и пунктуации, учпедгиз, М., 1956, 71—109; Ш. Шоабдурахмонов. Пунктуация қондалари, Тошкент, 1953, 7-бет; А. Боровков, З. Маъруфов, Й. Абдуллаев, Т. Шермухаммедов. Ўзбек тили дарслиғи, II қисм, Синтаксис, 7 ва 8-синфлар учун, Тошкент, 1965, 142—148-бетлар; М. Ширэлиев ва М. Нусензэда. Азэрбайжан дилинин грамматикаси, II нисса, ёддийлик ва орта мактабларини 6—7-синфлари учун дарслик (бу дарсликда дефис ҳам бор); Қазақ пунктуациясынын ережелер, Алматы, 1961, 7—75-бетлар; Е. И. Шендельс. Грамматика немецкого языка, М., 1952, стр. 352—354 (Сўнгги асарда кўп нуқта йўқ, апостроф бор).

Юқоридагидай ўнга саналган шакл ёзувимизда учрайдиган пунктуацион шаклларнинг барчасини ўз ичига оладими ёки йўқми?

Текстларни кўздан кечирганимизда, уларнинг ҳарф, орфография (тор маънода) ишоралари, тиниш белгилари ҳамда ҳарфлар, сўзлар ва ҳарфлар билан тиниш белгилари жойлашиш оралиқ (бўшлиқ)ларининг иштирокидан ёки уларнинг бир нечаларининг қатнашувидан ташкил топганини кўрамиз¹⁴⁻¹⁵.

Аслини олганда эса, XX аср бошидан бизнинг ёзувимизда ҳам қўлланиб келаётган¹⁶ !, !!!, ?! каби белгиларнинг ҳар бири ҳам ўзича тиниш белгилари қаторидан айрим-айрим ўрин олишлари лозим бўлган махсус белгилардир.

Тилшуносларнинг тиниш белгилари бажарадиган вазибаларга оид айтган фикрларини кўзда тутсак ва ҳаёт тажрибасини ҳисобга олсак, қайд этилгандек шаклларнинг айрим белги ёки асос эътибори билан айтганда, бир белгининг айрим-айрим кўринишлари эканини махсус кўрсатиш лозим бўлади. Бу соҳанинг мутахассислари шундай ёзадилар:

«...Масалан, улар (тиниш белгилари — *Х. Ф.*) баъзан гапнинг у ёки бу белги қўйилган қисмидан қандай маъно оттенкаси англашилишини кўрсатиши мумкин...»

Проф. С. И. Абакумовнинг «Методика пунктуации» (1954) номли асарининг 5-бетидан келтирилган юқоридаги цитата мазмунидан англанишича, ифода қисми охирида туриб, қандайдир маъно оттенкасини кўрсатган ишора тиниш белгиси ҳисобланмоғи лозим. Бундай фикр проф. А. Б. Шапиронинг «Основы русской пунктуации» (1955, 65-бет) номли китобида С. И. Абакумов айтганидан ҳам мукамалроқ баён этилади. «Пунктуация ёзувчи ўз ёзма нутқида муайян маъно ва оттенкаларни ифода қиладиган, ўқувчи эса пунктуацион белгиларни кўриб, у асосда ёзма текстда ифодаланган маъно ва оттенкаларни қабул этадиган воситадир».

Қандай ишорани тиниш белгиси ва унинг шакли ёки шакллари ҳисоблаш мумкинлигига асос бўладиган юқоридагидай мулоҳазалар туркий тилларга оид манбаларда ҳам учрайди. Масалан, ўзбек тилшуноси, филология фанлари доктори Ш. Шоабдурахмоновнинг асарида тиниш белгилари ёзувчи учун ўз фикрини тўғри ифода қилиб беришга қулайлик туғдириши, ўқувчи учун эса ёзма равишда берилган фикрнинг тўғри ва осон англашга ёрдам бериши айтилади¹⁷. Шундай мулоҳаза филология фанлари

¹⁴⁻¹⁵ З. М. Волоцкая, Т. Н. Молошкая, Т. М. Николаева. Опыт описания русского языка в его письменной форме, М., 1964, стр. 9, 29.

¹⁶ Х. Х. Ниёзийнинг «Заҳарли ҳаёт ёки ишқ қурбонлари» (1917) номли асарида: !, !!!, !., «Улуғ Туркистон» (1917)да: ?!, !!!; «Ойна» (1914) журналида: !', !!! ва бошқалар.

¹⁷ Ш. Шоабдурахмонов. Ўзбек тилида пунктуация, 1955, 18-бет.

доктори Ф. Абдурахмоновнинг «Пунктуацияни ўргатиш методи-каси» (1968, 8-бет) китобида ҳам таъкидланади. Татар ва қozoқ тилшунослигида ҳам ана шундай фикрлар мавжуд¹⁸.

Келтирилган фикрлар асосида юқорида қайд этилган шаклларнинг езув тажрибамизда бажараётган вазифаларини кўздан кечирайлик. Белгилики, ёзув тажрибамизда буюриш ёки эмоционаллик даражаларининг турлилигига қараб, гаплар охирида бир, икки ёки уч ундов белгиси кетма-кет қўйилади. Бу ҳол улар билан тугалланган гаплар сифатининг бир хил эмаслигини кўрсатади. Демак, икки ундов белгиси бажарган вазифани бир ундов, уч ундов белгиси бажарган вазифани икки ундов белгиси бажара олмайди. Шунинг учун ундов белгисининг уч хил миқдорда ёзишга мажбур бўлинади. Фикримизни тубандаги мисоллар тасдиқлайди:

1. — Ҳа-ҳа, шунақами, қаматиб қўясанми!.. Мен ҳам ҳеч кимдан кўркмайман!! (А. Қ а х ҳ о р, Синчалак, 1959, 80-бет).
2. Онахон бошини кўтарди. Унинг кўзларидаги илиғлик бир пасда ғазаб ўтига айланди. ...Уша! Ушанинг товуши! Аттанг, аттанг... ўшанда ақлим қаёқда эди! Бу товушни ўшанда таний олганимда, балки Жўрахон... оҳ, мен нима қилиб қўйдим!!! (А. М у х т о р, Опа-сингиллар, Тошкент, 1958, 437—438-бетлар).
3. У ҳар сўзда тўхтаб, қаттиқ хитоб қилди:
— Шонли. Қурувчиларга. Комсомоллардан. Алангали... Паррад орқасидан кўпчиликнинг кучли овози чиқди:— Салом!!! (А. М у х т о р, Опа-сингиллар, Тошкент, 1958, 329-б.).
4. ...Хотинлар йиғлашиб, ҳаллослашиб келиб, бири у, бири бу отнинг оёғига ўзини ташлади.
— Қароқчи босди! Қутқазинглар! Дод!! (М. И с м о и л и й, Фарғона тонг отгунча, Тошкент, 1958, 273-бет).

Мисоллардан очиқ англашилмоқдаки, таркибида битта, иккита ёки учта ундов белгиси бўлган ҳар бир тиниш белгиси, умуман ундов гап охирига қўйилган бўлса-да, вазифа жиҳатдан ўзаро белгили фарққа эга. Шундай ҳаётий ҳолатга қарамай, икки ва уч ундовдан иборат шакллар тиниш белгилари қаторида қайт этилмайди. Ёзувимизда, айниқса бадий адабиётимизда, зарурий восита сифатида қўлланилган ҳамда шаклан ҳам, вазифа жиҳатдан ҳам бир-биридан маълум даражада фарқланувчи бу белгилар тиниш белгиларимиз қаторида айрим-айрим кўрсатилмоғи лозим. Шуларга қарамай, уларнинг қўлланиши айрим асарларда тилга ҳам олинмайди¹⁹. Ҳатто бу белгини қатор нишлатиш керак

¹⁸ К. Собиров. Татар тылында тыныш билгеләре, 1956, 8-бет; М. Балгаев, Т. Қордабаев. Қазіргі қазақ тілі, 1961, 270-бет.

¹⁹ Б. Шалиро. Основы русской пунктуации, М., 1955; Русское правописание, М., 1961; К. И. Былинский, Д. Э. Розенталь. Трудные случаи пунктуации, М., 1959; Ш. Шоабдурахмонов. Пунктуация қондалари, Тошкент, 1953; Ўзбек тилида пунктуация, Тошкент, 1955 ва бошқалар.

эмаслиги таъкидланади²⁰. Ҳақиқатда эса, уларнинг ҳар бири ҳам тиниш белгилари саногига киришга ҳақлидир. Гап охирига қўйиладиган сўроқ ва ундов белгиси. Мисоллар.

1. — ...Козимбекка тега кўрма, дадаси барибир ишдан олинади дейшибди...

— Ким, ким айтибди?!— деди Қаландаров шовқин солиб ва газетани улоқтирди (А. Қ а ҳ ҳ о р, Синчалак, 1959, 143-бет).

2. Саида малол келган аллозда:

— Шу гапларни ётиги билан гаплашайлик,— деди.

Қаландаров ўшқирди:

— Эндими? Ётиги билан гаплашиш энди эсингизга келдими?! (А. Қ а ҳ ҳ о р, Синчалак, 1959, 80-бет).

3. Фишмон таржимон орқали вағиллай кетди:

— Муттаҳамлар! Шаҳарга мен жўнатган учта аристонни йўлда ким қочирди?! Ким конвойнинг қўл-оёғини боғлаб, оғзига латта тиқди?! Ким дейман, гапир!!!... (М. И с м о и л и й, Фарғона тонг отгунча, 1958, 242-бет).

4. Адолат кетмонни қўйиб уйга кириб кетди-ю, ароқ олиб чиқди. Қодиров бир пиёла ароқни сўвдай шимириб, оғзини артгач, кетмонга имо қилиб сўради:

— Йўл бўлсин!

— Далага!..

— Далага?!— деди Қодиров заҳархандалик билан.— Эрингдан сўрадингми? Қачондан бери далага чиқадиган бўлдинг?

— Уйда ўтириш ор-номус... (Ш а р о ф Р а ш и д о в, Бўрондан кучли, 1961, 285-бет).

5. Кинно бошландими?! Опам мукофотландими?! ...Музикани ким севмайди?! (Ҳамма севади).

Келтирилган мисолларда охирига сўроқ ва ундов белгиси қўйилган гаплар орқали ёзувчилар сўроқ мазмуни билан бирга газаб, кесатиқ ва дўқ ёки севинч каби маъно оттенкаларини ҳам ифодаламоқчи бўлган. Демак, у гаплар ҳам сўроқ мазмунига, ҳам бошқа қўшимча маъноларга эга гаплардир. Фактлар шундай экан, бу гапларда сўроқ ҳамда бошқа маъно оттенкаси бирга, бир бутунликда ифодаланаётгани ўз-ўзидан равшан. Ана шундай мазмуни ёзув нутқидаги баёни гап охирига унга мос белги қўйилишини талаб қилади. Бунга мос шакл сифатида бири сўроқ учун, иккинчиси эмоционал ҳолатлар ифодаси учун қўлланиви белгилар бирлиги танланади. Шундай қилиб, бу белгилар бирдан ориқ ҳодисанинг бир бутунликда ифодаланаётганини очиқроқ баён этишга ёрдам беради. Модомики, шундай экан, бу (сўроқ ва ундов) белгилар бирлиги қоришиқ ҳолатдаги бир ҳодисанинг ишорасидир. Чунки бундай ўринда мустақил сўроқ ва мустақил ундов маънолари йўқ, уларнинг бирлиги сифатидаги бир ҳодиса мавжуд. Демак, қоришиқ ҳолатдаги бир ҳодиса

²⁰ Е. Филомафитский. О знаках препинания вообще и в особенности для российской словесности. «Труды общества любителей российской словесности», 1822, стр. 129—130.

ифодасига ёрдам берган ишоралар бирлиги ҳам бир белгидир. Бинобарин, бу икки белги бирлиги ҳам айрим шакл тарзида тиниш белгилари қаторидан ўрин олмоғи лозим бўлади.

Сўроқ ва ундов белгиси бирлиги ҳақида тилшуносликка оид қатор асарларда махсус қондалар берилиши ҳам²¹, методик қўлланмаларда уларга алоҳида эътибор этилиши ҳам²² ўша ишорани тиниш белгилари қаторида айрим бир белги ҳисоблаш тўғрисидаги фикримизни қувватлайди.

Юқоридаги тиниш белгилари шаклларида ташқари, амалиётимизда айни бир шакл икки ерда қўлланиб, улар биргаликда бир вазифани бажараётган тиниш белгилари ҳам бор. Бу ҳодиса ҳам тиниш белгилари ишлатадиган ҳамма ёзувларда деярли учрайди. Шунга қарамай, уларнинг ҳам айрим бир тиниш белгиси эканини баъзи тилшуносларгина қайд этадилар, холос. Улар икки вергул ҳамда икки тиренинг, вергул ва тиренинг қайта ёзилиши эмаслигини, балки уларнинг ҳар иккаласи ўзларига хос бир вазифага эга бўлган биттадан белги эканини очиқ баён этадилар²³. Бу мулоҳазаларнинг ҳақиқатга мос келиши икки вергулнинг гап ичида кўп вақт ажратилган бўлақлар, кириш сўз ва иборалар, ундалма ва эргаш гап каби таркибларнинг, икки тиренинг бўлса кўпроқ кўчирма гап ва унинг ичидаги автор гапи ҳамда бошқа бир қатор конструкцияларнинг икки томонига қўйилишида яққол кўриниб туради. Изоҳимиздан англашилиб турибдики, улар вергул ва тиренинг айрим-айрим ҳолда бажарган вазифаларидан бошқа функцияни бажарадилар. Шундай экан, бундай икки вергул ҳамда икки тире бирлигининг ҳар бири махсус битта белгидир. Шунинг учун туркий халқлар, шу жумладан ўзбек халқи, тиниш белгилари саноғи қаторидан ана шундай икки вергул ва икки тире ҳолидаги шакллар ҳам битта тиниш белгиси сифатида ўз ўринларини олмоқлари лозим бўлади. Буларнинг қўлланишини кўрсатувчи жуда кўп фактлардан бир нечагина намуна келтираимиз:

— ...Комсомолнинг вазифаси, умуман айтганда, халққа хизмат қилиш (А. Мухтор, Опа-сингиллар, 1958, 142-бет). Қудратиллахўжа, қаршисидан биров қилгич яланғочлаб чиққандай, бир қўлида пар ёстиқни чангаллаганча орқаси билан деворга суяниб қалтиради (Ўша асар, 132-бет).

²¹ Тил сабоқлиги, Қ. Рамазон таҳрири остида, IV бўлим, Тошкент, 80-бет; Ҳ. Ғозиев. Ўзбек тили грамматикаси, II бўлим, Синтаксис, Тўлиқсиз ўрта ва ўрта мактаблар учун дарслик. 1941, 8—9-бетлар; О пунктуации туркменского языка, Ашхабад, 1952, стр. 8; С. И. Абакумов. Методика пунктуации, 1954, стр. 38; Ш. Шоабдурахмонов. Ўзбек тилида пунктуация, 1955, 34-бет; К. И. Былинский, Д. Э. Розенталь. Трудные случаи пунктуации, М., 1959, стр. 10; К. Собиров. Татар тилинде тыныш билгеләре, Таткнигоиздат, 1956, 60-бет; А. Боровков, З. Маъруфов, П. Абдуллаев, Т. Шермухамедов. Ўзбек тили дарслиги, II қисм, Синтаксис, 7 ва 8-синфлар, учун дарслик, 1965, 142-бет.

²² Ғ. Абдурахмонов. Пунктуацияни ўргатиш методикаси, 1968, 33-бет.

²³ А. Б. Шапиро. Основы русской пунктуации, М., 1955, стр. 89.

— Икки қўлингни оғзингга тикма, Бекбўта, ҳаммаси бирдек зарур эмиш-а (Ш. Рашидов, Бўрондан кучли, 1961, 129-бет).

Саида яна жойига ўтирди.

— Аҳмоқлик...— деди Зулфиқоров ва бошини яна ҳам қуйи-роқ солди (А. Қаҳқор, Синчалак, 1959, 65-бет).

Кўпинча илмий фикр ва сиёсий мулоҳазалар ифодаси бўлган текстларда квадрат қавс — [²⁴ қўлланганини кўрамиз. Масалан:

Альтернатива ж. лингв. *альтернатива* [Сўз яшаш ёки турланиш процессида товушларнинг қонуний алмашувлари, масалан, *друг* (дўст) *дружба* (дўстлик)] (Русча-ўзбекча луғат, I том, 1953, 31-бет).

Бастилия ж. *Бастилия* [1. Париждаги давлат турмаси; бу турма Франциядаги буржуа революциясининг дастлабки кунларида (1789 йил 14 июлда) қўзғолон кўтарган аҳоли томонидан забт этилиб вайрон қилинган; 2. Сиёсий турмаларга қўйилган ном] (Русча-ўзбекча луғат, I том, 1953, 78-бет)²⁵.

Келтирилган мисоллардаги квадрат қавснинг ўрин ва функциясини кўздан кечирсак, унинг ҳар икки ҳолатда ҳам ўзига хос хусусияти яққол сезилади: у оддий қавс — () нинг билвосита икки томонига ёки унинг ёпилувчи қисми ёпилувчи қавсдан бевосита кейин қўйилади. Демак, бу белгининг асосан ўзига хос қўйилиш ўрни бор. Бу — бир. Иккинчидан, вазифаси асосан қавс ва унинг ичи ҳамда ташқарисидаги ёзувларни текстнинг бошқа қисмларидан ажратишдир. Демак, бу ишора ҳам ёзувимизда ўзига хос ўрин ва асосан қавс бажарадигандай, баъзан эса махсус вазифага (илмий ишлар текстларидаги каби вазифага) эга бўлган, айрим кўринишли бир шакл. Бу ҳоллар унинг ҳам тиниш белгилари саноғига қўшиш лозимлигини кўрсатади.

Текстлар, ҳажм ва мазмунига қараб, абзацга бўлинган қисмлардан иборат бўлади. Абзацга ажратиш эса бирор темани унинг мазмуни асосида қисмларга бўлиб, ҳар бир қисмни хат бошидан ёзишдир. Бас, шундай экан, абзац йўли билан ёзувни айтилгандай қисмларга ажратиш унинг ўқилишини оsonлаштиради. Шунинг учун ҳам абзацнинг ана шундай хусусиятини кўзда тутган А. М. Пешковский, Д. Н. Овсяннико-Куликовский ҳам П. Н. Сакулин, Л. В. Шчерба, С. И. Абакумов, Қ. Собиров²⁶,

²⁴ Бу шакл тиниш белгилари қаторида Фитрат томонидан кўрсатилган, холос (Фитрат. Наҳв, 1925, 6-бет). Ундан кейин бу шаклни ўзбек тилшуносларидан ҳеч ким тиниш белгиси ҳисоблаган эмас.

²⁵ Квадрат қавс «Русча-ўзбекча луғат»нинг I ва V томларида 47; А. Ф. Ғуломов, М. А. Асқарованинг «Ҳозирги замон ўзбек тили» номли (1961) асарининг 7; С. Усмоновнинг «Морфологические особенности слова в современном узбекском языке» (1964) асарининг ўзбекча текстларининг уч ерида (51, 73, 76-бетларида), Зикрилла Умаров ҳамда Анвара Ҳамитованинг мақоласи (Ўзбек тили ва адабиёти, 1966, 5-сон)да ишлатилган. Келтирилган объектлар квадрат қавс ишлатилган манбалардан намуна, холос.

²⁶ Қ. Собиров. Татар тылында тыныш билгеләре, 1956, 19, 36-бетлар.

А. Ғ. Ғуломов²⁷ ҳамда Т. Қордабаев²⁸ каби олимлар бу белгиларни — абзацга ажралишни кўрсатувчи хат бошини ҳақли равишда пунктуацион шакллар қаторига киритадилар. Биз ҳам бу фикр тарафдоримиз.

Шундай қилиб, факт ва изоҳларимиз амалда пунктуацион белгилик вазифасини бажариб, ҳозиргача уларнинг саногига киритилмаган юқорида тилга олинган шакллар [абзац, [], !!, !!!, ?!, ?!!, ?!!!, ,, ,— —, « »]нинг баъзиларини айрим пунктуацион белгилар, баъзиларини эса асосан бир белгининг турли кўриниши эканликларини тан олиш лозимлигини кўрсатади. Модомики шундай экан, ана шу белгиларнинг ҳар бири ҳам тиниш белгиларимиз шаклининг умумий миқдорининг бири сифатида қайд этилмоғи лозим. Бу билан тиниш белгилар ва уларнинг шакллари миқдори масаласининг бир томонини ҳал қилган бўламиз.

Энди ёзув тажрибамизда ишлатилиб келаётган, бироқ текстларда қандай вазифа бажараётгани ҳозиргача изоҳланмаган бир қатор шакллар ҳақида фикр юритамиз. Мулоҳазаларимиз уларнинг пунктуацион белгилар эканини текстлардаги бажарган вазифалари асосида исботлашга қаратилади. Бироқ масаланинг бу томонига ўтишдан олдин шунга боғлиқ баъзи бир мулоҳазаларни баён этиш лозим бўлади.

У ёки бу халқнинг ёзувлари тарихи билан шуғулланган тилшуносларнинг фикрича, пунктуацион белгиларнинг вазифаси текстларни маъно ва мазмунлари негизида қисмланган ҳолда кўрсатишдан ҳам иборат бўлган.

Славян-Кирилл ёзувида тиниш белгилари Остромиров инжили (1056—1057 йиллар)дан бошлаб энг қадимги ёдгорликларда учрайди. Инжил ва шу кабиларнинг боблари, қисмлари тамом бўлишини кўрсатувчи, кўп вақт тўлқинли чизиқ билан бирга келадиган нуқталар тўдаси (комбинацияси) Кирилл ёзуви қўлёзмаларининг кўпчилигида учрайди²⁹.

Юқоридаги каби мулоҳазаларни кўзда тутган ва амалдаги фактик материалларга асосланган шу сатрлар авторининг қуйидаги фикрлари ҳам текстларни темача сифатидаги қисмларга ажратган воситалар араб ёзуви тарихида ҳам пунктуацион белги сифатида қўлланганларини кўрсатади.

Бу мулоҳазаларимиз тасдиғини ЎзССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондининг энг эски қўлёзмаларидан ҳисобланган «Ғарибул-ҳадис» (334/955—56 кўчирилган, инв. № 3101), «Асасул-балоғ» (Муҳаммад бинни Умар

²⁷ А. Ғуломов. Тиниш белгилари, «Ўзбек тили грамматикаси», II қисм, Синтаксис (А. Ғуломов, З. Маъруфов, Т. Шермухамедовлар асари), Етти йиллик ва ўрта мактабларнинг 6—7 синфлари учун дарслик, VI нашри, Тошкент, 1949, 119-бет.

²⁸ Т. Қордабаев. Пунктуация, «Қазирги қазақ тили», Алмата, 1961, 184-бет.

²⁹ С. И. Абакумов. Об основах методики пунктуации, «Известия Академии педагогических наук РСФСР», М.—Л., 1947, № 10, стр. 5.

Абдулқосим жоруллоҳи Замахшарий асари, ҳижрий ҳисобида тахминан VI—VII, милодий ҳисоби билан эса XII—XIII аср қўл-ёзмаси, инв. 5134), «Алхизю филадвиятил-муфратати» (Зиёвуддин Абдулло бинни Аҳмад бинни Муҳаммад Молиқий асари, 641/1243—44 йилда кўчирилган, инв. № 3237), «Алмақомату лил-харирий» (662/1263—64 йилда кўчирилган, инв. №1353) каби арабча китобларда қўлланган тиниш белгилари шакллари ва у шаклларнинг функциялари изоҳида кўрмоқ мумкин³⁰.

XI—XIX аср араб алфавити асосидаги ўзбек ёзувида қўлланган пунктуацион белгилар ҳақида яқун сифатида тубандаги мулоҳазаларни баён этиш мумкин:

Қўлёзмаларда шеърий текстлар ҳар вақт бирор шакл воситасида сатрий қисмга ажратилган. «...Насрий усулда ёзилган қатор қўлёзма китобларнинг ҳаммаси ёки айрим ўринлари темача, синтактик-семантик асосда қисмларга ажратилган...»³¹.

Келтирилган фактлар шундан далолат берадики, пунктуация тарихи билан махсус ёки йўл-йўлакай шуғулланган тадқиқотчилар айрим текстларнинг мазмунини осон ҳам тўғри уқтириш ва ўқишга ёрдам берадиган парчаларга ажратувчи барча воситаларни пунктуацион белгилар деб тушунганлар. Уларнинг фикрича, бундай белгилар орқали ажратилган парчалар текстларнинг айрим-айрим маъноларини, бир неча маънолар бирлигини ёки бир теманинг мустақил қисмларини англатган. Бундай қарашлар тилшунослик тарихида ва ҳозирги тилшуносликнинг ўтмиш тил фактларига қарашида тан олинган ҳодиса. Шуларга қарамай, ёзув орқали баён этиладиган фикрни ўнғай ифодалашга хизмат қиладиган шакллардан ўнта [., ?, !, ;, ,, :, ..., —, (), « »] шакл доирасидаги белгилардан бошқа шакллар амалда ҳисобга олинмайди. Бу ҳол кўп йиллардан бери давом этади. Бундай қараш пунктуацион шаклларни синтактик структурага боғлиқ ҳодисалар дебгина баҳолаш натижасидир. Шундай қарашнинг ҳам узоқ тарихи бор.

Бундай қарашлар тилшуносликда синтактик структура соҳасидаги таълимот ва унинг ривожини туфайли юзага келган. Бу ҳолат асосида шу соҳада иш олиб борган кишиларда тиниш белгиларини ишлатишни синтактик структура ва унга алоқадаги мазмун ифодасига боғлиқ ҳолда ўргатиш ва ўрганиш ўнғай бўлиши ҳақидаги тасаввур кучайган. Натижада текстни ўнғай ўқиш ва уқтиришга ёрдам берадиган, бироқ синтактик ҳодиса билан у ёки бу йўсунда боғланмаган шакллар пунктуацион шакллар сирасига киритилмайдиган бўлиб қолган.

Ҳозир ҳам деярли барча халқлар тилшунослигида асосан текстнинг синтактик-семантик структурасига боғлиқ ҳолда қўлланган шаклларгина пунктуацион белгиларнинг шакллари деб

³⁰ Ҳ. Ғозиев. Ўзбек пунктуацияси тарихи, «Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари», 1959, 79-бет.

³¹ Уша асар, 188—189-бетлар.

қаралади³². У баъзи бир тилшуносларнинг пунктуацион белгилар масаласига бундан кенгроқ қарашларини ҳисобга олмаганда, ҳамон бирдан-бир қараш сифатида давом этмоқда. Бундай асосда қараш пунктуациямизнинг шу масаласини ҳаётдагидай ҳал қилишга етарлими эканини аниқлаш ва бу борадаги мавжуд ҳолатни кенг тадқиқот олиб бориш йўли билан қайд этиш лозимдир.

Дастлаб пунктуацион белги сифатидаги юлдузча белгиларнинг кесишган чизиқли шакли ҳақида гапирамыз.

Текширишимиз А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романининг 1958 йил нашрида кесишган чизиқли (*) шакллар 24 ерда (30, 31, 46, 50, 58, 67, 96, 102, 136, 139, 143, 146, 160, 179, 204, 215, 238, 252, 257, 269, 279, 360, 367-бетларда) қўлланганини кўрсатди. Бу белги ҳар ерда учтадан қўйилган бўлиб, 22 ерда иккитаси устида, биттаси уларнинг остида (* *), икки ердагина (102 ва 136-бетларда) учала шакл ҳам қаторасига (* * *) қўйилган. Улардан биттадан намуна келтирамыз:

1. ...Қоронғида яхши ажратолмадим, тусини ғира-шира анови Қора Ҳомидга ўхшатдим. Тағин уми, бошқами худо билсин, шатир-шутир қилди-да, чиқиб кетди.

* *
*

...Қутидор меҳмонларни жўнатиб, ётиш учун ечинар экан, Офтоб ойм сўради:

— Чиройли йигит, ақлли йигит деб мақтай-мақтай Тўйбеканинг ичаги узилди, у ким эди?

— Меҳмонимиз ўша эди,— деди қутидор.— Тошкентлик Юсуфбек ҳожи отлиғ яқин ошнамнинг ўғли (А. Қодирий, Ўтган кунлар, 1958, 31-бет).

«...Узоқда қўш ҳайдаб юрган йигитнинг ашуласи эшитилди: «икки ёрни ажратувчи бу фалакнинг гардиши!»— руҳли, кучли кўкракдан чиққан бу ашула тевааракни зир эттириб юборгандек Отабекка ҳам бошқача бир таъсир берадир. Гўё бу деҳқон унинг истиқболдан ҳикоя қилгандек бўладир...

³² С. И. Абакумов. Методика пунктуации, 1954, стр. 5, 12, 53; А. Б. Шапиро. Основы русской пунктуации, 1955, стр. 62, 65, 71, 86 и др.; Ш. Шоабдураҳмонов. Ўзбек тилида пунктуация, 1955, 3-бет; А. В. Дудников. Методика пунктуации в связи с изучением синтаксиса простого предложения, 1955, стр. 8, 9, 19; К. Собиров. Татар тылында тыныш билгеләре, 1956, 9-бет; К. С. Сабиров. Основы пунктуации татарского языка, автореферат канд. дисс., 1957, стр. 4; Амеди Ҳасанов. Пунктуацияни ўқитиш йўллари, Олмаота, 1957, 8-бет; Ҳ. Рустамов. Синтаксис ва пунктуация ўқитиш методикаси, Тошкент, 1960, 131-бет; А. Б. Шапиро. Русское правописание, 1961, стр. 156, 175, 178; Проблема современного русского правописания, 1964, стр. 11; М. Балакаев, Т. Қордабаев. Ҳозирги қозоқ тили грамматикаси. Синтаксис, Олмаота, 1961, стр. 270—272.

Марғилонга тўрт қўниб кирар эди, бу гал олтинчи қўнишда етди. Теваракдан аср азони эшитилган вақтда отдан қўнди... (А. Қодирий, Ўтган кунлар, 1958, 136-бет).

Биринчи мисолдаги кесишган чизиқ белгилар романнинг «Қиройи куёвинг шундоғ бўлса», иккинчи мисолдагиси эса «Истиқбол дарди» сарлавҳали қисми мазмунларига боғлиқ ҳолда қўлланган. Улар ана шу сарлавҳалар остидаги текстлар мазмунининг айрим-айрим томонларини кўрсатган парчалар орасига қўйилган.

Фактлар нашрий текстларда ана шундай вазифада белгилар ишлатиш ўзларининг тараққиёт йўллари ва белгили қонуниятларига ҳамда маълум асосларига эгалиklarини кўрсатади. Фикримизни яна А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи фактлари намунаси асосида исботлаймиз.

Романнинг 1925 йилда араб алфавити асосидаги ёзувимизда нашр этилган нусхасида юқоридагидек функцияда қўлланган шакллар ҳам бор. Уша нашрда текст қисмлари орасига узунроқ ётиқ чизиқ (—) ёки тўлқинли ётиқ чизиқ (〰) қўлланган экан. Бу чизиқлар ўрнига романнинг 1958 йил босмасида, юқорида қайд этганимиздек, кесишган чизиқ шаклидаги белгилар қўлланган. Икки нашрда қўлланган бу белгиларнинг ўринларини бир-бирига солиштирдик. Бу чоғиштириш у белгилар ҳар икки нашрнинг барча ерида деярли бир ўринда ва айни вазифада ишлатилганини кўрсатди. Бу факт ана шу белгилар вазифаси XX аср бошида ҳам, XX аср ўрталарида ҳам ёзув билан шуғулланувчилар учун бир хилда уқилганининг далилларидандир. Ана шундай ҳол эса бирор шаклнинг тиниш белгиси эканининг асосий хусусиятларидан биридир.

Чоғиштириш бу белгиларнинг қўлланиш асоси тажриба процессида борган сари ҳаётга синга борганини ва унга эътибор ортганини ҳам кўрсатиб туради. Фикримизни романнинг 1925 йил нашрининг бир неча ўрнидаги ётиқ чизиқ белгилар (ҳаммаси 23 та экан) 1958 йил нашрида туширилгани, аксинча, олдинги нашрнинг бир неча ўрнида қўйилмаган ўшандай белгилар кейинги нашрда пайдо бўлиб қолгани сингари ҳолатлар ҳам тасдиқлади. Масалан, романнинг 1925 йил нашрининг (II бўлим) 18, 19, 22, 52, 54, 103 (икки ерда)-бетларидаги ётиқ чизиқлар унинг 1958 йил нашрининг 138, 139, 168, 169 ва 211 (икки ерда)-бетларида ўринли равишда туширилади.

Романнинг 1925 йил нашрининг 29—30, 31, 68, 104 (I бўлим), 135 (II бўлим), 19 (III бўлим)-бетларида текст бўлинишини кўрсатувчи ётиқ чизиқлари бўлмаган. Шу саҳифа текстлари романнинг 1958 йил нашрининг 29—30, 31, 67, 102, 238, 279-бетларида берилганда эса, улар кесишган чизиқлар орқали қисмларга мувофиқ равишда ажратилади.

Кесишган чизиқлар бадний бўлмаган асарларда ҳам қўлланади. Масалан, шу сатрлар автори (Ҳ. Ғозиев)нинг «Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари» (1959) номли тўпламидаги «Ўзбек пунктуацияси тарихи» сарлавҳали ишининг 8 ерида (89, 91, 98, 113, 143, 149, 160 ва 192-бетларда) ҳамда «Эски мактабда хат-савод ўқитиш» (1960) номли асарнинг 71, 79, 127 ва 146-бетларида қўлланган учта белгидан ташкил топган шакллар (* * *) шулар жумласидандир.

Газета ва журналларда нашр этилган баъзи материаллар ҳам кесишган чизиқчали белгидан холи эмас. Бироқ, уларда бу белги кўпинча бир сарлавҳага боғлиқ, лекин мазмунан ўзаро бевосита боғланмаган ва ўзларига хос махсус сарлавҳалари бўлмаган қисмларни бир-бирдан ажратиб кўрсатишга хизмат қилади.

Ҳозирги ёзув тажрибамизда кесишган чизиқчали шакллардан бошқа белгилар кўпинча газета ва журнал текстларида ишлатилади. Бу белгилар уларда бир сарлавҳага оид, имзосиз, алоҳида-алоҳида мазмунли, қисқа-қисқа текстларни бир-бирдан ажратишга хизмат қилади. Шунингдек, улар зикр этилгандай қисмларнинг ҳар бири имзоли бўлганларида ҳам қўлланиб, қисмларнинг бир сарлавҳага оидлигини англатишга ҳам кўмаклашади. Бундай ҳолларда улар олдинги қисм тамомланиб, кейингиси бошланишини англатишдан кўра, кўпроқ, уларни бир сарлавҳага тегишли эканини билдириш учун ишлатилган бўладилар.

Баъзан бирор тема доирасида бир неча гаплар айтилиб уларнинг мазмунларига жамоатчиликнинг, яна ҳам тўғрироғи, шу мазмун бевосита оид бўлган шахсларнинг (шахслар чақириқ гаплардан айрим, баъзан улар таркибида айтилган иборалар орқали, гоҳо чақириқ гапларнинг бирлашган мазмунидан англашилади) диққатини ортиқроқ тортиш ва у гапларни чақириқ тусида ифодалаш исталади. Бу истакни ёзувда ҳар бир гап (баъзан бир неча гап)ни абзацдан бошлаб, унинг олдидан юлдузча шакллардан бирини қўйиш билан амалга оширилади. Чунки абзац ва унинг олдидаги юлдузча шакл ҳар бир чақириқни ажратилиб айтилишини юзага келтиради. Демак, юлдузча шакл абзац билан ажратиш белгилик вазифасини бажаради.

Ҳар бири сарлавҳа сифатидаги бир неча иборанинг кетма-кет келиши ҳам мумкин. Бундай ҳолларда уларнинг ораларига юлдузча белгилар қўйилади. У белгилар олдинги гап тугаб, кейингиси бошланишини кўрсатади. Бундай ҳодисалар ҳам уларнинг ана шундай ўриндаги вазифаларининг ажратиш белгилик характериди эканлигига шубҳа қилиш учун ўрин қолдирмайди.

Бу ўринда шуни ҳам таъкидламоқ зарурки, нашрий объектларда, шу жумладан, газета ва журналларда учрайдиган ҳар қандай шакл ҳар вақт пунктуацион белги ҳисоблана бермаслигини керак. Масалан, тема қисмларини бир-бирдан ажратишга хизмат қилмайдиган тўрт (квадрат ва бошқа хил шакллар, устунларнинг тик чизиқлари; авторнинг кимлигини кўрсатган ибора-

лар, сарлавҳалар, изоҳлар остидаги ёки баъзан устидаги) ишоралар шулар жумласидандир. Шунингдек, ёзувнинг сатр чизиғида бўлмаган (сноска ишоралари каби) белгилари; унинг айрим сўзларининг тўлиқ қора ҳарф, курсив кабилар билан ажратилиши³³ (чунки ҳарфларнинг бундай ёзилишлари алоҳида шаклланган белгини ифодаламайди); ундаги рақам, саноқ тартиби учун ишлатилган ҳарфлардан кейинги қавснинг ёпилувчи томони [)], нуқта [1. 2. каби (чунки улар рақам ё ҳарф билан бирга даража, сон маъносига келадилар)] сингари воситалар ҳам пунктуацион белгилар қаторига киритилмайди. Буларнинг пунктуацион белгилар сирасига киритилмаслигига сабаб шуки, улар айрган фикримиз доирасидаги пунктуацион белгилик функцияни бажармайдилар.

* * *

*

Юлдузча шакллар, нашриётимиз тажрибасида узоқ тарихга, тараққиёт йўлига эга бўлиб, унинг бугунги амалиётимизда қўлланилиши, ҳаёт талаби билан, яна маълум даражада кенгайиб бормоқда. Шуларга қарамай, улар ҳануз махсус белги саналмай келинаётир.

Аслида, текстин синтактик жиҳатдан қисмларга ажратиш уни семантик ёқдан ҳам қисмлаш бўлади³⁴. Демак, ана шу асосда белги ишлатилишида ҳам семантик муносабатга асосланилади, ёзувчининг ўз ифодасига муносабати шакллантирилади. Бугина эмас, проф. С. И. Абакумовнинг «Методика пунктуации» (1934) номли асарида кўрсатилишича, синтактик бирлик сифатидаги қисмнинг семантик хусусиятлари нуқта (16-бет), сўроқ аломати (18-бет), ундов белгиси (19-бет), кўл нуқта (20-бет), қавс (21-бет), қўштирноқ (22-бет)ларнинг қўлланишига асос бўлади.

Ана шундай йўсинда қўлланган шаклларнинг барчасини тиниш белгилари эканини ҳозир деярли ҳамма тан олади. Шундай асосни фақат мазмун доирасида бирлашувчи қисмларга боғлиқ ҳолда қўлланган (юқорида келтирилган мисоллардагидай) шаклларга ҳам татбиқ қилсак, уларнинг ҳам, ўз йўлида, пунктуацион белги экани очиқ аён бўлади. Чунки бу ишоралар ҳам бирор мазмун доирасида бирлашиб, бир бутунликни ташкил этган текст қисмларини уларнинг мазмунлари асосида бир-биридан ажратади ва ўшандай ажраллишни кўрсатади. Бу ҳол, уларнинг қўйилган ўринларига нима учун ишлатилганларини кузатганимизда, очиқ кўринди. Ишлатилган ўринларидан англашиладики, юлдузча белгилар исталган ерга палапартиш ҳолда қўйилмайди, балки уларнинг қўлланишида, келтирилган фактлар-

³³ Н. Курганов сўзлар ёзилишида зикр этилганидай турли ҳарфлар қўлланишини пунктуацион белгига қўшади (Қаранг: М. Курганов. Письмовник..., изд. 8, СПб., 1809, с. 112—113)

³⁴ И. С. Абакумов. Методика пунктуации, 1954, с. 15.

нинг кўрсатишича, белгили қонуният бор. Модомики шундай экан, бу шакллари ҳам пунктуацион белгиларимиз сирасида кўрсатмоғимиз мувофиқ бўлади. Ана шундай қилишимиз эса ҳаётий ҳодисани тилшунослик илмида ҳам, унинг қоидалари доирасида ҳам тан олганлигимиздан далолат беради.

Қайд этганимиз шакллари безак деювчилар ҳам тошилади. Бундай кишилар ўз фикрларининг исботи учун улар (шакллар)-сиз ҳам текстдан кузатилган мазмун англашила беришини асос қилиб кўрсатмоқлари мумкин. Агар у ё бу шаклнинг пунктуацион белгиси бўлиш-бўлмаслигини ана шу ҳолат билан ўлчайдиган бўлсак, зикр этилгандек даъвои бошқа пунктуацион белгиларга нисбатан ҳам татбиқ қилиш мумкинлигини уртага ташламоқ лозим бўлади. Масалан, ўтмиш ёзувимиз систематик йўсида қўлланаётган бугунгидек тиниш белгиларини билмаган; бутун-бутун китобларнинг мазмуни ўшандай белгиларсиз ҳам, ортиқ машаққат билан бўлса-да, уқила берган. Англашиладики, бирор белгини тиниш белгиси сифатида уқилишига текстдан уни тушириб қолдириш мумкин эмаслигини асос қилиб бўлмади.

Бу ўринда проф. А. Б. Шапиронинг қуйидаги фикрларини эсламоқ ҳам мувофиқ бўлади: «...биноқ, кўрсатиб ўтилганидек, кўпинча пунктуация лексика ва синтаксисга нисбатан параллель, иккиламчи восита сифатида фойдаланилади. Кўп ҳолларда бундай пунктуация ёзувимизни мушкуллаштиради, деб ҳисоблаш мумкин, бироқ эътироф қилиш керакки, тиниш белгилар бошқача тил воситалари билан ифодаланган маъно ва муносабатларни мустақкамлаган вақтда ҳам кўп ҳолларда ўқувчини қийнаб қўймайди, аксинча, текстнинг синтактик структурасини ва ёзаётган киши унга юклаган маъноларни аниқроқ тушуниб олишга кўмаклашади»³⁵.

Факт ва изоҳларимиздан кўринадики, пунктуацион белгиларимиз қаторига янги ишоралар сифатида қўшилиши лозимлигини тавсия этаётганимиз шакллар кўпинча текст қисмларининг синтактик хусусият ва муносабатларига асосланиб қўлланмайдилар ҳамда ўшандай муносабатни деярли кўрсатмайдилар. Уларнинг бу хусусияти ҳам, юқорида кўрсатганимиздек, у шаклларнинг пунктуацион белгилар эмаслигини даъво қилишга далил бўлган ва у ҳамон давом этмоқда. Бироқ бундай далил ҳам у фикр фойдасига хизмат қилмайди. Чунки мавжуд тиниш белгиларимиз қаторида шундай белгилар борки, улар синтактик муносабатларни эмас, балки текст қисмларининг мазмун характерини кўрсатади. Масалан, нуқта, сўроқ аломати, ундов белгиси ва ҳ. к.

Пунктуацион белгилар деб атаётганимиз юлдузча шаклларнинг кўпинча текстларнинг қисқа-қисқа қисмларига оид бўлиши уларнинг ёзувимизда умумий ҳодисадай эмаслигини кўрсатади. Бу ҳол ҳар қандай текстдан умумий равишда қўлланавермайди-

³⁵ А. Б. Шапирон. Основы русской пунктуации, М., 1955, с. 88.

ган ажратиш белгиларини барча текстларда ишлатила берадиган тиниш белгилари билан бирга пунктуацион белги ҳисоблаш мувофиқ бўлмаслигига далил ҳам бўлмоғи мумкин. Аслида бирор шаклнинг пунктуацион белги ҳисобланиши ўша шаклнинг барча турдаги текстда умумий равишда қўлланилиши билан белгиланмайди, балки унинг пунктуацион белги экани қандай текстда бўлмасин, ёзув фикрининг очиқ ифодаланишига ёрдам бериши билан белгиланади. Бундай хусусиятнинг юлдузча шаклларда мавжудлигини келтирилган мисоллар ёрқин кўрсатиб турибди. Демак, бу ҳолат ҳам у шаклларнинг пунктуацион белги бўла олишларига монета бўла олмайди.

Кўринадики, юқоридагидай даъво ва асосларнинг барчаси ҳам зикр этилган шаклларни пунктуацион белгилар қаторига киритмасликка асос бўла олмайди.

Ёзув тажрибамизда учраётган пунктуацион шакллар ҳақида келтирилган факт ва зикр этилган фикрларга кўра, ҳозирги пунктуацион белгиларимиз шаклларини қуйидагича кўрсатиш мумкин.

Юқоридаги пунктуацион белгиларнинг умумий миқдори 52 та бўлиб, уларнинг абзац билан бирга юлдузча шакллари 36 тадан иборат. Бу 36 та кўринишдаги шаклларнинг функцияси, юқорида кўрилганидек, асосан текст қисмларининг айрим-айримлигини, ажратилганини кўрсатишдир. Улардан юлдузчаларнинг битта шаклдангина иборатлари кўпинча абзац бошида, шунингдек қисмлар оралиғида; иккита ёки учтадан ташкил топгани фақат қисмлар орасида қўлланади. Бу шаклларнинг асосан бир хилдаги функцияси ва белгилари ўринлари борлигини юқорида келтирилган фактлар аниқ кўрсатди. Шундай экан, бир вазифа учун шунча кўп турдаги шакллар қўллашга зарурат борми? Бу ҳодисанинг ёзувимизда юзага келиш асосини кўзда тутганда, бир вазифа учун бунча кўп шаклнинг ҳожати йўқ, чунки шу вазифани бир кўринишдаги шакл билан ифодаламоқ ҳам мумкин. Шунга қарамай, бу юлдузча белгини турли кўринишдаги шакллар орқали кўрсатишга сабаб нима? Бунинг бирдан-бир сабаби, бизнингча, нашрий текст саҳифаларида кўркамлик — кўриниш турликларини ҳам юзага келтиришдир.

Ҳозирги барча пунктуацион белгиларимиз, текстда қисмнинг қандай хусусиятига асосан қўлланишига кўра, икки гурпуага бўлинмоғи мумкин. Биринчи гурпуадаги белгилар, текстнинг синтактик-семантик (гап, гап бўлаклари) муносабати хусусиятига, гаплик мазмуни характерига асосланиб қўлланади. Ана шундай асосда қўлланган шакллар, ҳозиргача бўлган одатдек, тиниш белгилари дейилаверади. Иккинчи гурпуадаги белгилар бирор умумий теманинг темача сифатидаги қисмларининг айрим-айрим, ўз йўлида, мустақил парчалар эканига асосланиб ишлатилади. Улар баъзан гаплар (гоҳи бир гап)нинг мазмунига диққатни жалб этириш учун ҳам қўлланади. Демак, бу белгилар қўлланишида синтактик-семантик муносабат деярли асос бўлмайди, балки бир неча (баъзан бир) гап бирлигининг умумий теманинг мустақил қисми экани кўзда тутилади. Ана шундай асосда қўлланган шакллар ажратиш белгилари деб аталади.

Барча текстларда қўлланиш-қўлланмаслик ҳамда уларда озқўп кўринишлари жиҳатидан тиниш белгилари билан ажратиш белгилари бир турли ҳолатда эмас. Уларнинг биринчисини — тиниш белгиларини ҳозирги ҳар қандай текстнинг керакли ўринларида учратиш мумкин: улардан баъзилари гап сифатидаги қисмларнинг охирида, айримлари эса гап ичида қўлланади. Шунинг учун уларни умумий пунктуацион белгилар деб ҳам атаймиз. Пунктуацион белгиларнинг иккинчиси — ажратиш белгилари эса кўпинча хабар тарзидаги айрим текст қисмларининггина баъзи ўринларига қўйилади. Бундай ўринлар фақат олдинги қисмнинг тугалловчи сатрининг ости, кейинги қисмнинг бошловчи сатрининг усти, яъни қисмлар ўрталлиғи ёки боши бўлади. Шунингдек, у белгилар баъзан мустақил қисм тарзида ажратиб айтилган, кўпинча мазмун ва моҳияти билан бирор нарсага чақириқни ифодалаган гаплар бошига ҳамда бир ерга тўпланган сарлавҳа ёки сарлавҳасимон иборалар ўртасига қўйилади. Шунинг учун уларни жузъий пунктуацион белгилар ҳисоблаймиз.

Умумий пунктуацион белгилар — тиниш белгилари қуйидагилар:

‘, ?, !, !!, !!!, ?!, ?!!, ?!!!, ···, —, ‘, ‘, ;, :, —, —, (), [], « », ‘, ‘

Жузъий пунктуацион белгилар — ажратиш белгилари тубандагилар: абзац³⁶,

✱, ⊙, ⊛, ●, ◻, ◼, ▲, ◆, ★, ☆, †, —◆—

³⁶ Абзац деярли барча текстда учрайди. Бироқ у текстнинг ҳамма ерида сатр ичида, охирида бўла олмайди ҳамда текстнинг синтактик-семантик хусу-

Шундай қилиб, юқоридаги шаклларнинг кўрсатишича, пунктуацион белгиларимизнинг миқдорини, ҳозир ҳисобланиб келинаётганидек 10 та эмас 16 та (юлдузча шаклларининг барчаси эса бир ажратиш белгиси ҳисобланади), кўриниш хилларини эса 33 та ҳисоблашга тўғри келади. Нега шундай? Нега бир ҳодисани икки хил миқдорда санашни олдинга сурмоқдамиз? Бу сўроқларга қисқача жавоб берамиз.

Тиниш белгилари ишлатиш бўйича амалиётимизда маълумки, улар қаторида айрим-айрим вазифали (., ?, .—,) каби), шунингдек, асос эътибори билан айтганда, ўхшаш функцияли ((), [], « », „, “, !, !!, !!! сингари) шакллар ҳам бор. Ана шу ҳолатларни кўзда тутиб, тиниш белгилари миқдорини икки хил асосда белгилашни лозим топдик:

1) функциялари ўзаро асосан ўхшаш бўлган бир неча шакл-ни ҳам, айрим функция учун олинган биргина шаклни ҳам битта тиниш белги ҳисобладик; 2) ҳар икки ҳолатдаги тиниш белгиларини ифодалаган ҳар бир турдаги кўринишни эса биттадан шакл санадик. Шунинг учун ҳам тиниш белгиларимизнинг миқдори, юқорида кўрсатганимиздек, функция жиҳатидан 16 та, кўриниш фарқлари жиҳатидан эса 33 тага етади.

Қайд этилган белгиларнинг бугунгача махсус ном билан аталмаганларининг ҳар бири ҳам ўз номи билан аталиши лозим бўлади. Шунинг учун уларнинг ҳар бирига ном бердик. Номлашда традиция бўлиб қолган принципни кўзда тутишни мувофиқ кўрдик.

Маълумки, ўнта ҳисобланиб юрган тиниш белгиларимиз, бошқа халқларнинг ҳам ёзувларидаги каби, функциялари (сўроқ белгиси, ундов белгиси сингари), шакллари (қўштирноқ каби), элементлари миқдори (икки нуқта каби) ёки элементлари номларининг бирлигига (нуқтали вергул сингари) асосан номланганлар. Ана шу принцип пунктуацион белгилар қаторига энди киритишни тавсия этаётганимиз шаклларни номлашда ҳам асос бўлиб қолади. Шундай қилиб, пунктуацион белгиларимиз қуйидагича номланадилар:

1. Умумий текст пунктуацион белгилари — тиниш белгилари: нуқта (.); сўроқ белгиси (?); ундов белгилари: бир ундов белгиси (!); икки ундов белгиси (!!); уч ундов белгиси (!!!); сўроқ ва ундов белгилари: сўроқ ва бир ундов белгиси (?!); сўроқ ва икки ундов белгиси (?!!); сўроқ ва уч ундов белгиси (?!!!); икки нуқта (:); уч нуқта (...); қисқартиш белгиси (—); вергул (,); икки вергул (, ,); нуқтали вергул (;); тире (—); икки тире (— —); қавслар: қавс — (), квадрат қавс — []; қўштирноқлар: („ “, « »);

2. Жузъий пунктуацион белгилар — ажратиш белгилари: абзац (хат боши — қизил йўл) ва юлдузча белгилар.

сияти асосида эмас, мазмун жиҳатдан қисмланишлари негизида юзага келади ва унинг қисмларга ажралганини кўрсатади. Шунинг учун ҳам абзацни ажратиш белгилари сирасига киритдик ва жузъий пунктуацион белгилардан ҳисобладик.

ПУНКТУАЦИОН БЕЛГИЛАРНИНГ ҚУЛЛАНИШ ПРИНЦИПЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ТАРАҚҚИЕТ ЙУЛЛАРИ

Тилшунослик фанида славянлар, немис, француз, инглиз, итальян ва туркий халқлар ёзувларида пунктуацион белгилар текстнинг синтактик структураси, синтактик маъноси, логик-грамматик жиҳатдан қисмланиши сингари ҳолатларнинг бири ёки бир нечасига асосланиб қўлланиши кўрсатилади. Шунингдек, пунктуацион белгилар қўлланишида интонацияни кўзда тутиш ҳолларига ҳам дуч келамиз. Ана шу ҳолатлар пунктуацион белгилар қўлланишининг асосларидир¹. Асосларнинг белгиланиши билан уларни принцип деб аташга имконият туғилади. Демак, принцип сўзининг ўз маъносидан белгилар қўлланишининг асоси англашилмайди. У асос бўлган ҳодисанинг ифодаси бўлган сўз ёки сўзларни принцип дейиш воситаси, ҳолос.

Шундай қилиб, тиниш белгилари қўлланишида асос бўлган ҳодисаларни англаувчи, сўз ё таркиблар ва принцип сўзи ўзаро бирлашиб, пунктуация соҳасида белгили термин ҳосил қилади. Масалан, маъно принципи, синтактик принцип, интонацион принцип каби аталиб келингани сингари.

Ўтмиш ёзувларимизда кўринган ва бугунги ёзувимизнинг бир элементи бўлиб қолган пунктуацион белгиларнинг қўлланиши, текширган фактларимизнинг кўрсатишича, ҳар вақт деярли юқорида қайд этилган маънодаги бирор принципга асосланган. Ана шундай принциплар пунктуацион шакллар қўлланишининг қондалари илмий жиҳатдан ишланиши бошлангунгача ўтган ёзувларимизда ҳам, ундан кейинги ёзувларимизда ҳам белгилар ишлатилишининг асоси бўлган.

¹ Тилшуносликда пунктуацияга оид барча масалалар ҳам, ёзувда пунктуацион белгилар нимага асосланиб қўйилиши ҳам пунктуация асослари ибораси билан аталади. Шунингдек, пунктуацион белгиларни ишлатиш нимага асосланишини пунктуация асослари ҳам, пунктуация принципи ёки принциплари деб ҳам юритилади. Бизнингча, пунктуация асослари термини пунктуацияга оид барча масалалар тушунчаси ўрнидагина, пунктуация принциплари ёки пунктуацион белгилар қўлланиши, қўлланиши принциплари термини эса пунктуацион белгиларнинг нимага асосланиб қўйилиши маъносига ишлатилмоғи маъқул.

Ўзбек ёзувларида кўринган ва кўринаётган пунктуацион белгилар қўлланиш принциплари ҳақидаги баҳс ҳам яқин XXV асрлик даврни ўз ичига олади. Бу фикримиз, Ўрта Осиёда илгари ишлатилган оромий, авесто, паҳлавий, сўғд, турк-руник, уйғур ёзувлари, шунингдек уларнинг баъзилари билан бир қаторда ва улардан кейин бугунгача қўлланган ёзувларни кўзда тутганда, шубҳасиздир. Чунки яқин икки ярим минг йилни ўз ичига олган даврда кўринган юқоридаги ёзувларда озми-кўпми қўлланган пунктуацион белгилар, асос эътибори билан айтганда, белгили асосларда ишлатилган.

Пунктуацион белгилар тажрибада асосан белгили принциплар негизда ишлатилган бўлса ҳам, уларнинг қўлланиши бўйича назария тарзидаги қондалар тузилиши асосан 1913 йилдан бошланган.

Пунктуацион белгилар ишлатилишининг биринчи қондаларига амал қилиш эндигина бошланаётган даврда мамлакатимизда совет тузуми барпо этилади. Шу тузум даври давомида, ҳамма соҳадаги жаби, ёзувимиз бобида, шу жумладан пунктуацион белгилар қўлланиши ва уларнинг ишлатилиши қондалари тузилиши соҳасида ҳам катта ва жиддий ишлар олиб борилади. Бу ҳол ва унинг самараси, текширишимизнинг кўрсатишича, совет давридаги ёзувларимиз амалиётида яққол кўринади. Фактлар шундай экан, бу даврни ёзувимизда пунктуацион белгилар, асос эътибори билан айтганда, махсус қондаларга суюнмай ҳам, амалиёт жараёнидаги принципларга асосланиб ишлатилган пайтларни ўз ичига олган қарийб икки ярим минг йиллик даврдан айриб кўриш мувофиқ бўлади.

Шундай қилиб, ёзувларимизда ўтмишдан тортиб бугунгача пунктуацион белгилар қўлланиши принципларини икки даврга бўлиб қараш лозим бўлади: 1) Октябрь революциясигача ёзувларимизда пунктуацион белгилар қўлланиши принциплари; 2) Октябрь революциясидан сўнгги ёзувларимизда пунктуацион белгилар қўлланиши принциплари.

ОКтябрь РЕВОЛЮЦИЯСИГАЧА ЁЗУВЛАРИМИЗДА ПУНКТУАЦИОН БЕЛГИЛАР ҚЎЛЛАНИШИ ПРИНЦИПЛАРИ

Совет тузумигача асосан пунктуацион белгилар қўлланиш қондалари ишлана бошлангунча ўтган даврнинг айрим пайтларида ишлатилган авесто ёзувида, турк-руник текстларида, уйғур ва араб алифбоси асосидаги ёзувларимизда ишлатилган пунктуацион белгилар принциплари ҳар бир ёзувда маълум жиҳатлари билан ўзаро фарқланадилар. Бу фарқлар бир ёзувда кўринган принципнинг бошқасида йўқлигида, уларнинг изчиллиги қандай даражада эканлигида, ривожланиш ҳолати сингари масалаларда кўринади. Ана шу ҳолатларнинг тўлароқ изоҳи масалани ҳар бир ёзувда айрим-айрим кўрмоқни тақозо этади.

Турк-руник ёзувида ажратиш белгилари қўлланиши принциплари²

Турк-руник текстларига доир бугунгача баён этилган фикрлар улардаги ажратиш белгиларининг қўлланиши принциплари тўғрисида махсус мулоҳаза айтилмаганини кўрсатади. Бизнинг бу ёзувда қўлланган тиниш белгиларини жўздан кечиришимиз уларнинг ҳар қандай ерга қўйила бермай, асосан маълум принциплар негизида ишлатилганини кўрсатади. Бу принциплар асосан қуйидагича: 1) сўз бутунлиги принципи; 2) синтактик-семантик принцип.

Сўз бутунлиги принципи. Бу принципга кўра сўзлар, текстдаги ўрнига қараб, ўзак ё негизлигича, ёки уларга эгалик, келишик, замон ва шахс аффиксларидан жўшилиб, бир бутун ҳолда бири-биридан ажратиш белгилари орқали айрилади.

Қўшма сўзларнинг компонентлари орасига ажратиш белгилари қўйилмай, уларнинг бирга ёзилишлари ҳам шу принципга асосланади. Шундай қилиб, бу принцип асосида сўзларнинг охирлари ҳам ажратиш белгилари орқали кўрсатилади. Масалан:

А. (2) Бāш: јашымта; каңсыз; калып; токуз; јāгирми; јашымга; āгсуз:

Б. (3) болт(у)м: катығланып; отуз: јашымғ(а); болтум³; ...; i/тутсык⁴: ..., ...; i/тута⁵: ..., ...; i/тутсыкыңың⁶: ..., бāнгўташ⁷:; бāнгўташ⁸: ...

Бу мисоллардан яққол кўришиб турибдики, ундаги остин-устин нуқта ҳар бир грамматик шакл ёки ўшандай махсус формаси бўлмаган сўздан кейин қўйилган.

Турк-руник ёзувида сўз бутунлиги принципи асосида қўлланган ажратиш белгилари текстларни қисмларга ажратганларида, ўрни билан, содда, қўшма гап ёки қўшма гапларнинг гап ҳоли-

² Олдиндаги изоҳларимизга кўра, пунктуациямиз шакллари тарихини бундан яқин икки ярим минг йил олдиндан бошладик. Бу ҳақдаги мулоҳазаларимизда «Авесто» ёдгорлигидан келтирилган парчада кўринган пунктуацион белгилар текстларни сўз бутунлиги ва ўрни билан таркиблар асосида қисмларга ажратганларини қайд этган эдик. Демак, у белгилар ҳам ўз йўлларида белгили асосларга суяниб қўйланган. Шундай бўлишига қарамай, «Совет давригача қўлланган ёзувларимизда пунктуацион белгилар қўлланиши принциплари» баҳсимизда «Авесто» ёдгорлигида пунктуацион белгилар қўлланиши принципига кенгроқ кўламда махсус тўхтаи олмадик. Чунки қўлимизда мавжуд бўлган материалларнинг озлиги бунга имконият бермади. Шунинг учун бу масаланинг кенгроқ кўламдаги изоҳини турк-руник ёзувдан бошлаи қолдик.

³ С. Е. Малов. Енисейская письменность тюрков, 81-бет. Типография имконияти бўлмаганидан мисоллар, биринчидан, турк-руник ёзувининг ўзида эмас. С. Е. Малов транскрипциясида берилди, иккинчидан, транскрипциядаги сўзлар оригинал асосида ўзаро ё қўшиб, ё бир-биридан айриб ёзилди ва ажратиш белгилари асл нусхада қўйилган ерларга қўйилди.

⁴ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 1951, 27-бет. Мақолада келтирилган мисолларнинг кўп нуқталари автор томонидан қўйилди.

⁵ Уша асар, 28-бет.

⁶ Уша ерда.

⁷ Уша ерда.

⁸ Уша ерда.

даги қисмлари ёхуд бошқа бирор синтактик бирликнинг охирига тўғри келиб ҳам қолади. Бу ҳолатлар текст ўқилишида юз бериши лозим бўлган интонация тамомлигининг — паузанинг майдонга келишига ҳамда у текстининг мазмунини осон ва тўғри пайқалишига ёрдам беради.

Турк-руник ёзма ёдгорликларида сўз бутунлиги принципи асосида текстларни қисмларга ажратиб, умумий тарзда олганда, синтактик-семантик принцип асосида ажратишга қараганда, кўпроқ учрайди. Масалан, бу ҳолни С. Е. Маловнинг «Қадимги турк ёзма ёдгорликлари» номи асарига берилган «Кул-Тегин ёдгорлиги» бўйича келтирилган 67 сатрдан тўққиз сатрни текширишимиз якунида очиқ кўрмоқ мумкин. Шу ёдгорликнинг «Кичик ёзув»ининг биринчи йўлида бир сўзли қисм — 22, икки сўзлиси — 1, уч сўзлиси — 1, иккинчи йўлида бир сўзли қисм — 22, икки сўзлиси — 3; олтинчи йўлида бир сўзли қисм — 29, икки сўзлиси — 2; «Катта ёзув»ининг биринчи йўлида бир сўзли қисм — 21, икки сўзлиси — 5; тўққизинчи йўлида бир сўзли қисм — 13, икки сўзлиси — 9; ўн тўртинчи йўлида бир сўзли қисм — 16, икки сўзли — 6; ўн бешинчи йўлида бир сўзли қисм — 21; ўттинчи йўлида бир сўзли қисм — 17, икки сўзлиси — 5; эллагинчи йўлида бир сўзли қисм — 19, икки сўзли қисм — 6. Агар жамлаб айтсак, 9 сатрдаги 218 қисмнинг биттасигина уч сўз қўшилмаси, 37 таси икки сўз қўшилмаси, 180 тасининг ҳар бири эса бир сўздан иборат бўлиб чиқади.

Бу ўринда шуни ҳам айтиш керакки, сўз бутунлигини сақлаш принципи бузилган ҳолда, ажратиш белгилари орқали бир сўзнинг ўзак ё негизини қисмларга бўлиб, ёки грамматик шакллари улардан, ёки қўшма сўзларнинг компонентларини бир-биридан айириб ёзиш ҳам турк-руник ёзма ёдгорликларида учрайди. Масалан, С. Е. Маловнинг «Туркларнинг енисей ёзуви» номи асарига қуйидаги намуналарни кўрамиз: јашим:да (17-бет), әлим:кә (17-бет), учја:тмиш (19-бет).

Кўринадики, ажратиш белгилари орқали сўзларни ўзак ва ўзгартувчи аффиксга (1 ва 2-бетдан келтирилган мисоллар), ё сўзнинг ўзак-негизини қисмларга (19-бетдан келтирилган мисол) ажратганлар. Бироқ бундай ажратиш турк-руник ёзма ёдгорликларида тасодифий ҳолдай, П. М. Мелиоранский айтганидай, Енисей ёзувларига оиддай⁹ кўринади.

Бу фикримизни шу китобнинг турк-руник ёзувли 58-сатридаги сўзлардан фақат 10 та сўздагина ажратиш белгилари ўзакни қисмга ёки улардан ўзгартувчи аффиксларни айириб турганининг ўзи ҳам тасдиқлайди.

Синтактик-семантик бирлик принципи. Турк-руник ёзма ёдгорликларида ажратиш белгиларини қўллашдаги синтактик-семантик бирлик принципи асосан аниқловчи ва аниқланмиш, изоҳловчи ва изоҳланмиш, айрим ҳоллардагина бошқа синтактик муноса-

⁹ П. М. Мелиоранский. ЗВОРАО, СПб., т. XII, 1899, стр. 15.

батлардаги сўзлар бирикмаларини, баъзан гапларнинг ҳамма бўлакларини бир бутун ҳолда ёзилишларида кўринади. Демак, текстларда, юқорида айтганимиздек, синтактик-семантик муносабат негизида ёнма-ён ёзилган сўзлар синтактик-семантик бирлик принципи асосида ёзилган бўладилар ва ўшандай бирикмалардан кейин ажратиш белгиси қўйилади. Шунингдек, бу принципга кўра, функцияси асосан гап тамомлигини кўрсатувчи белги билан тугаган таркиблар ичида ажратиш белгилари бўлиши ҳам мумкин. Масалан¹⁰:

1. (48) sayyvaltun: ögürkümüs: ... («Қ...», 64-бет), (54) Bu Türkbudunga: ... («Қ...», 64-бет), (46) ...: anmaölmü: ... («Қ...», 32-бет); (2) ...: mänvoila: ... («Қ...», 76-бет).

Мисолларнинг 48 ва 54-сатрлардан келтирилганлари аниқловчи ва аниқланмишлик, иккинчи сатрдан келтирилгани изоҳловчи ва изоҳланмишлик, 46-сатрдан келтирилгани эса ҳол ва кесимлик муносабати асосида ўзаро боғланганлар; шунинг учун уларнинг компонентлари бир-бирига ёнма-ён, қўшилгандай ёзилган ва охирига икки остин-устин нуқта қўйилган. Токузәриг: ... («Қ...», 32-бет) сўзлари сон ва саналмишлик алоқалари асосида бир-бирига қўшилиб, сўнгра остин-устин икки нуқта ёзилади.

2. Älinäkapymaböktägim... («Т...», 31-бет). Бу мисол уч сўздан иборат бир гап. Уни ташкил қилган сўзлар бир фикр (фодаси сифатида ёнма-ён ёзилган ва гап тамомланган ерга остин-устин икки нуқта қўйилган; сўнгра текстнинг кейинги сўзи бошланган.

3. Төртоғлумбар үчүн: бәңкүмinti (кти) («Т...»: 41-бет). Бу мисолдаги остин-устин икки нуқтанинг эргаш гапи бош гапдан ажратиш учун қўлланилганлиги равшан кўриниб турибди.

4. Көрүgsabuntay: ..., («Қ...», 61-бет). Бу уч сўз қўшилмасидан кейин қўйилган остин-устин икки нуқта бош гап охирига тўғри келган.

Шунингдек, остин-устин икки нуқтанинг турк-руник ёзма ёдгорликларида уюшиқ бўлаклардан кейин остин-устин икки нуқта қўйилиш ҳоллари ҳам учрайди. Масалан: ...: алтункүмүш: ... («Қ...», 33-бет).

Ёнма-ён келган эга ва кесим ҳам баъзан бирга ёзилиб, текстнинг бошқа қисмидан икки нуқта орқали ажратилади: ...Ovuzdantan: körugkälti («Қ...», 61-бет).

Бу ўринда шунга ҳам қайд қилмоқ лозимки, турк-руник ёзувларида ёнма-ён ёзилиб, сўнгра ажратиш белгилари қўйилган қўшилмалар составида ўзаро синтактик алоқалари бўлмаган сўзлар ҳам учрайди. Текстларда кам учрайдиган ана шундай қў-

¹⁰ Мисоллардан кейинги қавслар ичида «Қ...» ва «Т...» шаклидан биринчиси С. Е. Маловнинг «Қадимги турк ёзуви ёдгорликлари»нинг иккинчиси эса унинг «Туркларнинг енисей ёзуви» номли асарининг шартли қисқартмасидир. У шакллардан кейинги рақамлар мисоллар олинган саҳифаларни кўрсатади.

шилмалар синтактик-семантик принципни четлаган бўладилар. Масалан: ...Антакісрә: іпсі... («Қ...», 29-бет).

Бу мисолдаги *анта* сўзи билан *кісрә* сўзлари ўзаро синтактик-семантик муносабатда бўлмасалар ҳам, бир-бирларига қўшилиб ёзилган, ораларида ажратиш белгилари қўлланмаган. Демак, бундай қўшиб ёзишда синтактик принципдан четлашилган.

Синтактик-семантик принципдан четлашиш ҳодисалари, яъни ўзаро синтактик алоқалари бўлмаган сўзларни бир-бирига қўшиб юборилиши, кам ҳарфли сўзларнинг ёнларидаги сўзларига қўшиб ёзилганидан ҳам, текстларнинг айрим ўринларини ўқиш ва ўқиш оғир бўлмайдиганга ўхшаганидан ҳам, тошни ўйиш қийинлиги билан шаклланадиган ажратиш белгиларини камроқ ишлатиш мақсадида ҳам юзага келган бўлиши мумкин (одат тусига кириб қолган бундай ҳодиса тошдан бошқа нарсаларга ёзилган турк-руник ёзувларида ҳам учраб туради). Турк-руник ёзма ёдгорликларида бир ҳарфли сўзларнинг деярли ҳар вақт айрим ёзилмаслигини ҳам ана шундай сабаблар билан изоҳлаш мувофиқ кўринади.

Текстларда ўзаро бир хил алоқадаги сўзлар, ҳатто қисқароқ сўзлар ҳам, гоҳ бир бутун, гоҳ бир-бирларидан ажратиш белгилари орқали айрилиб ёзилган ҳолда ҳам учрайди. Текширишимизча, уларнинг гоҳ қўшилиб ёзилишлари асосида алоҳида логик муносабат борлиги кўринмайди; балки ораларидаги ўзаро муносабат бир-бирларига қўшилиб ёзилганларида ҳам, бир-бирларидан ажратилиб ёзилганларида ҳам бирдай кўринади. Масалан:

1. (52) ...: табқачка қанта: ... («Қ...», 33-бет), (53) ...: табқач: қаған: ... («Қ...», 33-бет), (28) ...: оқуз будун: ... («Қ...», 31-бет), (28) ... татабы: будун: ... («Қ...», 31-бет).

52 ва 53-рақамли мисоллар ўзаро бир хил (аниқловчи, аниқланмиш) муносабатли икки ўхшаш сўздан иборат. Бироқ уларнинг биринчиси, икки сўзни қўшиб айтганда, саккиз ҳарфли бўлиб, бир-бирига қўшилиб ёзилган; иккинчиси эса, икки сўз қўшиб саналганда, етти ҳарфли бўлишига қарамай, икки остин-устин нуқта орқали бир-биридан ажратиб ёзилган.

28-рақам билан келтирилган мисолларнинг аниқловчи ва аниқланмиш сўзлари бир хил (будун) бўлишига қарамай, уларнинг биринчиси ўзаро қўшилиб, иккинчиси бир-биридан икки остин-устин нуқта орқали ажратилиб ёзилган.

2. (2) Торт: булуң!... («Қ...», 29-бет), ..., (44) ...: бірјилка: ... («Қ...», 32-бет), (36) ... бір: әріч: оқунурты: әкіәріч: удышру: санчды: ... («Қ...», 32-бет).

2 ва 44-рақамли мисолларнинг ҳар бири турк-руник ёзувида икки сўзли бўлиб, ҳарф миқдори саккизтадан. Уларнинг синтактик-семантик алоқалари ҳам бир хил, яъни санаш ва саналмиш алоқасидан иборат. Шунга қарамай, иккинчи рақамли сўзлар бир-биридан икки нуқта орқали ажратилиб, 44-рақамли сўзлар эса ўзаро қўшилиб ёзилган. Шунингдек, 36-рақамли мисолнинг икки ерида келган бир хилдаги саналмиш сўз (әріч), турк-руник

ёзувида ҳам ҳарф миқдори қарийб тенг бўлган икки сон сўзи билан бир хилда саналганлик алоқада бўлишига қарамай, уларнинг биридан икки нуқта орқали ажратилиб, бири билан эса қўшилиб ёзилган.

Модомики фактлар шундай экан, уларнинг қўшилиб ёзилишларини ёзилаётганларида ораларидаги алоқага эътибор берилгани билан, яъни синтактик-семантик принципга асосланилгани билан изоҳлаш тўғри бўлади, айрилиб ёзилганларида эса ундай томонлари кўзда тутилмагани билан, яъни сўз бутунлиги принцинга диққат қилингани билан изоҳлаш мувофиқ кўринади.

Сўз туркумларидан айниқса олмош ва сонлар кам ҳарфли сўзлар сифатида кўп вақт бошқа сўзларга қўшилиб ёзиладилар. Бундай ёзилишда улар ҳар вақт деярли ўзларидан кейинги сўзларга қўшилади. Масалан, «Кул-тегин ёдгорлиги», «Кичик ёзув» текстининг 1, 2, 3, 4, 8, 9, 10, 12-сатрларининг ўн икки ерида қўлланган олмошдан беш жойдагиси айрим; еттитаси бошқа сўзга қўшилиб ёзилади. Шунингдек, «Кул-тегин ёдгорлиги»нинг «Кичик ёзув», «Қатта ёзув» ва «Ен ёзув»нинг 51 жойида қўлланган сон сўзларидан 16 ердагиси айрим, 35 жойдагиси бошқа сўзларга қўшилиб ёзилган.

Бу ёзувнинг турли текстлари кўздан кечирилса, у ё бу принципти қўллашда уларнинг ораларида баъзи бир фарқлар кўринади. Масалан, Селенг дарёси бўйидан топилган «Тўникўк ёдгорлиги»да ажратиш белгиларини синтактик принципга асосланиб ишлатилиши «Кул-тегин ёдгорлиги»дагидан кўпроқ кўринади. Суджа ёдгорлиги тексти эса асосан сўз бутунлиги асосида 65 қисмга ажратилган. Улардан тўрт жойдагисигина икки сўзни бир-бирига қўшилиб ёзилишидан иборат, холос¹¹. Бу ҳол олдинги икки ёдгорликка нисбатан Суджа ёдгорлигида сўз бутунлиги принциpigа ортиқ эътибор берилганлигини кўрсатади.

Изоҳларимиздан кўринадики, турк-руник ёзувида белгиларни қўллашда асосан синтактик-семантик бирлик ёки сўз бутунлиги принципи кўзда тутилган. Шу билан бирга, у принциплардан четлашиб ҳоллари ҳам бўлган. Шунга қарамай, бу ёзувда ажратиш белгиларининг ўша даврдаги қўлланишидаёқ муайян принципларга асосланишга интилинганини, бу соҳада бирмунча муваффақиятга эришилганини кўрамиз. Демак, турк-руник ёзуви ажратиш белгилари қўлланиши билан боғланган юқоридагидек хусусиятлари туфайли ҳам туркий халқларнинг пунктуацияси тарихида текстларда белгилар ишлатилишида муайян принципларга асосланиш (авесто ёзувини мустасно қилганда) бошланган даврни кўрсатувчи муҳим ҳужжатлардандир.

Уйғур ёзувида ажратиш белгилари қўлланиши принциплари

Туркология фанида уйғур ёзувидаги ёдгорликларнинг турли жиҳатлари ҳақида анчагина фикрлар мавжуд. Бироқ улар

¹¹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 1951, с. 77.

сирасида, бизга маълум фактларга кўра, бу ёзувда ажратиш белгилари қўлланиши принципи тўғрисида бирор мулоҳаза учратмадик.

Уйғур ёзувидаги ажратиш белгилари ҳам, асос эътибори билан айтганда, белгили принципга асосланиб ишлатилган. Текширишимизнинг кўрсатишича, унда қўлланган принцип турк-рунйк ёзувида ажратиш белгилари қўлланиши принциpidан бутунлай бошқача бўлган: турк-рунйк ёзувида ажратиш белгилари кўп вақт сўз бутунлиги принципи асосида қўлланган бўлса, улар уйғур ёзувида ҳар вақт деярли синтактик-семантик принцип асосида ишлатилган. Турк-рунйк ёзувининг бир қатор ўринларида белгиларнинг синтактик-семантик алоқадаги бирор таркиб компонентларидан кейин қўйилган фактлардан яққол кўриниб туради. Уйғур ёзувидаги белгилар ишлатилиши эса, синтактик-семантик алоқалардаги компонентларнинг бир бутун ҳолда ёзилишига асосланмайди. Бу ёзувда ажратиш белгилари қўлланиши бўш жой орқали бир-бирдан ажратиш ёзилган компонентларни синтактик муносабатлари негизида қисмлашга, керакли ўринларда ўша қисмлар орасига белги қўйилишига асосланади. Шунинг учун ҳам уларнинг қўлланишидаги асосни синтактик-семантик бирлик принципи эмас, балки синтактик-семантик принцип деб аташ мувофиқ кўринади. Қуйида уйғур ёзувида ана шу принцип қандай йўсинда кўринганини баён этамиз.

Туркий халқларнинг V—XVIII асрлар давомида қўлланган уйғур ёзувида ажратиш белгиларининг синтактик-семантик принципи асосида қўлланиши ва у принципининг ривожини ёдгорликлар аро бир-бирдан маълум даражада фарқланган. Бу ҳол у ёдгорликларда синтактик-семантик принцип ривожини қандай юз бера борганини кўрсатади. Ана шу фактлар ўз даври учун ёзувлар тарихидаги катта воқеадир.

Бу ҳол пунктуацион белгилар қўлланиши принципларининг тарихий тараққиёт йўлини кўрсатувчи объектив фактлардир. Бундай катта ҳодисанинг узоқ ўтмишимиздан бери мавжудлигини асослаш бу соҳада кенгроқ ва тўлиқ, ишонтирарли далиллар келтирилишини талаб қилади, албатта. Шунинг учун бу борада 5 та катта объект бўйича фактлар келтиришни мувофиқ билдик. Уларнинг биринчи «Манихейцларнинг тавба ибодати» (V аср), иккинчиси «Tišastvustik» (X аср билан XV аср оралиғида ёзилгани мўлжалланади), учинчиси «Юридик документлар», тўртинчиси «Сехргарлар тавбаси», бешинчиси «Altunjarug» ёдгорликларидир. Бу ёдгорликларда қўлланган белгиларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1) икки элементли ажратиш белгиси ва уни қўллаш принципи¹²; 2) бир элементли ажратиш белгиси ва уни қўллаш принципи; 3) икки ва тўрт элементли ажратиш белгилари ва уларни қўллаш принципи.

¹² Бу белги тарихий жиҳатдан бир элементли белгидан олдин қўллангани учун, у олдин берилди.

Икки элементли ажратиш белгиси ва уни қўллаш принципи¹³.

Ажратиш белгилари қўлланган уйғур ёзувидаги ёдгорликлардан кўринишича, бундай белгили ёзувнинг ҳозирча энг олдингиси V асрга онд ёдгорликдир. Унда ажратиш белгиси икки элементли биргина белгидан иборат бўлган. Демак, бу белги уйғур ёзувнинг (ҳозирча маълум фактларга кўра) энг олдинги белгисидир. X асрдан олдинги ёдгорликларда унинг бир ўзи ишлатилган. X асрдан кейин ўзи ёлғиз ҳам, бошқа белгилар билан ҳам қўллана бошланган ва унинг бундай ишлатилиши асрлар бўйи давом этган. Уйғур ёзувнинг энг сўнгги намуналарида ҳам икки элементли ажратиш белгиси билан бирга бошқа ажратиш белгиси ҳам қўлланганини кўрамиз.

Ажратиш белгиси қўлланган уйғур ёзма ёдгорликларининг кўпидея икки элементли белги учрайди. У белгини уйғур ёзувида биринчи мартаба қўлланганини «Манихейцларнинг тавба ибодати» номли асарда кўрдик¹⁴.

«Манихейцларнинг тавба ибодати» номли асарнинг 32-сатри бошидаги икки нуқта ҳам, 40-сатридаги учинчи икки нуқта ҳам янги бўлим бошланганини билдирмоқ учун қўйилган. 32-сатрдаги -да аффикси билан тугаган синтактик бирикма ўзидан кейин келган ўшандай аффиксни бешта синтактик бирикма изоҳлаган (32, 33, 34, 35-сатрларда). Бир хил аффикс билан тугаган, бир хил вазифадаги бу беш бирикмадан биринчи бирикма охирига (32-сатр охирига) белги қўйилган; ундан кейин кетма-кет келган ҳар бир бирикма охирига (33, 34, 35-сатрларида) икки нуқта қўйилган. 39-сатрдаги икки нуқта қўшма гап охирида келган. У қўшма гапнинг бош гапини изоҳлаш учун унга эргашиб келган ҳар бир кесимдан кейин әрсәр формаси ёзилган. Уша формалардан кейин 37, 38-сатрларда ҳам икки нуқта ишлатилган. Шунингдек, 40-сатрдаги иккинчи икки нуқта қўшма гап охирига, биринчи икки нуқта эса шу қўшма гап составидаги бош гап охирига қўйилган. Демак, таҳлил этилган мисоллардаги ёнма-ён қўйилган икки нуқталар, бугунги тушунчамизча, ҳозирги нуқта (33, 34, 35, 39, 40-сатрларда), вергул (37, 38-сатрларда), баён аломати (40-сатрда) ўрнида қўлланганлар. 41-сатрдаги икки нуқта равишдош обороти охирига қўйилган. Ундан кейинги сатрлардаги икки нуқталар әрсәр билан тугаган кесимли синтактик бирикма-лардан кейин (42, 49-сатрларда) келган.

¹³ С. Е. Маловнинг «Қадимги турк ёзма ёдгорликлари» (1951) номли асарида келтирилган фотонамуналар ва уларнинг босма нусхасидан кўринадики, у асл нусхада ажратиш белгиларининг шакли қандай бўлса, уларни босмада ҳам ўзига ўхшаш ёки унга яқин шаклда берган. Масалан, шу китобда келтирилган 6-фотокопиядаги бир элементли белги, яъни бир нуқта, унинг босмасида ҳам бир элемент билан, яъни бир нуқта билан берилган. Шунга асосланиб юқорида келтирилган мисолдаги икки ромб шаклдаги ажратиш белгисининг асл нусхада ҳам икки элементли ажратиш белгиси (шу китобнинг I ва 3 фотокопияларидаги каби) ҳисобладик.

¹⁴ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 1951, с. 108.

Юқоридагидан ташқари, «Манихейцларнинг тавба ибодати» асарининг ўн бўлими кўздан кечирилди¹⁵. 109 та тўла ва иккита ярим сатрдан иборат шу текстнинг 87-сатрининг 115 ерида ажратиш белгиси қўйилган. Унинг 115 ерига қўйилган ажратиш белгисидан 10 таси бўлим бошланишини кўрсатади, 33 таси ärsär формалиси билан тугаган кесимдан кўнг қўйилган, 72 таси эса бошқа хил синтактик бирикмалар охирига қўйилган. Улар гаплар охирида (54, 75-сатрлардаги каби), қўшма гаплар таркибидagi гаплар ўртасида (68-сатрдаги сингари), умумлаштирувчи сўз билан саналмиш сўзлар орасида (87-сатрдаги сингари) ёки эргаш бўлаги бор равишдошлардан кейин (147-сатрдаги каби) ишлатилган.

Бу ўринда шуни ҳам қайд этиш керакки, бу текстда белги қўйилиши жиҳатдан бир хил бўлган (32-сатр охирида ёки текстнинг 134-сатридаги ärsär формасидан кейин қўйилмагани каби) ва бошқа қўйилиши керак бўлган қатор ўринларда ажратиш белгилари қўлланмаган ўринлари ҳам бор. Шунингдек, бу текстнинг бир неча ўринда қўлланган ундалмаларидан кейин ҳам ажратиш белгиси қўйилмайди. Айрим ўринларда эса уларнинг кераксиз ерга қўйилганлиги ҳам кўринади. Масалан, 115-сатрда аниқловчи ва аниқланмиш орасига қўйилган иккинчи ва 139-сатрда тушум тўлдирувчи билан кесим орасига қўйилган биринчи ажратиш белгилари сингари.

Шундай қилиб, «Манихейцларнинг тавба ибодати» асарининг бир қисми бўйича қилган таҳлилимиз шуни кўрсатадики, узоқ ўтмишда ҳозирги Ўзбекистон территориясида яшаганликларига ва уларнинг авлодлари ўзбекларнинг ҳозирги составида борлигига ишора қилинган уйғурлар алфавитида ёзилган бу ёдгорлик текстида ажратиш белгилари эрамизнинг V асридаёқ асосан синтактик-семантик принцип асосида қўлланганлар. Бироқ у белгиларни қўллашда бутун текст бўйича изчиллик сақланмаган: белгилар қўйилгандек қатор ўринларда улар қўйилмаган, аксинча онда-сонда бўлса-да, синтактик бирикма компонентлари орасига белги қўйиб юборилган.

Турфон воҳасида топилган, X аср билан XV аср оралиғида ёзилганлиги кўрсатилган¹⁶ «Tišastvustik» ёдгорлигида ҳам икки элементли (II) ажратиш белгисигина қўлланган. Буни В. В. Радлов нашрга тайёрлаши билан 1910 йилда босилган юқоридagi китобда кўрмоқ мумкин. У китобнинг охирида берилган жадвалнинг 4 жойида бир-бирига жуда яқин икки ётиқроқ параллел чизиқча (//) кўзга ташланади. У белгилар шу китобнинг 28-бетида ромб шаклидаги иккита ёнма-ён қўйилган белги билан берилади. Унинг учинчи хатидаги ажратиш белгиси изоҳланмиш гап тугаган ерга, 4-сатрдагиси ундалма охирида келган изоҳловчи гапдан кейин қўйилган. Шунингдек, 5 ва 7-сатрлардаги ажра-

¹⁵ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 1951, стр. 110—116.

¹⁶ В. В. Радлов. Tišastvustik, 1910, стр. 2—3.

тиш белгилари ҳам 3-хатдаги изоҳланмиш гапни изоҳловчи синтактик бирикмалар охирига ёзилган. Бу ҳол текст қўлёмаси ва унинг транскрипциясидан англашилмоқда. Демак, бу асардаги ажратиш белгилари ҳам синтактик-семантик принцип асосида ишлатилган.

Шу китобдаги мисол тарзида келтирилган 8-сатрдан бошқа 504-сатрда ҳам буддистлик мазмунидаги текст берилган. Уларда ҳам ромб шаклидаги икки ёнма-ён белги — ажратиш белгилари¹⁷ гап охирида, қўшма гапни ташкил қилган гаплар тамомланган ерда, уюшиқ жесимлар ораларида қўлланган. Бундай ҳодиса V асрга оид ёдгорликда деярли учрамайдиган ҳодисадир. Бу ёдгорликда эса ундай ўринларда ажратиш белгиси қўйишга анча эътибор берилди. Шу билан бирга бу ёдгорликда ҳам уюшиқ бўлақлар орасида белги қўлланмаган ўринлар ҳам йўқ эмас.

Шундай қилиб, юқоридагидек нуқсонга қарамай, бу ёдгорликда синтактик-семантик принцип асосида ажратиш белгиларини қўллашга, V аср ёдгорлиги бўлган «Манихейцларнинг тавба ибодати» ёдгорлигидан кўра, ортиқроқ эътибор берилгани кўриниб туради. Бу ёдгорликда, «Манихейцларнинг тавба ибодати»даги белги қўйилгандек ўринларга белги қўйишдан ташқари, уюшиқ бўлақлар орасида ҳам уларни ишлатилган намуналарини кўра-тиз. Демак, белги ишлатишда олдинга силжиш сезилади ва синтактик-семантик принцип тармоғи кенгайди.

Бир элементли ажратиш белгиси ва уни қўллаш принципи. Бир элементли ажратиш белгиси асосан юридик документ сифатидаги, эрамининг X—XIII асрларига¹⁸ оид текстларида қўлланади. У қўлёмаларда қуйидагидай шаклларда учрайди: . , .

Бундай белгилар қўлланиши принципини ўз ўғлини қаролликка берган киши билан уни қаролликка олган киши ўртасида тўзилган бир юридик документ¹⁹ фактлари таҳлилида кўрсатамиз. Унда ажратиш белгилари, юқоридаги айтилган асарга нисбатан, кўпроқ ўринда қўлланган, шу жумладан уюшиқ бўлақларда ҳам анча-мунча ишлатилгани кўзга яққол ташланади. Шу билан бирга бу белгилар (▼, ·, ∙, √) қўйилган ўринларнинг таҳлили уларнинг синтактик-семантик принцип асосида ҳозирги тиниш белгилари қўлланидиган ва қўлланмайдиган ўринларда ҳам ишлатилганини кўрсатади. Масалан, 1-сатрдаги (▼), 2-сатр ичидаги нуқта шаклидаги тиниш белгилар жўналиш келишиги билан туганган ерга, 2-сатр охиридаги нуқта (·) равишдош обороти охирига қўйилган. Текстнинг 5-сатридаги нуқта қўшма гапнинг бош гапини шу гапдан кейинги эргаш гапдан ажратган, 6-сатрдаги шакли эса шу қўшма гап охирига қўйилган, 8-сатрдаги нуқ-

¹⁷ Бу белгиларнинг қўлёмадаги шакли 45-қўлёмадаги пунктуацион белги шаклидек бўлиши керак. Бу фикримизни юқорида келтирилган шу текст қисмининг қўлёма намунаси тасдиқлайди.

¹⁸ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, стр. 200.

¹⁹ С. Е. Малов. Уйгурские рукописные документы экспедиции С. Ф. Ольденбурга, «Записки Института Востоковедения АН СССР», 1952, стр. 150.

та ва 9-сатрдаги шакли гап охирида ишлатилган. Текстнинг бундан кейинги қисми эргаш бўлакли уюшиқ бўлаклари бор ёйиқ гап бўлиб, унинг 12-сатрда тамомланган ерига ва шу гап тугаган жойдаги бир уюшиқ бўлак охирига нуқтага ўхшашроқ (,) белги қўйилган. Яна ўшандай белгилар 13-сатрдаги кетма-кет келган уюшиқ бўлаклардан кейин қўйилган. 13-сатрнинг уч ерида келган бир нуқтанинг биринчиси қўшма гап охирида, иккинчиси уюшиқ кесимлар орасида, учинчиси эса қўшма гапнинг эргаш гапи охирида келган. Бу эргаш гапнинг бош гапи 16-сатрда тугайди, у ерга ҳам нуқта қўйилган.

Шундай қилиб, бу текстдаги ажратиш белгилари ҳам, шакл жиҳатдан ўзаро қисман фарқланишларига қарамай, асосан синтактик-семантик принцип негизда қўлланиб, шаклий тафовутлардан қатъи назар, синтактик бирикмалар, қўшма гап ичидаги гаплар, уюшиқ бўлаклар, гап охири, содда ва қўшма гап орасига қўйила берган. Шу билан бирга текстда ажратиш белгилари қўлланилгандай ўринлар ва белги қўйилиши лозим бўлган бошқа жойлар ҳам белгисиз қолдирилган. Лекин, нимагадир, 3-сатрда аниқловчи билан аниқланмиш орасига вергулнамо (,) шакл қўйилган.

Таҳлил этганимиздан бошқа юридик документларнинг қўлёзмаларида ҳам бир элементли ажратиш белгиларининг юқорида кўрганимиздек ва бошқа (/ , ' каби) шакллар ҳам асосан синтактик-семантик принцип негизда қўлланиши аниқланди.

Икки ва тўрт элементли ажратиш белгилари ва уларнинг қўлланиш принципи. Марказий Осиёдан топилган ва XIII асрдан олдинги даврга оидлиги аниқланган «Сеҳргарлар тавбаси» ёдгорлигида (С. Е. Малов нашрида, 1951) икки хил ажратиш белгиси — икки ва тўрт нуқта кўринади. У белгилар ҳам, асосан синтактик-семантик принцип негизда қўлланишлар ҳам, текстнинг ўхшаш ҳодисаларининг баъзиларида ишлатиладилар, баъзиларида эса ишлатилмайдилар ва қўлланиши лозим бўлган бирмунча ерда улар қўлланилмайди. Бу ёдгорликда синтактик бирикма охирида камроқ учрайдиган *āpsār* формасидан сўнг белги қўйилмайди, «Манихейцларнинг тавба ибодати» ёдгорлигида эса ундай таркиб кўп бўлиб, ундан кейин ҳар вақт деярли белги қўйилади. Демак, бу жиҳатдан ҳам икки ёдгорликда ўзаро фарқ кўринади. Синтактик-семантик принцип асосида бир текстда икки хил ажратиш белгиси қўллаш уйғур ёзма ёдгорликларининг энг сўнгги намуналарида ҳам кўринади. Бунга мисол тарзида олдинда тилга олинган «Altun jaguq» («Золотой блеск»)нинг сўнгги саҳифаларида қўлланган икки хил белгининг ишлатилиши қиёсини келтирамиз²⁰:

²⁰ Қавс ичидаги (609), (610), (611), (612) рақамлар «Олтуң ёруғ» номли ёдгорликнинг саҳифаларини, кам миқдорли рақамлар эса саҳифалардаги сатрларнинг тартиб сонини кўрсатади.

I. (609) 16; (610) 2, 12, 13; (611) 11, 22; (612) 16²¹, (618) 23-сатрлардаги икки нуқталар; (615) 20; (618) 16-сатрларидаги тўрт нуқта (°°)лар текстда кўчирма гап бошланишини англатган автор гапидан кейин қўйилганлар.

II. (609) 12, 19; (611) 6, 9, 20-сатрлардаги икки нуқталар ва (610) 19; (612) 12; (616) 8-сатрлардаги тўрт нуқта (°°) лар узунлиги жиҳатдан ўзаро катта фарқ қилмайдиган ва нчларида ажратиш белгилари бор-йўқлиги томонидан ҳам деярли ўхшаш бўлган кўчирма гап ва унга боғланган автор гапидан кейин қўйилган.

III (609) 22; (610) 7; (618) 19-сатрларда икки нуқталар ва (617) 9-сатрларда эса тўрт нуқта узунлиги жиҳатидан ўзаро катта фарқланмайдиган қўшма гап охирига қўйилган.

IV. (617) 5; (618) 18-сатрларда икки нуқталар ва (617) 2, 7, 8, 11; (618) 12-сатрларда эса тўрт нуқталар қўшма гаплар ичидagi гапларни бир-биридан ажратишга хизмат қилганлар.

V. (618) 13-сатрда икки нуқта, 20-сатрда эса тўрт нуқта содда гап охирига қўйилган.

VI. (609) 15, 17; (610) 16; (611) 1, 3, 14-сатрларда икки нуқталар ва (616) 15-сатрларда тўрт нуқта эргаш бўлаклари бор бир кесимли гаплар охирига қўйилган.

Бу асардан намуна тарзида олинган биргина қисмининг таҳлили шуни кўрсатадики, у асарда ҳам ажратиш белгилари синтактик-семантик принцип асосида қўлланган.

Қилган таҳлилларимиздан равшан бўлишича, уйғур ёзувида ажратиш белгилари содда, қўшма гап охири, қўшма гапни ташкил қилган гаплар ва уюшиқ бўлақлар орасида қўйилган. Шундай қилиб, ана шундай ҳолатларда қўлланган у белгилар туркий халқлар, шу жумладан ўзбек халқи ёзуви тарихида биринчи мартаба эрамизнинг V асридан бошлаб ва бир неча аср давомида асосан синтактик-семантик принцип негизида қўлланган ажратиш белгиси бўлиб қолади. Шу маънода улар ҳозирги пунктуациямизнинг асосий принципи намунаси ўша вақтда ҳам маълум даражада жўринганидан далолат беради.

ОКтябрь РЕВОЛЮЦИЯСИГАЧА АРАБ АЛФАВИТИ АСОСИДАГИ ЎЗБЕК ЁЗУВИДА ПУНКТУАЦИОН БЕЛГИЛАР ҚўЛЛАНИШИ ПРИНЦИПЛАРИ

Пунктуацион белгилар қўлланиши нуқтаи назаридан қараганда, Октябрь революциясигача бўлган араб алфавити асосидаги ўзбек ёзувида бу белгиларнинг ишлатилиши XI асрдан бошланганини кўзда тутиш лозим бўлади. Демак, XI аср бу ёзувда пунктуацион белгилар қўлланиши принципларини аниқлаш ҳақидаги тадқиқот бошланганидан давр бўлмағи керак. Шундай қилиб,

²¹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 1951, стр. 166.

асрда кўчирилган бошқа нусхаси (ЎзССР ФАШИ қўлёзмаси, инв. № 1934) да ҳам учрайди.

Насрий текст қўлёзмаларида қўлланган абзац шакли ҳамда бўш жой сифатидаги ажратиш белгиларининг мазмун асосида қўлланганини кўрсатувчи намуналарни машҳур хаттот Султон Али Машҳадий 1499 йилда кўчирган «Муншаот» (Навий асари) текстларида (10б, 12б, 14б, 16б ва бошқа баъзи саҳифаларда) кўрмоқ мумкин. «Маҳбул-қулуб»нинг СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтида сақланаётган XVI аср бошига оид қўлёзмаси (инв. № 2095) да, XVII асрда кўчирилган «Рисолан тийрандохтан» (академик В. И. Зоҳидовнинг шахсий библиотеказидаги «Қуллийети Навоий» китоби) да, Мунис Хоразмий томонидан XVIII асрда кўчирилган «Маноқиб Сайид Ҳасан Ардашер» (Навий асари) номли асарнинг бошидан охиригача деярли ажратиш белгилари қўлланган. Улар бу манбаларда ё айрим, ё қўшма гап ичидаги содда гап, ё қўшма гап охирига ва уюшиқ гап-лақлар орасига ёзилган. Шунингдек, у белгиларнинг бир неча баплардан иборат темачанинг охириги гапидан сўнг қўйилгани ҳам учрайди.

Тахминланишига кўра, «Маҳбул-қулуб»нинг мавжуд қўлёзмалари ичида энг эски нусхаси СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтида сақланаётган XVI аср бошига оид қўлёзмадир (инв. № В. 2095)²². Шу қўлёзманинг ҳам насрий, ҳам шеърий текстларида бир хил шакл (ن) пунктуацион белги сифатида қўлланган. У белгининг насрий текстда ишлатилиш ўринлари шунини кўрсатадики, араб алфавити асосидаги ёзувизининг насрий қўлёзмаларида XVI аср бошидан оқ пунктуацион белгилар асосан мазмун, синтактик-семантик принциплар асосида қўллана бошланган²³ (шундай асосда белги қўлланиши китобнинг бошидан охиригача деярли ўз кучини сақлаган). Шу мулоҳазамиз тасдиғи учун ўша белгининг қўлланишини кўрсатувчи далиллар келтирамиз:

Ҳар бир содда ва қўшма гап охирида:

یتینچی، فصل کاتب لار ذکریدا ااتب شعراه سوزی نینک ورق
نگاری دور و سوز مغز نینک خزانه داری ◊ خازن هنری امانت بولور*
و تصرفی** خیانت بولور ◊ امین که خیانت وه منسوب بولغای*

²² А. Навоий. Маҳбул-қулуб, проф. А. Н. Кононов нашрга тайёрлаган критик текст, 1948, 8-бет.

²³ Бу қўлёзmani ўзим кўра олмаганимдан, унинг ҳам насрий, ҳам шеърий текстида бир хил шакл (ن) пунктуацион белги сифатида қўлланганини филология фанлари доктори А. М. Шчербак орқали аниқладим. У белгининг шу қўлёзмадаги вазифасини аниқлашда эса филология фанлари доктори А. Н. Кононов томонидан нашрга тайёрланиб, 1948 йилда СССР Фанлар академияси нашриёти босиб чиқарган «Маҳбул-қулуб» китобига асосландим, чунки бу китобнинг сводний текстига ўша қўлёзма ҳам асос қилиб олинган. (Қаранг: юқоридagi китоб, 8-бет). Мисоллар ана шу китобдан олинди. Шунинг учун у қўлёзмадаги белгининг функциясини баён этишда нашрий текетда ромб шакли ишлатилган ўринлар кўзда тутилди.

اوز هنرىدا معيوب بولغاي انداق انينك ايلكى قطعى خوب بولغاي ◊
 يخشى خط و نقطهدين صفغه جمال انداق كه يخشى يوز صفهسيغه
 خصا و حال ◊ خوش نويس كاتب سوز گا آرايش بيروور و* سوزلا
 گوچى گا* و كوزلاگوچى گا آسایش بيتكورور نه راقم رقمى راست
 راستلار كونگلى گا قبولينى بيخواست ◊ محرر كه تحريرى توز
 پسندیده دور اگر بير بيت اگر يوز اگر خط صورتى ناخوش دور
 معنى خيليدا اوقوغوچى ناخوش دور نه خوش نويس* كيم هم سهوى
 كوب بولغاي* ايلكى قيلنج علتىغه خوب بولغاي ◊ اولكه بيجا
 نقطه بيله حبيب نى خبيث قلغاي مخبتنى محنت آينگديك محنت
 زدهغه يوز لعنت ◊²⁴

Қўшма гап ичида ва гап охирида:

قيلدى ◊ القصة بسى بوقلمونلوق قيلدى ◊ اما و كامرانليغ چاغيدا
 كونكول ملكى خلق مجومى بولغاي دا ◊ وكا امارات مسنديدا
 اولتوردوم و حكومت محلهسيدا دادخواه سوردوم وكاه پادشاه تيابتى دا
 تقرب توزدوم و نظاره كو ايلكا اوزومنى كورگوزدوم ◊ وكاه مكرمت
 ايوانين مكان قيلديم وكابر و اشراف نى موهان يوزيدن تعظيم
 قيلديم ◊ وكاه نشاط باغيدا بزم طرعى سالدیم و ساقى مطرب بزم
 و سماعيدین بهره آلدیم ◊ وكاه سلاطين مخالفت لاريدا ارغه كيرديم
 و منارعت لارين موافقتقه قرار بيردیم ◊ وكاه هرب معركهسيغه
 اوزومنى سالدیم و جهل و نادانليق تهمتين بوينومغه آلدیم ◊ وكاه
 خيرات اهليغه اوزومنى قاتتیم و هر نوع خير بقعهلارى توزاتتیم ◊
 ... ◊ [تنبيه] دهر اهلى نينك نفسى بير اوت دور كيم قايق كونكولنى
 يوشاتور و قوروغ كوزنى يغلالتور ◊ ... و سوز اهلى نينك دمی بير
 يل دور كيم انانيت خاشاكين سارور و عضيتت توفراغين سوپورور ◊ ...
 دهقان كه توزلوك بيله دانه ساچار* جق بيرىگا يتى يوز ايشيكين
 اجار ◊ ساچقان دانه كو كاركونچه* اوروب خرمن قيليب محسولين
 كونهر كونجه ◊ قورت و قوش آندين بهره مند دشت وحشى آينك

²⁴ Қарақ: А. Навоий. Маҳбул-қуллуб, Нашрга тайёрловчи А. Қононов, 1958, 30-бет.

بيلم خرسند ◊ مورلار اويى اندين آباد كورلار خاطرى آينىك بيله شاد < 25

Бу келтирилган мисолларнинг 121-бетдагиси пунктуацион белгили саккиз гапдан иборат. Улардан иккитаси содда, олтитаси қўшма гап бўлиб, ҳар бир содда ва қўшма гап охиридагина пунктуацион белги қўйилган.

Маълум тема доирасидаги фикр тугаллигини ифодалаган бир неча гапнинг охириги гапидан сўнг:

عالم اسبابينيك توكانماس ليكى دا* بو تنبيه دور
مثلاً* بىر او كيم كىم بىچ دىن بىر ىر كا فرش توشار بولسا

چون معهود بو دور كيم خشت نى درز بر درز سالماس
قراغلارين بىر بىر دىن اوتكارىب اولقى يانداشتور سالغان
ايكى خشت نىنك طرف لارىدا ايكى اولوغ فرجه پيدا بولور كيم
ينه ايكى خشت تىلار آنى سالماق لازم دور ◊

بو قىياس بيله مينك يا ايكى مينك خشت فرش
سالىسه بو نوع فرجه لار بغايت كوب حاصل بولور
هر قايسى نىنك اصلاحيغه ينه خشت سالغان
سايبى اول فرجه لار اول خشت لارغه كورا كوب ظاهر بولور ◊

(Уша асар, 51—52-бетлар).

Уюшиқ бўлақлар орасида ҳам:

بىر جلومسى بيله نقد حياتين آغوچى هم اول ◊
و عاشق مونداق بلانىنك كرفتارى و مونداق آفت نىنك
بى اختيارى ◊ مونداق طوفان نىنك غرىقى و* بو نوع
صاعقه نىنك حرىقى ◊ مونداق غدار نىنك زبونى و « بو
نو ديو كردار نىنك مجنونى ◊ مونونك ديك آشوب نىنك
شيفتهسى و بو يىنكلىخ قاتل نىنك فرفتهسى ◊ بو طور

خونريز نىنك هلاكى و بو تورلوك بلا انگيز نىنك درد ناكى ◊
عشق كوهستانى بيدادى نىنك ناشادلارى دىن بىرى فرهاد دور ◊
صحراى جنون نىنك زبونلارى دىن بىرى مجنون دور ◊

(Уша асар, 91-бет).

Рашишдош оборотлардан кейин ҳам:

²⁵ Уша асар, 6, 118, 46-бетлар. Бу ва бошқа мисоллардаги уч нуқта авор (X. Ғозиев) томонидан қўйилган. (...)

و ایچکا کدن* یوق آنکا آرام ◇ نفس خطی اوچون بر کینه سیز ایاغی غه
 سالیب بند و اوزوی تونلار آنینگ عذابی بیله خرسند ◇ امل
 رسته سین طمع ایکناسیکا جیلیب اول بی زبان نینگ کورار کوزین
 هم تیکیب ◇ مقصودی آنی صیاد قیلماق و اوزگا جانلیغلار قصدیغه
 جلاذ قیلماق ◇ کوندوز دشت و وادیغه جاییب بیر نجه زبونی غافل
 تابیب ◇ یوز مکر و حیله بیله فوشین آلاغه سالیب و اول سالغانی
 و اول مظلومنی آلیب ◇ آلدورغاندین سونکرا اول صید باشید
 توتوب اورون اول قانی تولغان زبون نی بسمل قیلماق دین بورون ◇
 نیدین قناتین سوروب قولتوغین* مو یارادور* و اوزی اول قائل*
 شاگردین شعفی بیله تو یغار ادور ◇

(Уша асар, 51—52-бетлар).

XVII асрда кўчирилган «Рисолаи тийрандохтан» (проф. В. И. Зоҳидовнинг шахсий библиотекасидаги «Куллийети Навоний» китоби) да уч нуқтали шакл (∴) пунктуацион белги сифатида қўлланади. Бу белги икки саҳифадан иборат насрли асарнинг содда, қўшма гапи ва қўшма гап ичидаги гаплари охирига, уюшиқ бўлаклари орасига қўйилган. Улардан мисол:

و هر کیم ترگ قیلسه مینینک سفتیم نی اول مندین ایرماس اما
 خبردا انداق کیلتورور کیم چون حضرت آدم صفی صلوات الله علیه
 دنیاغه کیلکاندین سونک ∴. خدای تعالی اینیک کتابین بغشلا دی
 ایرسه جبرئیل علیه السلام غه امر بولدی کیم آدمغه دهقان جی لیق نی
 اوکرانکیل جبرئیل علیه السلام کیلیب ایدی ∴. یا آدم خدای تعالی
 سنکا ایدی آندین سونک امر قیلدی کیم دهقان جی لیق قیلسون
 چون آدم علیه السلام بو بیغاسنی ایشتی ایرسه قبول قیلدی ∴. و
 جبرئیل علیه السلام اوروغ آلیب کیلدی ∴. و آدم علیه السلام ساجتی ∴.
 و یرنی ساله قیلدی ∴.

(«Куллийет бўйича», 76 а варақ).

Бир қизил нуқта Мунис Хоразмий томонидан XVIII асрда кўчирилган «Маноқибі Сайид Ҳасан Ардашер»²⁶ номли 18 бетли қўлэзманинг 12 бетча насрий қисмида ҳам қўлланган.

Мисоллар:

²⁶ Бу қўлэзма китоб Навоний асари бўлиб, «Сабъан сайёр» ва «Маноқибі Сайид Ҳасан Ардашер» номли қўлэзманинг бир қисми, УзССР ФА ТАИ АДМ. инв. № 2.

سوز اوزار: و مقصوديم بازار القصة چون الارغه حفي بونينك
سلوکه دامن کير بولوب: ملازمت دين اجتناب ظاهر قيليب استغار
طريقيدين کيريب: عرض غه يتکورديلار: پادشاه غه بو امر محال
کورونوب: ابا ظاهر بولدى الار تظلم و تضرع آغاز قيلدى لار:
هيچ نوع بيله قبول توشمادى: و الار ايکى ييل غچه پادشاه نينک
مبارک خاطرى اوچون چريکلار مشقتين تارتيب سفرلار بلاسيغا
وزلاريم، ساليب يوروديلار.

(Уша асар, 147 а варақ).

Келтирилган мисолнинг ўн ерида бир нуқта пунктуацион белги сифатида ишлатилган.

اول پادشاه بو حالت لاريدين الارغه فرزندانه التفات لار قيلور
ايرميش و اوزينينك قيليق لاريدين تاسفي ييب: دير ايرميش:
كيم نه بولغاي سنيك افعال: و فصالنك هم فلانغه اوخشاسه ايردى:
و بو سوزدين غرضى آلا ايرميشلار:

(Уша асар, 143 а варақ).

(Бу асар ЎзССР ФАШИ қўлёзмаси бўлиб, у бир тўплам ичида, тўпламнинг инв. № 185.)

Бу мисолда 15 ердаги бир нуқтанинг пунктуацион белги экани равшан кўринмоқда (Ҳар икки мисолда нуқта сатр устида).

Мисоллардан кўринадики, бу қўлёзда ҳам пунктуацион белгилар қўллашда бундан олдинги қўлёзмалардагидек асосга суянилган ва улар ўшандай ўринларда қўлланган. Ана шундай асос ва ўринларда пунктуацион белгилар қўлланган намунасини Навоийнинг 1850/51 йилда кўчирилган «Тарихи мулуки Ажам» номили асарида ҳам кўрмоқ мумкин.

Юқоридагидай ўринларда ажратиш белгиларни қўлланган намунаси Рашидиддиннинг «Жамнут-таворих»и (932/1525—26 йилда кўчирилган, ЎзССР ФАШИ қўлёзмаси, инв. № 2), «Хамса-тул-мутахаййирин» (Навоий асари, 1049/1639—40 йилда кўчирилган, ЎзССР ФАШИ қўлёзмаси, инв. № 2242), «Шажараи турк» (Абулғозий Баҳодирхон асари, 1074/1668, № 1552)нинг айрим саҳифаларидагина учрайди. Демак, намуна тариқасида келтирилган бу асарлардаги ажратиш белгилари ҳам асосан синтактик-семантик принцип, шунингдек темача бутунлиги принципи асосида ишлатилган²⁷.

Юқорида турк-руник, уйғур ёзувлари ҳамда араб алфавити асосидаги текстларимиз нашрий ҳолатда кўрингунча бўлган қўл-

²⁷ Бу мулоҳазаларимизни тасдиқловчи текстлар намунаси ҳамда кенгроқ изоҳларимизни «Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари» номли тўплам (1959)нинг 113—131-бетларидан (X. Ғозиевнинг «Ўзбек пунктуацияси тарихи» мақоласининг қисмига) қаралсин.

ёзмалардаги пунктуацион белгиларнинг, асос эътибори билан айтганда, синтактик-семантик ва мазмун муносабати асосида қўлланганини кўпгина фактлар яққол кўрсатди. Шунинг учун пунктуация тарихида бу масала бўйича юзага келган икки хил қарашга тўхташ ва уларга ўз муносабатимизни билдиришимиз зарур бўлиб қолади.

Биринчи қарашга кўра, тиниш белгиларини синтактик маъно асосида қўлланиши китоб нашр этиш ижод этилиши билан боғланади. Демак, бу қарашга кўра, китоб нашр этиш бошлангунча бўлган қўлёзмаларда ишлатилган тиниш белгилари синтактик асосда қўлланмаган бўлади. Ана шундай мулоҳазани В. Классовскийнинг 1882 йилда нашр этилган «Знаки препинания в пяти важнейших языках» (СПб) номли асарини (3-бет)да учратамиз. Масалан:

«Тиниш белгиларининг, бутун эҳтимолларга кўра, гарчи улар XIV асрда диний, илмий, адабий мақсадлар билан қўлёзмаларнинг тарқалиши кучайган биринчи даврдаёқ, балки ундан олдин ҳам пайдо бўлган бўлса-да, синтактик маъноларда ишлатилишларини фақат китоб нашр қилиш иши бошланганидан ҳисоблаш мумкин».

Цитатадан кўринадики, В. Классовский ўзининг бу қарашини жуда муқаррарлаш мақсадида унда «фақат» сўзини ҳам ишлатади. Бундай қарашга мойилликни проф. А. Б. Шапиро асарида ҳам учратамиз²⁸.

Иккинчи қарашга кўра, қадимги ёзувда белгилар қўлланиши, асос эътибори билан айтганда, текстнинг синтактик-семантик хусусиятига, шунингдек унинг мазмунан қисмланишига асослангани олдинга сурилади. Масалан, Л. В. Шчерба «Қадимги ёзувларнинг кўпчилиги барча тиниш белгиларидан фақат «абзац» ёки «нуқта»ни билар эди. Қадимги ёзувда энг кўп тарқалган белги, кўринишича, текстин синтагмага ажратадиган ва озми-кўпми бизнинг вергулимиз маъносида қўлланадиган нуқта эди»²⁹, дейди.

Китоб нашридан олдинги рус қўлёзмаларида қўлланган пунктуацион белгиларнинг ишлатилишида синтактик маъно белгили ўрин тутганини қайд этиш бошқа бир қатор тадқиқотчиларнинг ишларида ҳам кўринади. Проф. С. И. Абакумовнинг қуйидаги мулоҳазалари шулар жумласидандир:

«У (пунктуация — Х. Ф.) кўпгина қўлёзмаларда мутлақо қўлланилмаган, айримларида эса фақат битта катта нуқта ишлатилган. Баъзан нуқталар ўрнида «шеърлар» системаси қўлланилган: ҳар бир катта период хат бошидан бош ҳарф билан бошланган, кичикроқ период эса сўзлар ўртасида очиқ жой қолдириш билан ажратилган ва улар ҳам бош ҳарф билан ёзилган.

²⁸ А. Б. Шапиро. Основы русской пунктуации, 1955, стр. 6.

²⁹ Л. В. Шчерба. Пунктуация, «Литературная энциклопедия», 1935, т. IX, стр. 367—368.

Ниҳоят, периоднинг анча-мунча мустақил бўлган қисмлари кичикроқ очиқ жой билан ажратилган. Бироқ шу даврнинг айрим қўлёзмаларида бошқа белгилар, яъни вергул, вергуллар тўдаси (комбинацияси), крест, уч нуқта каби белгиларнинг ҳам ишлатилиши кўринади. Ҳар ҳолда X асрда, яъни тахминан славян ёзуви яратилган вақтларда, тиниш белгилари кенг қўлланила бошланган эди. Маълум фикрнинг тугаллигинини ифодалаш белгиси сифатида нуқта, нуқтали вергул (.), нуқталар тўдаси (комбинацияси) . . . : — (7) каби (крест +) ишлатилган. Гап ичида қўлланилган ва фикрнинг давом этаётганини билдирадиган кичикроқ вазифадаги тиниш белгилари вергул (.), вергуллар тўдаси (комбинацияси) ; , нуқтали вергул (.), вергул устида икки нуқта (;) ва ҳатто нуқта (.) орқали ифодаланган.

Савол аломати вергул устига нуқта қўйиш орқали ифодаланган. Бошқа белгилар ва ҳар бир белгининг вазифасини аниқроқ белгилашга интилиш китоб нашр қилиниши кашф этилгандан кейин пайдо бўлади.

Славян-Кирилл ёзувида тиниш белгилари Остромиров инжили (1056—1057 йиллар)дан бошлаб энг қадимги ёдгорликларда учрайди. Инжил ва шу китобларнинг боблари, қисмлари тамом бўлишини кўрсатувчи, кўп вақт тўқинли чизиқ билан бирга келадиган (. : — Ё . . . каби нуқталар тўдаси (комбинацияси) Кирилл ёзуви қўлёзмаларининг кўпчилигида учрайди»³⁰.

Рус пунктуацияси бўйича иш олиб борган тадқиқотчиларнинг юқоридаги икки хил қарашдан иккинчиси, бизнингча, ҳаётий ва мантиқийдир. Биз ҳам ўзбек пунктуацияси тарихи бўйича олиб борган кенг тадқиқотимиз фактлари асосида рус тилшунослигини иккинчи хил қарашига қўшиламиз ва бунга юқорида келтирган далилларимизни етарли деб биламиз.

Араб алфавити асосидаги ўзбекча нашрий текстларда пунктуацион белгилар қўлланиши принциплари

Октябрь революциясигача бўлган ёзувимизнинг нашрий текстлари XIX ва XX аср бошига оиддир. Текширишимизнинг кўрсатишича, ҳар икки аср нашрий текстларида пунктуацион белгилардан фойдаланиш ўзаро фарқланади. Бинобарин уларни айрим-айрим кўрмоқ лозим бўладики, олдин XIX асрга оид масалалар ҳақида фикр юритамиз. Унинг XIX асрга оид нашрий текстларида 46 шаклдан иборат пунктуацион белгилар бўлган (шулар сирасида ҳозирги тиниш белгилари тўла эмаслиги, борларининг ҳам баъзи объектлардагина жуда кам ўринларда қўлланигани олдинда айтилган эди). Ана шу белгилар кўп ҳолларда содда гап тугаган жой, қўшма гап ичидаги гаплар ва қўшма гап

³⁰ С. И. Абакумов. Об основах методики пунктуации, «Известия Академии педагогических наук РСФСР», М.—Л., 1947, № 10, стр. 5.

охирини, уюшиқ бўлақлар орасига қўйилган. Улар кўчирма қисм, гап бўлақлари билан грамматик муносабатда бўлмаган ифодаларни ва абзацни ажратиб ҳам кўрсатган. Демак, уларнинг қўлланишида ҳам синтактик-семантик принцип ҳамда мазмунни кўзда тутиш асосий принцип бўлган. Буни Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажараи турк» (Н. П. Раманцов томонидан нашрга тайёрланиб, Қозонда 1825 йилда нашр этилган), «Куллиёти Навоий» (М. Катремер томонидан нашрга тайёрланиб, Парижда 1841 йилда босилган), «Абушқа» (В. Вельяминов-Зернов тайёрлаган нашр, Петербург, 1868) лугати, Навоийнинг «Муҳокама-тул-луғатайн»и (1891 йилда Истанбулда босилган), В. П. Наливкиннинг «Руководство к практическому изучению сартовского языка» (1898, Самарқанд), 1892—1893 йилда Тошкентда ўзбек тилида нашр этилган «Жизнь Колумба», Гулханийнинг «Зарбулмасал» (Қозон, 1890) сингари бир неча ўнлаб китоб ва «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида ишлатилган пунктуацион белгилар қўлланиши кўрсатиб туради.

Бир нуқта. Нуқта ўзбекча типографик текстларда дастлаб Урта Осиёдан бошқа ерларда XIX аср иккинчи ярмида босилган асарда кўринади. Фактларнинг кўрсатишича, бу даврда баъзан қўлланган бир нуқта икки принципнинг баъзан биринчиси, кўпинча эса иккинчиси асосида ишлатилган. Бу принципларнинг биринчиси тематик бутунлик принципи, иккинчиси синтактик-семантик принцип бўлган.

I. Тематик бутунлик принципи асосида бир нуқта ишлатиш қўйидагича бўлган: умумий текстнинг бир неча гапи ўзаро муносабатда унинг бир қисми сифатидаги айрим темачани ташкил қилган бўлса, бир нуқта ўша темача охирига қўйилган, темача ичидаги гаплар бир-биридан бирон белги билан ажратилмаган. Масалан:

اولغى قسم عوام عشق دور كه عوام الناس اراسى دا بو مشهور و شايع دور كه ديرلار فلان فلانغه عاشق بولوب دور و بو نوع كيشى و هر نيچوك كيشى كا بولسون شغب و اضطراب لارى چالذت جسمانى و شهوت نفسانى ايماس و بو قسم نينك بييك راك مرتبهسى شرعى نكاح دور كه بارى خلايق غه سنت دور و مباح پستراق مرتبهسى دا پريشانلغ و مشوشليغ لار و بى سامانلغ و ناخوشليغ لار كه ذكرى ترك ادب دور و پياني بى حجابليق لارغه سبب.

(Навоий, Маҳбулбул-қулуб, Истанбул, 1872, 110-бет).

II. Бу даврда асосан синтактик-семантик принцип асосида ишлатилган бир нуқта икки хил ўринда қўлланган: гаплар охирида, гаплар ичида.

Нуқтанинг гаплар охирида қўлланишига мисоллар:

تیل کا اختیار سیز ایلکا اعتبار سیز. هرزه کوی که کوب تکلم سور کای ایت دور که کیچه تانک آتقونچه هور کای. یامان تیل لیک انداقی که ایل کونکلی کا جراحت یتکورور اوز باشیغه هم آفت یتکورور. نادان نینک موخشی هرزه بو عزیزین قیرماغی ایشاک نینک چیت سیز قیچغیرماغی. (На в о и й, Махбул-қулуб, Истанбул, 1872, 151—152-бетлар).

Қуйидаги мисолларда эса унинг ҳам гап охирида (2, 3, 5-нуқта), ҳам гап ичида (1 ва 4-нуқта) ишлатилганини кўрамыз.

سخاوت انسانیت باغی نینک بارور شجری دور بلکه اول شجر نینک مفید ثمری دور. آدمی لیق کشوری نینک بحری موجوری بلکه اول موج بحر نینک ثمین کوهری. سخاوت سیز کیشی یاغین سیز ابر بچار و رایحه سیز مشک تترار. (Уша асар, 131-бет).

بو لفظدا مونچه وسعت و میدانیدا مونچه فسحت ناپیلور. کراک کیم موندا حر نوع سخن کزار لیغ و فصیح کفتار لیغ و نظم ساز لیغ فسانه پرداز لیغ آسانراق بولغای و واقه آسانراق دور.

(На в о и й, Муҳокаматул-луғатайн, Истанбул, 1891, 86-бет). Гап ичида келган нуқта қўшма гап составининг гап сифатидаги компоненти бўлган гап ёки гаплар охирига қўйилади. Масалан, қуйидаги мисолнинг биринчи нуқтаси каби.

اوتار کا قويمادی و نماشاسیدین تویمادی. اول عالم فضاسیدا طبع سپاهی ترکتاز لیغ لار توزدی. و اول سپهر هوا سیدا خیال قوشی بلند پرواز لیغ لار کور کوزدی.

(На в о и й, Муҳокаматул-луғатайн, 1891, 89-бет).

Тесқари пеш (‘). Бу белги XIX аср иккинчи ярмидаги типографик насрий асарларда онда-сондагина қўлланган. Бу қўлланишда у асосан уюшиқ бўлақлар орасига қўйилган. Унга мисол сифатида қуйидаги текстни келтирмоқ мумкин:

... اسالن بحری نینک در شاهداری، عدالت معدنی نینک کوهر عالی مقدارى، سپهدار لیغ معرکه سی نینک رستم داستانی، سپهدار لیغ میدانی نینک سام نی بمانی، سر افراز لیغ تاجی نینک کوهر زینده سی، بزم ساز لیغ سپهری نینک اختر فرخنده سی جهاندار لیغ بزومی نینک اسکندر جهشید جامی، جهانگر لیغ

انجمنی نینک خورشید عالم پناهی. رفعت جهانی نینک
 قلہ کردون خراشی. عدالت سپہری نینک شحاب کوهر پاشی،
 فضل و کمال حدقهسی نینک عردمک بناسی، نللم و مقال
 حویقهسی نینک بلبل خوش نواسی السلطان بن السلطان.
 الخاقان بن الخاقان معز السلطنہ والدنیا والدین ابز الغازی
 سلطان حسین بہادرخان.

(Навоий, Муҳокаматул-луғатайн, Истанбул, 1891, 100-бет).
 Бу ва бошқа фактлар шуни кўрсатадики, ўзбекча типогра-
 фик насрий текстларда асосан уюшиқ бўлақлар орасига тескари
 пеш қўйиш XIX аср иккинчи ярмида қисман ортади.

Нуқтали тескари пеш (:). Бу белгининг биз кўздан кечир-
 ган типографик насрий асарларнинг баъзиларидагина қўллан-
 ганини кўрдик. Масалан, у Истанбулда 1315/1891 йилда нашр
 этилган «Муҳокаматул-луғатайн» (Навоий асари)нинг 30 га яқин
 ерида ишлатилган. Улар бу асарда асосан қўшма гаплар ичидаги
 гаплар охирига қўйилган:

و نعت و ثنا و مزعظت دور داهل تصوف و حقیقت نیلی.

بیله معرفت، یانا ضاهر سعراسی طریقی دا هم تورت.

قصیده کی فصول اربعهغه موسوم دور و آن دین

تورت فصل عرارت و برودت و رطوبت و یبوستی کیفیتی

معلوم. خامم رقم قیلیب دور که تورت فصل خاصیتی

اثری دیک ربع مسکونغه یاییلیب دور. یانا سخن پرداز

استاز عالم شان خواجه کلیم الدین سلمان

(Уша асар, 94-бет).

Бу китобда у белги ажратилган уюшиқ бўлақлардан олдин
 ва ўша бўлақларнинг сўнггиси билан тугаган гап охирида қў-
 йилган:

بر ذمیرنی آرتوروب تورلار: بغایت مختصر و مفید

توشوبتور انداق که بولورت و قیلدورت و یاشورت

و چیقارت. یانا برادلاری بار که بعضی الفاظ نینک

سونکفی دا چی که چی لفظی دور آرتتورورلار:

یا منصب نینک یا منرنینک یا پیشه نینک اظهاری

اوچون فارسیدا یوقتور.

(Уша асар, 85-бет).

Баён аломати (:). Бу текстлардаги изоҳланувчи ва изоҳлов-
 чи қисмлар ўртасида қўлланган. Масалан:

ديسه هر بيريك اطلاق قيلسا بولور. يانا آنداق كه
توز لفظى كه نيچه معنى اراده قيلسا بولور؛ بيرى
توز كه اوق يانيزه ديك نيمه نى ديرلار يانا توز هموار
دشت نى ديرلار يانا توز راست كيشينى ديرلار يانا توز...

(Навоий, Муҳокаматул-луғатайн, Истанбул, 1891, 80-бет).
Бу китобнинг яна тўрт ерида қўлланган баён аломати юқори-
да қайд этганимиздай ўринларга қўйилган.

Тире (—). Тире бу давр типографик текстларида ўзаро боғ-
ловчисиз боғланган қўшма гап компонентлари орасига қўйилади.
Масалан:

غور ولايتى نينك اوستونه يوردى قيش كونلارى
قاطى صاوق ايدى غورنينك تاغ لاريغه قار كوب
توشكاندن عسكەر خلقى اوتار كا قيونسونديلار — خان
هيچ كيم مندان فالماسون ديب حكم قيلدى
صنكره باروب غورنى الغاچ ياز بولدى.

(Ўша китоб, 14-бет).

Тиренинг мисолдагидек ўринларда қўлланиш намуналари
Лазарь Будагов томонидан тузилиб, Петербургда 1869 йилда
нашр этилган «Луғати туркий» (ЎзССР ФА библиотекасининг
китоби, инв. № 494 Б-903) номли асарнинг ўзбекча текстларида
ҳам кўринади.

XIX асрдаги нашрий текстларда, юқоридагидек тиниш белги-
ларидан ташқари, яна бир неча турдаги шакллар пунктуацион
белги сифатида қўлланганини олдинда айтган эдик. Шулар қато-
рида юлдузча ва гул нусха белгилар ҳам бор эди. XIX асрнинг
иккинчи ярмида Ўрта Осиёда нашр этилган типографик текст-
ларда бу белгилар ҳам, тематик бутунлик принципига кўра, асо-
сан темача сифатидаги қисмлар тугаган ерга, синтактик-семан-
тик принципга кўра эса, қўшма ё содда гап ва қўшма гап ичи-
даги гаплар охирига, айрим уюшиқ бўлақлар орасига қўйилган³¹.

* * *

XI—XIX аср араб алфавити асосидаги ўзбекча қўлёзма ва
XIX асрдаги нашрий текстларда қўлланган пунктуацион белги-
ларнинг асослари ҳақида қисқача хулоса тарзида қуйидагилар-
ни айтмоқ мумкин.

³¹ Бу ҳақда етарли факлар келтирилган маълумотни Ҳ. Ф. Ғозиевнинг
«Ўзбек пунктуацияси тарихи» номи иши («Ўзбек тили грамматикаси ва пунк-
туацияси масалалари», 1959, 175—182-бетлар)дан ўқимоқ мумкин.

Бутун-бутун китоблар ва қатор асарларнинг айрим ўринларида насрий текстлар темача, синтактик-семантик асосда қисмларга ажратилган. Демак, бу даврдаги насрий текстларда пунктуацион белгилар ишлатишда асосан темача бутунлиги, синтактик-семантик принцип кўзда тутилган. Ана шундай асосда у текстларда умумий теманинг мазмунан тамомланган — темача типдаги қисми, айрим-айрим гаплари, қўшма гапнинг гап ҳолидаги компоненти, уюшқ бўлақлар, баъзан равишдош оборотларнинг охири кўрсатилган. Бу давр (XIX аср)даги насрий текстларда синтактик-семантик ва темача бутунлиги принципи асосида қўлланган ҳозирги тиниш белгилари ва айрим юлдузча шакллар асосан Ўрта Осиёдан бошқа ерларда нашр этилган ўзбекча манбаларда кўринган; чунки бу даврда ҳозирги тиниш белгилари ўзинида деярли қўлланмаган эди. Давр ўтган сари қайд этилган принципларда пунктуацион белгилар қўллаш ва уларнинг шакллари: ортиб боради.

* *
*

1901—1917 йиллар ўзбек пунктуацияси тарихида алоҳида аҳамиятга эга. Бу давр Ўрта Осиёда нашр этилган ўзбекча айрим китоб, деярли барча газета ва журнал насрий текстларига ҳозирги тиниш белгиларининг қисманларини, баъзан, жуда мукамал бўлмаса-да, уларнинг ҳаммасини киритган даврдир. Шунингдек, ҳозирги тиниш белгиларининг шеърний текстларга киритилиши ҳам бу даврга оиддир. Демак, бу давр ўз ўлкамизда нашр этилган бирмунча ўзбекча текстларда ҳозирги тиниш белгиларининг ҳамма турининг (улардан бошқачароқ шакллارнинг ҳам) пайдо бўлиши давридир.

Бу ўринда шунини қайд этиш лозимки, ҳозирги тиниш белгилари бу давр текстларимизда анча-мунча қўлланадиган даражага кўтарилган бўлсалар-да, улар ўзларининг ишлатилиш кўлами, стабиллашиб борувлари ва мазмунлари жиҳатдан совет даври пунктуациясининг дастлабки босқичи даражасига ҳам кўтарила олмаган. Бундан қатъи назар, у даврнинг ўзидан олдинги даврларга нисбатан прогрессив роли ўзбек ёзуви пунктуациясининг тарихий тараққиётида алоҳида ўрин тутди.

XX аср бошидан Октябрь революциясигача нашр этилган китобларни кўздан кечиришимиз шуларни кўрсатди: баъзи китобларнинг текстлари ичида уларнинг синтактик-семантик қурилишлари, интонацион ҳолат ва мазмунлари асосида бўш жой қолдирилган ўринлар миқдори ортади ёки ўша асосларда ҳозирги тиниш белгиларининг баъзилари, айрим китобларда ҳаммаси деярли қўлланади. Текшириш объектларимизнинг бу ҳолатига кўра, у масалани қуйидагича группалаб қараш лозим бўлади: 1) насрий текстларда айрим пунктуацион белгилар қўлланиши ва уларнинг асослари; 2) насрий текстларда ҳозирги ҳамма тиниш белгиларининг қўлланиши ва уларнинг асослари.

Насрий текстларда айрим пунктуацион белгилар қўлланиши ва уларнинг асослари

Бу даврда насрий текстларда айрим пунктуацион белгилар қўлланган китоблар ҳам учрайди. У белгилар текстларда сатр ичида қолдирилган бўш жой, комбинацион ҳолатда ва ҳозирги тиниш белгиларининг айримлари шаклида кўринади.

Китоб насрий текстларида айрим пунктуацион белгиларнинг қўлланишини текшириш шуни кўрсатдики, у белгиларнинг қўлланишларида текстларни ё абзац ҳолида қисмларга ажратиш, ёхуд синтактик-семантик қурилиш ва шулар асосидаги интонацион ҳолатлар кўзда тутилган. Улар ҳар бир китоб насрий текстининг ё ҳаммасида, ёки унинг айрим-айрим қисмларида, ёхуд бир неча еридагина ишлатилган. Шу жиҳатдан қараганда, китоб насрий текстларида айрим пунктуацион белгилар қўллангани масаласини иккига бўлиб қарамоқ ўринлидир: 1) насрий текстларнинг баъзиларида айрим пунктуацион белгилар қўлланиши ва уларнинг асослари; 2) ҳамма насрий текстларида айрим пунктуацион белгилар қўлланиши ва уларнинг асослари.

Насрий текстларнинг баъзиларида айрим пунктуацион белгилар қўлланиши ва уларнинг асослари. Китобларнинг насрий текстларининг баъзиларида айрим пунктуацион белгилар қўлланиши бу даврда анчагина учрайдиган ҳодисадир. Уларда нечтадан ва қайси шаклдаги белгилар қўлланганини ҳамда уларнинг қандай асосларда ишлатилганини бир неча мисоллар таҳлилида кўраимиз.

1903 йилда Тошкентда «Устоди аввал»нинг иккинчи нашри чиқди. Унда, ўқиш ва уқиш ўнғайлигини кўзда тутиб, айрим текстларнинг қисмлари бир-бирдан ажратилгани кўзга ташланади. Қисмларга ажратиш воситаси сифатида уларнинг сатрларида, асосан XIX асрнинг иккинчи ярмидаги нашрий текстларда қилинган каби, бўш жой қолдирилади. Бу бўш қолдирилган ўринлар текст ўқилганда, унинг мазмунига кўра, ҳар вақт деярли қисқа паузага ёки гап охирини англатадиган паузага тўғри келади. Ажратилган қисмларнинг мазмуни ва грамматик қурилишининг ўрганилиши уларни асосан гап ёки гапнинг синтактик бирикма ҳолидаги бирор қисми эканини кўрсатади.

Орани очиқ қолдириб ёзиш «Устоди аввал»нинг бошланғич бир неча текстларида мавжуд бўлиб, бир неча дарсдан кейин ҳамма гап ва сўзлар яна бир-бирлари билан ёнма-ён ёзила беради.

Бу ҳол кўрсатадики, «Устоди аввал» текстларида бўш ўрин қолдиришга осон, ўнғай, тўғри ўқиш малакаси ҳосил қилиш лозимлиги сабаб бўлган.

Бўш ўрин қолдириш «Устоди аввал»нинг 1913 йил босмасида кўпгина текстларда учрайди. Уларда очиқ қолдирилган ўринлар ҳамон гап тамомланишини, гап ичидаги таркиблар, қўшма гап

компонентлари оралигини ва ўшандай ўринларда пауза бўлиши лозимлигини кўрсатишга хизмат қилади.

Шу китобнинг сўз бошидагина тиниш белгиларини ишлатишга тараддуд ҳам кўринади. Унда, ўнгдан чапга қараб ёзиш асосида айрилганда, қавснинг очилувчи ва ёпилувчи ҳолатини ҳамда ёпилган кўринишининг ўзини ишлатилганини кўраимиз.

Масалан: «سوز باشیدن» ۲ نچى حرمتلى معلم
инв. 9148 дан.

Яна шу «сўз боши»да айрим тил фактларини ажратиб кўрсатмоқ учун уларни қавс ичига олинган ва қавс ёпилишининг ўзи саналмиш бўлаклар орасига (жой/чой/мўй/тўй каби) қўйилган.

Шундай қилиб, «Устоиди аввал»нинг 1903 йилда босилган иккинчи нашрида тиниш белгиларидан қавсгана қўлланади. Унинг 1913 йилдаги 14 нашрида эса қавснинг, юқоридаги вазифадан ташқари, ёпилувчи томонни баён аломати вазифасида ишлатилади; илгакли чизиқча (—) шакли саналмиш сўзларнинг устига ва саналмишнинг бирор қисми сифатида бошланган текстнинг

биринчи сўзи тепасига ёзилади; ☆ шакли баён қилинадиган

иборадан кейин ва текст қисмларининг тамомланганини кўрсатиш учун қўлланилади. Масалан:

☆ چن كونگولومدن ايشاندىم الله تعالى نينك بارليكيغه

☆ و فرشته لاريغه ☆ و کتابلاريغه ☆

☆ و پيغمبرلاريغه ☆ و قيامت كونيغه ☆

«Аввал илм, Бидон ва Абвоби тасриф» номли китоб (Тошкент, 1907 йилда литографияда босилган, таржима, 64-бет)да икки нукта (:) ўтгизга яқин жойда қўлланиб, у кўп ўринда текстнинг бир бутун қисми охирини, унинг тамомланганини, бир ерда қўшма гап составидаги биринчи гап охирини кўрсатган; шунингдек у белги баён вазифасида ҳам учрайди.

Бу китобда яна бир белги (v) ни кўрдик. У гоҳ назм сўзидан сўнг (39, 41, 49 ва бошқа бетларда) қўйилиб, ўзидан кейин бирор изоҳловчи қисм бошланишини; гоҳ бирор текстнинг маълум

қисми охирини (23, 28-бетлардаги каби), айрим пайтдагина бир гап тугаганини (40-бетдаги каби) кўрсатади.

Қайд этилганлардан ташқари, китобнинг насрий текстида қисм охирини кўрсатиш учун тўрт нуқтали шакл ҳам қўлланади.

Шундай қилиб, бу асардаги уч белги қўлланишида асосан маъно муносабати, фикр тамомлиги, грамматик бутунликка асосланган.

1914 йилда «Таълими аввал» (2-босмаси) номи билан ҳам тил дарслиги босилиб чиқади. Бунда гап тамом бўлганда, бош гаплар билан эргаш гаплар орасида ва дам оладиган баъзи ўринларда бўш жой қолдиришга, «Устоди аввал»дан кўра, кўпроқ диққат қилинган. У китобнинг «Сўз бошида бир нуқта (.) ва тесқари пеш ишлатилади. Лекин уларда маълум бир асосий қоидага суянилмади.

У китобда қавс, сўз ёки гапларни ажратиб кўрсатиш учун қўлланишдан ташқари, кўчирма гап ва изоҳловчи сўзларнинг икки томонига ҳам ёзилган. Масалан:

1. Бир овчи майнасини (қайдасан) деганида (мундаман) демоққа ўргатиш эди...

2. Ўтларнинг баъзисида ширин сув бордир. Арилар у (сув)ни оғизларига олиб...

Булардан ташқари, «Таълими аввал»нинг 42-бетида уюшиқ бўлақлар орасига тесқари пеш қўйилган ўринлар ҳам бор.

Насрий текстларнинг баъзисида айрим пунктуацион белгилар қўлланган китоблар сирасида миҳ босма (типография) китоблар ҳам бор. Булардан мисол тариқасида В. Наливкиннинг 1911 йилда иккинчи нашри майдонга чиққан (биринчи нашри 1898 йилда босилган) «Руководство к практическому изучению сартовского языка» (Тошкент) китобини ва бир календарни кўрсатмоқ мумкин. Бу китоб айрим текстларида баъзи бир белгилар ишлатилган бошқа китоблардан шу билан фарқ қиладики, унда, кириш тарзидаги сўз ёки таркибларни ўз ичига олган қавслардан ташқари, юлдузча ва гул нусаха белгилар ҳам қўлланган. У шакл (қуйидаги мисолдаги шакл), биринчи нашрдаги каби, мақол типидagi ёки бошқа хил айрим-айрим гаплар кетма-кет ёзилган текстларда қўлланган.

«Календарь ахбороти 1911 йилга» номи билан чиққан, насрий текстлардан иборат тўплам — китоб ҳам Тошкентда типографик усулда босилган, айрим пунктуацион белгилар қўлланган китоблардандир. Унинг олти кўринишидаги [(), (6), ‘, “ “, —, :] тиниш белгилари қаторида русча текстнинг ёзилиш йўналиши асосида олинган нуқтали вергул (;) ҳам бор. Ҳаммаси бўлиб, бунда 7 хил белги қўлланган.

Бу ўринда шуни ҳам қайд қилиш керакки, бу даврдаги айрим текстлари синтактик-семантик қурилиш ва гап маъноси асосида қисмларга ажратилган китоблар сирасида фақат комбинацион белгилар қўлланган китоблар ҳам бор. Масалан, 1908 йилда биринчи синф ўқувчилари учун тузилган ва Тошкентда нашр этил-

ган «Насойиҳул атфол» номли ўқини китоби шулар жумласидандир. Унда ҳозир қўллаб турилган белгилардан биронтаси ҳам учрамайди. Текстларни айрим ҳолларда қисмларга ажратишда қуйидаги белгилардан фойдаланадилар: . . . , + , . . . , ' Улар, асосан текстнинг умумий мазмунининг бир қисми, бирор гап ёки уюшиқ бўлак типдаги таркиби тугаганидан кейин ишлатилади. Демак, улар ҳам текстнинг мазмун, грамматик хусусиятларига асосланиб қўлланадилар.

Бу бўлимда келтирилган фактлар ва уларнинг таҳлили шунини кўрсатадики, бу даврда баъзи насрий текстларида пунктуацион белгиларнинг айримлари қўллана бошланган китобларда ҳам текстлар қисмларга ажратилганда, асосан уларнинг мазмун, синтактик-семантик қурилиш, уларга муносабатдош паузаларига асосланилган.

Бундай типдаги китобларнинг текстларидаги пунктуацион белгиларнинг ишлатилган ўринларини умумлаштириб қайд этамиз. Бу билан ҳам уларнинг қўлланиши асослари ҳақида янада аниқ ва ишонтирувчи тасаввур ҳосил қилмоғимиз мумкин. Масалан:

Бир нуқта (.). Бу белги гап охирига, мисол сифатидаги сўзлар, сўз бирикмалари, уюшиқ бўлақлар, қўшма гап компонентлари орасига қўйилган.

Тескари пеш ('). Бу белги уюшиқ бўлақларни бир-бирдан ажратган (биргина гап ичида).

Кўп нуқталар (..... ,). Бу белгилар айтилмай қолган маъно ё фикрлар ўрнига қўйилган.

Икки ётиқроқ чизиқ (//). Бу белги ҳам кўп нуқта вазифасининг бир қисмини, яъни ҳурмат нуқтан назаридан айтилиши мувофиқ бўлмаган номлар (кўпинча, ота номи) ва сифатлар ўрнига қўйилган. Улар асосан мактублар намунасида ишлатилган.

Икки нуқта (:). Бу белги текстнинг изоҳланмиш ва изоҳловчи — баёнловчи қисмлари ҳамда моҳияти бир, кўринишда ўзаро бир оз фарқли шакллар орасига қўйилган.

Тире (—). Бу белги мисол сифатидаги сўз ё таркибидан кейин гўё ҳозирги вергул ўрнида ёзилган.

Қавс [()]. Қавс текстда ўзи ҳақида гап бораётган сўз ё ҳарфлар, шунингдек айрим сарлавҳа сатрларини ажратиб кўрсатиш вазифасини бажарган. Қавснинг ёпилувчи оддий шакли [()] уюшиқ бўлақлар орасига, ёпилувчи гулдорроқ шакли изоҳланмиш билан санаши маъносидagi изоҳловчилар орасига қўйилган.

Комбинацион белгилар (. . . , √ , . . . , . . . ; каби). Бу белгилар текстнинг абзац сифатидаги қисми ва баъзан гап охирига қўйилган.

Гулсимон белги (5). Бу белги текст қисмлари тамомланган ерга ва изоҳланмиш иборадан кейин қўйилган.

Илгакли ётиқ чизиқча (—). Бу белги уюшиқ саналмиш бўлақларнинг устига ёзилган.

Ҳамма насрий текстларда айрим пунктуацион белгилар қўлланиши ва уларнинг асослари. Баъзан текстларида айрим пунктуацион белгилар қўлланган китоблардан ҳамма текстларида айрим пунктуацион белгилар ишлатилган китоблар шулар билан фарқ қилади: биринчидан, бу китобларда қўлланган пунктуацион белгилар, асосан ҳозирги тиниш белгилари ёки у белгилар билан бирга ўша белгиларга ўхшашроқ бўлган шакллардан иборат бўлади; иккинчидан, бу китоблардаги текстларнинг ҳаммаси айрим парчаларга, абзац типдаги қисмларга ёки синтактик-семантик қурилиш асосидаги таркибларга ажратилган бўладилар. Шунингдек, уларда гапларнинг мазмун характерларини кўрсатувчи белгилар қўллангани ҳам кўзга ташланиб туради. Қўйидаги бир неча мисол юқоридаги мулоҳазаларимизнинг ифодаси сифатидаги далиллардир.

А. Калинин томонидан рус-тузем мактаблари учун тузилган «Муаллими соний» номли ўқиш китоби 1903 йилда Тошкентда нашр этилади. Бу китоб тиниш белгилари ишлатишида «Устоди аввал»дан анча олдинда туради. Унда қўйидаги тиниш белгилари қўлланган: . , , ! , ' , , : , — .

Бир нуқта китобнинг барча ҳикоя, мақолача, баъзан абзац ва деярли ҳамма сарлавҳалари, қиссадан ҳисса сифатидаги гаплари ёки айрим берилган мақоллари охирига қўйилган. У текстлар ичидаги гаплар охирига қўйилмайди.

Нуқтали тескари пеш бу китобдаги 112 та материалнинг деярли ҳамма текстида анча қалин қўлланган. Гап охирига кўрсатиш, қўшма гап ва уюшиқ бўлақларнинг компонентлари орасига қўйилган, шунингдек, керакли ўринларда, пауза мавжудлигини кўрсатиш учун ҳам ишлатилган. Бироқ у белги текстларнинг қайд этилгандай ҳамма ўринларида қўлланилмаган. Масалан:

УзФАШИ инв. № 358, 29, 45, 82-бетлар.

بلبل سیراب بولدی؛ ایشاک باشینی سالیب یرگا قراب

بلبلغە ایندیکه سیرایشینگ چگی ایماس توزوک؛

УзФАШИ инв. № 358, 29-саҳифа.

سلداتنی صودغە چقىردیلار؛ سلدات بچاره غمکین بولوب بیر کونی بازارده یوروب ایدیکه انگا بیر آشناسی اوچرادى؛ سلدات انگا بولغان حادثهنى بتفصیل بیان قیلدى؛ آشناسی سلداتغە ایندیکه مونگه سن خفه بولمه سن صودغە منى وکیل قیلیب یبار سنینگ اوچون من جواب بیراین دیدى؛

УзФАШИ инв. № 358, 45-саҳифа.

بورون زمانلارده انشانلار آلارنينگ یرندين بريغه
باريب قايتور ايرديلار و بر برلاريدين مال آليب مال

ساتار ايرديلار؛ اما آمريقه و آفستيراليا قطعهلاری
ايلان بونلار آراسيده غايت بيؤك و بورونغی
زمانلارده حاضرگی ديك پاراخودلار...

ЎзФАШИ инв. № 358, 82-саҳифа.

Икки нуқта баъзан қўшма гапларнинг изоҳланмиш ва изоҳ-
ловчи компонентлари, гоҳо умумлаштирувчи сўз билан уни изоҳ-
ловчи сифатидаги саналаётган изоҳларнинг биринчисидан олдин,
бир ўриндагина гап охирида қўлланган. Масалан:

دنيانينگ تورت اطرافى نينگ ناملارى اوشبودور:

شمال — مشرق مغرب و هم جنوب

ЎзФАШИ инв. № 358, 75-саҳифа.

Тире мақол типидagi қўшма гап ва уюшиқ бўлақлар компо-
нентлари орасида қўлланади. Масалан:

مثافت اولچوي: ميل — ورست — ئازين — نوت — ويرشوك:

ЎзФАШИ инв. № 358, 53-саҳифа.

مقال: سوز چومچوق ايماس — آغيزدين چقعاج توتوب بولمايدور.

ЎзФАШИ инв. № 358, 83-саҳифа.

مثلاً آزيا قطعهسیده خطای — مغول — ،بند — افغان —

فارس — تورک و غيری خلق لار ساکن دورلار.

ЎзФАШИ инв. № 358, 86-саҳифа.

Юқоридагидай ҳоллардан ташқари, тире бир гапда (122-бет-
да) пауза билан ажратилиб айтилиши лозим бўлган гап бўлагидан
кейин ҳам ёзилган:

حولى آلمه — قوشنى آل

يوز ييل عمرکور — يوز ييل علم تحصيل قیل

ЎзФАШИ инв. № 358, 122-саҳифа.

Бу китобда ундов мазмуни ҳам бор бир гап охирида (98-бет-
да) ундов белгиси, уюшиқ бўлақлар компонентларидан бирининг
орасидагина (94-бетда) тескари пеш қўйилган. Шунингдек, унинг
85-бетида кетма-кет келган шаҳар номларидан кейин 15 ерда
нуқтали тескари пеш билан тире бирлигидаги () шакли иш-
латилган:

چنانچه ورشاهه ؛ قزان ؛ طولاه ؛ حارکف ؛ ادیس ؛

باکو ؛ آسترخان ؛ باغچه سراى ؛ تيفلیس ؛ اورنبروغ ؛

صرائف ؛ صمارا ؛ كرسنويار ؛ سيمى پولات ؛ ويرنى ؛
تاشكند و غير يلا.

ЎзФАШИ инв. № 358, 86-саҳифа.

Кўринадик, бу китоб деярли барча текстларини синтактик-семантик жиҳатдан қисмларга ажратишда, мазмун асосида бирор тексти ёки унинг абзаци тамомланган ерни кўрсатишда «Ус-тоди аввал»дан анча олдинда туради. Бироқ китобнинг бундай ижобий томони унинг 1907 йилдаги нашрида ўз изчиллигини сақламайди, аксинча, орқага қайтади. Бунда 1903 йил нашрида ишлатилган ҳозирги тиниш белгиларидан ., : , — қўлланади, холос; бошқалари эса туширилади. 1907 йил нашрида = ., ., — ., ., ., ., = = , ., ., ., . шакллари пунктуацион белги сифатида кўрилади. У белгилардан — ., ., = ., ., = ., ., шакллари, ҳикояча ёки мақолачаларнинг маълум бир қисмини ифодалаган бир неча гап тамом бўлгандан кейин қўйилган. Мисоллар, 97, 98, 99-бетлардан.

Бу китобда текстлар олинган манбаларнинг номларини, уларнинг авторларини белгилар орасида кўрсатиш намуналарига ҳам дуч келинади. Бу вазифани ўша асарнинг ёки авторлар отининг икки томонига қўйилган икки чизиқча (=) ёхуд икки нуқта билан икки тескари пеш шакли (., .) бажаради: 29, 46, 75-бетлар.

Келтирилган мисоллар ва уларнинг таҳлиллари кўрсатадик, «Муаллими соний»нинг 2-нашрида ҳам текстларни уларнинг мазмунларига, синтактик қурилишларига асосан қисмларга ажратишга, охирилари кўрсатишга, «Ус-тоди аввал»дан кўра, ортиқроқ эътибор берилган ва бунинг учун кўпроқ шакллар қўлланган.

Китобларнинг ҳамма текстларида айрим пунктуацион белгилар қўлланиши «Муаллими соний»нинг 2-наши босилган йилдан кейинги йилларда ишлатилган белгилар сирасида ҳозиргидай тиниш белгилари шакллари кўпинча ортиши йўли билан боради. Бу ҳолатни пунктуацион белгилар қўллашда ўзаро фарқли томонларга ҳам эга бўлган яна бир неча тил китоблари мисолида кўрсатмоғимиз мумкин.

1912 йилда Тошкентда нашр этилган «Биринчи муаллим» (автори — А. Авлоний) гина пунктуацион белгилар ишлатишда (1907 йилда босилган «Муаллими соний»дан олдинда туради. Унда етти хил тиниш белгиси [. , ' , ! , ? , () , — , ,, "]нинг, изчил бўлмаса-да, қўлланганини кўрамиз³².

1. **Бир нуқта** «вергул билан ажратилган мисоллар тугаган ерга (юқорида кўрсатилган мисолдаги каби) ва мисолга келтирилган гап ёки таркиблар охирига қўйилади. Масалан:

♦ اتى، ياتارماكى، آتار ♦ حاجى، قاجار ♦ تاجى، ساچار

³² ЎзССР ФАШИ инв. № 349.

би 1913 йилда Тошкентда нашр этилади. Унда ҳам белгилар текст мазмуни, синтактик-семантик қурилиши ва улар билан боғлиқ қисқа паузалар кўзда тутилиб қўлланган. Шу билан бирга бу китобда оддий муносабатли, яъни ажратилган бўлак ҳолида бўлмаган муносабатлардаги таркибларнинг компонентлари орасига ҳам белги қўйилади.

Бир нуқта асосан дарак мазмунидаги гап охирида қўлланган. Унинг тўрт ерида қўлланган сўроқ белгисининг бири сўроқ гап охирида, иккитаси гапнинг иккинчи даражали бўлаклари составидаги сўроқ олмошидан кейин, биттаси гап кесimini ташкил қилган таркиб ичидаги сўроқ олмошидан сўнг келган.

Ундов белгиси ундалмалар ва ундов гаплардан кейин қўйилишдан ташқари, бош ва эргаш гап орасида ҳам (31-бетдаги каби), эгадан кейин ҳам учрайди.

Тескари пеш асосан уюшиқ бўлак ва қўшма гапни ташкил қилган гапларни бир-бирдан ажратиш учун, ундалмалар ва кириш сўзлардан, эгадан кейин ва оддий муносабатлардаги таркиблар компонентларининг ораларига қўйилган. Бу белгидан анча марта кам қўлланган нуқтали тескари пеш ҳам деярли ана шундай ўринларда ишлатилади.

Икки нуқта изоҳланувчи сўз, таркиблардан кейин, қўштирноққа олинмаган кўчирма гапдан олдин, кўпгина ўринларда эгадан кейин қўлланади.

Китобда ажратиб кўрсатиш исталган сўзлар, изоҳ маънодаги сўз, иборалар ва баъзан кўчирма гап, сўзлар қўштирноққа олинади. Айтилган фикрлар далилини қўйидаги мисолларда кўрмоқ мумкин:

بو حروف انك ديب اوفيلور چنكه حاضر گي اكثر كتاب و
غزيتہ لردہ « نك » حرفى اور نيگہ « گ » يازيلور.

ЎзФАШИ инв. № 9525, 12-саҳифа.

Мисолларни кўздан кечирган кишига бу китобда тиниш белгиларини қўллашда асосан мазмун ва синтактик-семантик принцип кўзда тутилгани, айрим ўринларда паузага ҳам эътибор берилгани (эгадан кейин ва бошқа баъзи ўринларда тескари пеш, икки нуқта ёки бошқа белгилардан қўйилгани каби) сезилиб туради.

Бу «Таълими соний» китобида тиниш белгиларини ишлатишдаги бирмунча мукамаллик ундан кейинги шу типдаги барча китобларда ҳам давом эта бермайди. Бироқ уларда пунктуацион белгилар қўлланиши принципида ўзгачалик сезилмайди. Бу фикримизни қўйидаги икки китоб пунктуациеси ва у ҳақдаги мулоҳазаларимиз билан исботламоғимиз мумкин.

1915 йилда «Ҳазонаи дониш» (Абдурахмон Сайёҳ асари) номли китобнинг текстлари мазмуни, синтактик қурилишлари ҳозир қўлланиб тургандай белгиларнинг ҳаммасини қўллаш мумкинли-

гини кўрсатса ҳам, бироқ унда олтита белги ишлатилган, холос:
-, ?, , < >, « », '.

Бунда эътибор берилган сўзлар, изоҳлар, китоблар номи қавсларга олинади; сўроқ белгиси асосан сўроқ гаплар охирига; тире диалоглар номларни билан уларнинг сўзлари орасига қўйилади. Бу китобда қўлланган сўроқ белгиси, тире бошқа китоблардаги ўшандай белгилардан бўлакчароқ шаклда кўринади.

Бир нуқта дарак гаплардан кейин, тескари пеш кўп вақт уюшиқ бўлаклар ва баъзан қўшма гапни ташкил қилган гаплар орасига қўйилган.

Юқоридаги фикрларга мисоллар:

2, 12, 13-бет китобдан.

«Дума сайлови тартиби» (Тошкентда литографияда босилган) 1917 йилда русчадан таржима қилинади. Унда беш хил белги қўлланади: ., ', (), :, (()).

Бунда русча текст таъсири билан кириш гаплар қавсга анча ўринли равишда олинади. Унда тескари пеш жуда кам ўринларда, уюшиқ бўлаклар орасига қўйилади; нуқта, асосан дарак гаплар охирига қўйилишидан ташқари, айрим пайтда уюшиқ бўлаклар орасига ҳам ёзилади.

Тиниш белгиларининг синтактик-семантик ва мазмун асосида қўлланиши йилдан-йилга ривожланганини қуйидагидай китоблар намунасида кўрмоғимиз мумкин.

Тошкентда 1917 йилда биринчи синф ўқувчилари учун тузилган «Насойиҳул атфол» номли ўқиш китобининг олтинчи босмаси нашр этилади. 1911 йилдаги биринчи нашрида пунктуацион белгилар деярли йўқ бўлган бу китобда шулар ишлатилган: ., ?, !, ', :; ;, " ,, (), —. Улар асосан текст мазмуни, синтактик-семантик қурилиш негизиде қўлланади. Масалан:

18—19-бет китобдан, 30—31-дарс (22).

1913 йилда Тошкентда мих босма усули билан нашр этилган «Муҳтасари тарихи анбиё ва тарихи ислом» номли китоб (автори — А. Авлоний)да қуйидаги белгилар учрайди: ., ?, ? , !, ', :; ;, (), « ». Улар китобнинг барча текстиде, даврига нисбатан, анча мукамал қўлланган.

Китобда ишлатилган белгилардан бир нуқта, сўроқ, ундов белгилари, икки остин-устин нуқта, тескари пешлар ўша вақтдаёқ текстларнинг кўп ўринларида, изчил бўлмаса-де, ҳозир қўлланаётгандай ерларда ишлатилган; нуқтали тескари пеш эса ўзидан кейин саналмиш иборалар келадиган ёки эргаши гап билан «ки» орқали боғланган бош гаплардан ва шу китобнинг айрим сарлавҳаларидан кейин келган (у ҳозир бундай ўринларда қўлланмайди).

Шундай қилиб, бу тип китобларда пунктуацион белгилар тубандаги шаклларда қўлланган бўлиб кўринади:

қисмини ифодалаган бир неча гап тамом бўлгандан кейин қўйилган.

·∴·∴· = = . Бу белгилар орасига текстлар манбаининг оти, авторларнинг номи, фамилияси олинган.

«Ҳамма насрий текстларда айрим пунктуацион белгилар қўлланиши...» баҳсимизда қилган таҳлилимиз шуларни кўрсатади: 1907 йилдаги «Муаллими соний»да ҳозирги тиниш белгиларидан тўрттаси ва яқин шу белгилар функциясида ∴, — ∴ сингари шакллар қўлланган. Сўнгги типдаги шакллар унинг биринчи нашрида ва ундан кейин нашр этилган ва мисолга желтирилган ўшандай 17 та китобда учрамайди. Тиниш белгилари эса буларда «Муаллими соний» (1907)дагидан анча кўпроқ ишлатилган.

Уларни қайд этамиз:

1. «Муаллими соний» (лито. Т., 1903 й.)да: ., !, ‘, ∴, ∴, — (6 та).

2. «Муаллими соний» (лито, Т., 1907 й.)да: ., ∴, —, —, ·∴· —·∴·, =·∴·, ∴·=·∴·, ∴·∴·∴·, = = (4 та).

5. «Биринчи муаллим» (лито, Т., 1912 й.)да: ., ‘, !, ∴, (), —, ,, “ (7 та).

7. «Таълими соний» (лито, Т., 1913 й.)да: ., ∴, ∴, ∴, ∴, ∴, ! (7 та).

11. «Ҳазонан дониш» (лито, Т., 1915 й.)да: ., ∴, ∴, < >, « » (5 та).

12. «Дума сайловни» (лито, Т., 1917 й.)да: ., ‘, (), ∴, « » (5 та).

13. «Насойихул атфол» (лито, Т., 1917 й.)да: ., ?, !, ‘, ∴, ∴, “, ,, (, — (9 та).

8. «Мухтасари тарихи анбиё ва тарихи ислом» (лито, Т., 1913 й.)да: ., ∴, ∴, !, ‘, ∴, ∴, (), « » (8 та).

6. «Иккинчи муаллим» (лито, Т., 1912 й.)да: ., ∴, !, ‘, ∴, “, ,, () (7 та).

3. «Китобатул атфол» (1908, С.)да: ., —, —, !,, () (16 та).

4. «Тарихи ислом» (С. 1909 й.)да: ., ∴, —, ∴, =, () (6 та).

9. «Падаркуш» (С. 1913 й.)да нуқтали тескари пешдан бошқаси бор.

19. «Жўғрофияи рнэзи» (литог. Т., 1914 й.)да: ., ∴, !, ‘, ∴, —, < >, “, ,, ... , ... , = = (11 та).

Кўринадики, ҳамма текстларида айрим пунктуацион белгилар қўлланган китобларда эътибор асосан ҳозирги тиниш белгиларидан қўллашга қаратилган; бу китобларга ҳозирги ва улар асосидаги белгиларнинг киртилгиши, асос эътибори билан айтганда, миқдор жиҳатдан ортиб борган. Бу билан ўшандай

ҳодиса билан боғланмай, гап ичида бирор бўлақдан кейин, уюшиқ бўлақлар орасига қўйилгани ёхуд қўшма гапларни ташкил қилган гапларни бир-бирдан ажратиб тургани ҳам баъзан кўринади: 13, 14, 21, 31, 57, 58, 6—7-бетлардаги каби.

Охирги мисолда, ҳатто, бир нуқта кўчирма гап охиридаги сўзни ўз қўшимчаси бўлган чиқиш келишиги (د ن -дан) зйирган.

Ундов белгиси, асар характерига кўра, буйруқ ифодалайдиган гаплари бўлмаган бу китобда асосан ҳайрат ё таажжуб маъноли дарак гаплар охирига қўйилади (22, 23, 24, 25, 26, 31, 37, 42, 50, 53, 55, 61, 65, 82 ва бошқа бетлардаги каби); сўроқ белгиси эса асосан сўроқ гаплар охирига ёзилган (33, 43, 44, 46, 74-инчи ва бошқа бетлардаги каби).

Тескари пеш уюшиқ бўлақлар орасига, қўшма гаплар ичидаги гаплар тамомланган жойга, анчагина ерда охирги уюшиқ бўлақлардан кейин ёзилган. Шунингдек, у баъзан иккинчи даражали бўлақлар билан шу бўлақлар эргашган сўзлар орасига ҳам ёзилади (77-бет). Бир қатор ўринларда охирги уюшиқ бўлақнинг баъзи турловчи қўшимчаси ҳам ўзи қўшилиши лозим бўлган бўлақдан тескари пеш орқали ажратилиб қўйилади³⁵.

Остин-устин икки нуқта асосан ўзидан кейин изоҳловчиси бўлган масалани, чунончи сўзлардан, баъзан саналмиш бўлақлардан олдин келган эгадан кейин, қўштирноқли ёки қўштирноқсиз кўчирма гаплардан олдин, гоҳо қўшма гап компонентлари орасига қўйилади.

Оддий шаклдаги қавс ичига атоқли отлар, гапда ўзи ҳақида фикр айтилаётган, изоҳланаётган, эътибор берилган сўз, бир сўзни бошқа тилда ифодаланганини кўрсатган сўзлар, кириш иборалар, бир неча ердаги даража кўрсатувчи рақамлар ва кўчирма гаплар олинади. Айрим сарлавҳалар, бирор фан қисмини кўрсатувчи иборалар гулдор шакли [(3)] қавс ичида кўрсатилади.

Кўштирноқ (« ») ичига эса китоб отларни, кўчирма гап, оғ маъносидаги кўчирма сўз, иборалар ва (77, 79 ва бошқа баъзи бетларда) баъзи сарлавҳалар (84-бетдагидай) олинади.

Нуқтали тескари пеш қўшма гап ичида унинг ташкилига қатнашган мураккаб, кенг ёйиқ, баъзан қисқа гаплардан кейин қўлланган. Бу белги бир неча ердагина учрайди.

Кўп нуқталар (.....) текстда бирор муносабат билан айtilмай қолган қисм ўрнида ишлатилган.

Икки чизиқча (=) асосан ўзаро тенг маънони ифодаловчи сўз ё иборалар ўртасида қўлланган; бир чизиқча (—) эса қўшма гапни ташкил қилган зид мазмунли гаплар орасига қўйилган.

³⁵ Бир қатор ўринларда тескари пеш билан ва боғловчиси кетма-кет ёзилган.

Бу китобда ҳам пунктуацион белгилар изоҳлаганимиздай вазифаларда текстларнинг ҳамма ерида қўлланавермайди, яъни уларнинг белгилар қўллангандай бир қатор ўринлари белгисиз ҳам ёзила беради. Мисоллар: 53—54-саҳифалар.

Тил китоблари бўйича. 1912 йилда Қўқонда «Хрестоматия, яъни терма китоб» номи билан нашр этилган китобда ҳозирги тиниш белгиларидан тўққизтаси қўлланади. Демак, бу ўқиш китобида ҳозиргидай тиниш белгиларининг ҳаммаси деярли ишлатилган. Унинг текстларида кўп нуқта қўйилишига ҳожат йўқлигидан бўлса керак, у белги учрамайди. Улар шакл ва функциялари жиҳатдан «Минтаҳаби жуғрофияи умумий» китобида қўлланган пунктуацион белгилар билан ўхшаш ва ўхшаш бўлмаган томонларга эга.

Китобда **сўроқ** белгиси асосан сўроқ гапдан, **ундов** белгисин ундов гапдан ва ундалмалардан кейин; **бир нуқта** эса кўп вақт дарак гапдан кейин, айрим лойларда уюшиқ бўлақлар, гап ичидаги бошқа бўлақ ё гаплардан сўнг ҳам қўйилади.

Тескари пешни уюшиқ бўлақлар орасига, қўшма гаплар ичига, гаплар тамомланган ерга қўйишга анча эътибор қилинади. Шуинингдек, у белги гап орасида боғловчилик функциясида келган **деб** равишдошидан сўнг, айрим ўринларда эгадан кейин ҳам қўйилади.

Икки нуқтани (38, 40, 44, 46, 51, 52, 53-бетлардаги каби) кўчирма гапларнинг қўштирноқларидан олдин, ўз гапдан, изоҳланмиш сўз ё иборалардан кейин қўйишга анча диққат қилинади; у белги баъзан эгадан ва даража сон маъноли сўзлардан сўнг ҳам қўйилади.

Қўштирноқлар асосан кўчирма гапларнинг икки томонига қўйилади. Қавсга изоҳловчи ё ажратилиб кўрсатилиши исталган сўз ё иборалар олинади (26, 40, 46, 51 ва бошқа бетлардаги каби).

Тире асосан диалогли текстларнинг баъзиларида бир томоннинг гапи тамом бўлиб, иккинчи томонга оид гап бошланган ерга (17, 23, 27 ва 30-бетлардаги каби), пауза билан ажратилиб айтилган таркибдан кейин қўйилади. Бу китобда **нуқтали тескари пеш** аҳён-аҳёнда (32-бетдаги каби) учрайди.

Пунктуацион белгилари текст мазмуни, семантик-синтактик қурилиши, талаффузидаги интонацион моментларга (эгаларидан кейинги белгилар сингари) асосланиб қўлланган «Терма китоб»дан юқорида келтирилган ҳамма мисоллар бу китобда тиниш белгиларини, бошқа бирмунча китобларга нисбатан, кўпроқ ўринда қўллашга уринилганини кўрсатади. Шу билан бирга уларда бир хил ҳодисаларнинг баъзиларига белги қўйиш, баъзиларида эса уни қўймаслик намуналари ҳам мавжуддир.

Тошкентда 1907 йилда «Адиби аввал», 1912 йилда «Адиби сони» (учинчи нашри) босилиб чиқади. Литография усулида нашр этилган бу китобларда тиниш белгилари қуйидагидай шаклларда ишлатилади:

1) «Адиби аввал»да: .. , ? , ! , ‘ , ‘ ,) , () , “ ” , — ,

2) «Адиби сонн»да: .. ? , ! , ‘ , ‘ , : , ‘ , .. , () , < > , « » , “ ” , — .

Текширишимизнинг кўрсатишича, юқоридаги икки китобда ҳам тиниш белгилари синтактик-семантик ва мазмун принциплари асосида ишлатилган.

Бадний китоблар бўйича. Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг 1915 йилда нашр этилган «Миллий роман» (45-бет) номли асари ўша даврда ҳозирги тиниш белгиларининг барчаси ишлатилган китоблардан қатор саҳифаларининг жуда кўп ўрнида пунктуацион белгилар қўллангани билан ажралиб туради. Бу китобда пунктуацион белгиларнинг ана шундай кўп ўрнида қўлланиши авторнинг текстни синтактик-семантик қурилиш ва мазмун асосидагина қисмларга ажратганини эмас, балки ўша мазмунлар баёнидаги асосий сўзлардан кейин ҳам, маъно ифодаси оттенкалари билан боғланган интонацион хусусиятни ҳам ёзувда акс эттиришни кўзда тутганини билдиради. Қуйида келтирилган мисоллар билан танишган киши фикримизни шубҳасиз тасдиқламоғи мумкин.

Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг насрий текстларда пунктуацион белгилар ишлатишда қайд этилган йўлни қўллаши унинг драма жанрида ёзган асарларида ҳам ўз кучини орттириб сақлайди. Масалан, унинг Тошкентда 1917 йилда литография усули билан босилган «Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари» номли пьесаси фикримизнинг далилидир. Ҳозирги тиниш белгиларидан ажсарининг қўлланиши кўпгина ўринларда учрайдиган ва уларнинг қатор ёки қоришиқ (!! , !!! , ! ? каби) келишлари ҳам кам кўринмайдиган бу асар ўша даврдаги белгиси бор насрий текстлар ичида пунктуацион белгилар энг қалин қўлланган асардир. Текстда интонациянинг кўп ва турли ҳолатини ҳам акс эттирмоқчи бўлган автор пунктуацион белгилар орқали актёрлар талаффузи процессини кўрсатишни ҳам кўзда тутган. Шунинг учун текстдаги тиниш белгилари — гап мазмунининг турлилиги, унинг тугаган ўрини, қўшма гаплар компонентлари, уюшиқ бўлақларни бири-бирдан ажратган ўринлар сингари ҳолатларни кўрсатишдан ташқари — ҳозирги тажрибамизда тиниш белгилари қўйилмайдиган гап бўлақлари орасига, ҳатто, бир бўлақ орасига ҳам қўйилган. Қуйидаги мисоллар юқоридаги мулоҳазаларимизни тасдиқловчи фактлардир:

(رومالچەسن ألوب كوزياشن ارتوب)

جانم افندی! آه!!

(Инв. № 8180, «Ишқ қурбонлари», 10-бет).

ايگيمزه بر عقوبت بارگهده اوخشايدى!؟

(Инв. № 8180, «Ишқ қурбонлари», 10-бет).

сонда вергулдай шакл кўринган³⁶. Уларни мустасно қилганда, пунктуациямиз тарихи бўйича фикр юритаётганимиз бу давргача нашр этилган ўзбекча китоб шеърий текстларида ҳозирги тиниш белгиларидан қўлланмаган. Улардан кўпининг шундай текстларда пайдо бўлиши XX аср бошига тўғри келади ва улар ўзлари қаторида қўлланган бир неча шакллар билан бирга китоб шеърий текстларидаги пунктуацион белгиларни ташкил қиладилар. Шундай қилиб, бу давр пунктуациямиз тарихида китоб шеърий текстларида ҳозирги тиниш белгиларининг яқин ҳаммасини пайдо этган давр бўлиб қолади.

Бу даврда китоб шеърий текстларида асосан қуйидагилар ишлатилган:

•, ♪, •••, //, /, ♪, ♪, ♪, (), « », “ », ‘ », !!!, !?, <?>, //, =, •••, •••, •••, •••, ♪, ♪, X, ⊙, †

Маълумки, китоблар, насрий текстларига боғлиқ ҳолда шеърий текстлар келтирилган бўлишларидан ташқари, ё насрий текст ва мустақил шеърлардан, ёхуд фақат шеърлардан иборат бўлган. Дастлаб, биринчи ҳодиса устида фикр юритамиз.

Ҳам насрий, ҳам мустақил (баъзан насрий текст мазмунига боғлиқ ҳам келтирилган) шеърий текстлари бор китоблар сирасида шеърларида ҳозирги тиниш белгилари қўлланмаган «Ибрат» (Н., 1909 й.), «Юсуф ва Зулайхои туркий» (Б., 1904 й.), «Маликаи Дилором» (Т., 1904 й.), «Нурота қиссаси» (К., 1906 й.) каби китоблар бор. Шунингдек, бу тип асарлар қаторида ҳозирги тиниш белгиларидан қўлланган шеърлари бор бир қанча китоблар ҳам учрайди. Тубанда шулардан намуналар келтирамиз.

1912 йилда Тошкентда Ғуломиддин Акбарзоданинг «Таълим соний» номли китоби литографик усулда нашр этилади. Насрий текстларида ҳозирги пунктуацион белгилардан еттитадан (., ♪, !, ‘, ♪, ♪, “ ”) қўлланган бу китобдаги шеърларнинг олтитадан (6—7, 12—14, 15—17, 18, 21—30-бетлар)да ҳозирги белгилардан ҳеч бири йўқ; 9 тасининг 20 ерида (7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15 ва 16-бетларда) ундов белгиси; шу тўққиз шеърдан биттасининг бир ерида бир нуқта, яна бирининг бир ерида тесқари пеш қўлланган. Демак, бу китоб шеърий текстларида асосан ундов белгиси ишлатилган³⁷. Улардан битта мисол келтира-миз:

اوغلو! نيمه يغلرسن ديدى .
(11-бет).

³⁶ Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари, Тошкент, 1959, 152—153-бетлар.

³⁷ Бу тип китоблар сирасида шеърий текстларида ҳозирги тиниш белгиларидан биронтаси қўлланмаганлари ҳам бор.

«Аввали илм, Бедон ва Абвоби тасриф»³⁸ 1907 йилда Тошкентда литографик усулда нашр этилган. Бу китобнинг насрий текстларида фақат икки нуқта (яқин 30 ерда) қўлланган. Ана шу пунктуацион белги шу китобнинг 42, 48, 55, 56, 60, 62 ва 63-бетларидаги шеърларининг 15 ерида ишлатилган. Шу китобнинг 41, 43, 44, 45, 46, 49, 52, 54, 57, 58, 59 ва 61-бетларидаги шеърларда ҳозирги пунктуацион белгилардан ҳеч бири қўлланмаган.

А. Авлонийнинг 1912 йилда Тошкентда литографик усул билан босилган ва насрий текстларда ҳозирги белгилардан еттита-си (., !, ?, ‘, —, (), “ „) қўлланган. «Иккинчи муаллим» номли китобининг 5, 6, 10, 11, 13, 16, 18, 24, 26, 32, 34, 35 ва 36-бетларидаги шеърларининг ҳеч бирида ҳозирги белгидан йўқ; шеърларнинг 7—8-бетдагисининг бир ерида, 9-бетдагисининг уч ерида, 17, 27, 28 ва 30-бетлардагисининг иккитадан ерида эса ундов белгиси қўйилган: 14—15-бетдаги бир шеърда биргина сўроқ аломати бор, холос. Учта мисол келтирамиз:

موشوك نى بولسه گر ايكى قناتى

قالورمى! دنياده چومچوق نى ذاتى

(34-бет).

خروس «ها برادر؟ نمه اوچون قاچورسن اراده صلح

باركو» ديسه، بورى: آه دوستم! بو ظالم ايت لر

صلح نى بوز گانغه اوخشايدر» ديب قاچوب كيتدى.

(15-бет).

خروس بورى نينگ سوزيغه آلدانادرغان درجهده

نادان، احمق بولماديغندن بوريگه باقوب ديديكه

«دوستم؟ سوزنك راست در، توغريدر ليكن برآز

صبر قيل سندن باشقه ايكى ايت هم صلح خبرين

كتورورلر. الر هم كيمسونلر همهز برگه اويناشورمز» ديدى

(15-бет).

Сўнги мисол шеърнинг охириги байти бўлиб, ун (шеърда)да бир сўроқ белгисидан бошқа белги йўқ.

А. Авлонийнинг 1917 йилда Тошкентда литографик усул билан босилган насрий текстларида ҳозирги пунктуацион белгилардан еттита-си (., !, ?, ‘, —, (), “ „) ишлатилган. «Иккинчи муаллим» номли китобининг 5, 6, 9, 10, 11, 12, 13, 16, 17, 18, 24, 25, 26-бетларидаги шеърларда ҳозирги тиниш белгиларидан бирон-таси ҳам қўлланмаган; 34-бетдаги тўртликнинг бир сатридаги сўроқ сўзидан кейин ундов, бошқа сатридаги сўроқ сўзидан сўнг икки нуқта қўйилган; 7—8-бетлардаги шеърнинг бир еридагина,

³⁸ Бу китоб «Аввали илм. Бедон ва Абвоби тасриф» номли асарнинг таржимаси.

9-бетдаги шеърнинг икки ерида ундов, 14—15-бетдаги шеърнинг фақат бир ерида сўроқ белгиси ишлатилган.

Муҳаммад Амин Муҳаммад Қарим ҳожи ўғли томонидан «Туркча қоида» номли китоб ёзилиб, у Тошкентда 1913 йилда литография усули билан нашр эттирилади. Бу китобнинг ҳошиясида Фузулийдан келтирилган 22 сатр шеърда текст мазмуни ва талаффуз характери асосида ҳозирги белгилардан олтитаси (., , !, ' , ... , :) маълум даражада ўринли қўлланади. (Булардан сўроқ аломати ҳозирги сўроқ белгисига умуман ўхшаса ҳам, унда қисман ўзгачалик бор). Бу шеърда пунктуацион белги қўлланишининг, ўз даврига нисбатан мукамаллигини у шеърнинг озарбайжонча нашрдан олинганлиги ва «Туркча қоида»нинг пунктуация масаласига муносабати билан изоҳламоқ тўғри бўлар.

Шеърлий тўплам сифатидаги китобларни пунктуацион белгилар қўлланиш-қўлланмаслик жиҳатдан иккига бўлмоқ мумкин:

- 1) ҳозирги пунктуацион белгилар қўлланмаган тўпламлар,
- 2) ҳозирги пунктуацион белгилардан онда-сонда қўлланган тўпламлар.

Биринчи тур шеърлий тўпламларга мисол тариқасида ўша даврда литографик усулда нашр этилган баёзларни ва «Аҳтам саҳоба» (Т., 1908 йил), «Девони ғурбати» (Т., 1911 йил), «Даҳмаи шоҳон» (форсчадан таржима, Т., 1909 йил), «Ватанга хидмат», «Ватан қаҳрамонлари», «Ватан хидмати», «Хуррият меvasи», «Рабочилар келиши» (сўнгги беш асар ҳам Тошкентда 1917 йилда, Октябрь революциясигача босилган) сингари шеърлий тўпламларни кўрсатиш мумкин.

Иккинчи тип шеърлий тўпламларда пунктуацион белгилар онда-сонда қўлланганини тубандаги манбаларда кўрсатмоқ мумкин.

1909 йили Тошкентда литографик усул билан бир шеърлар тўплами босилиб чиқади. Бу тўплам А. Авлоний ва бошқа кишиларнинг шеърларини ўз ичига олади. 42 саҳифага жойлашган 1256 сатрдан иборат шеърларнинг бир ерида (11-бетда) кўп нуқта (....), бир ерида (11-бетда) ундов белгиси, икки ерида (11-бетда) сўроқ белгиси, икки ерида (5 ва 11-бетларда) баён аломати, уч ерида (7 ва 11-бетларда) бир нуқта, олти ерида (10, 11 ва 13-бетларда) тескари пеш, ўн ерида (11, 14, 15, 22, 31, 32 ва 34-бетларда) қўштирноқ (" „, « ») ва ўн уч ерида (5, 30 ва 37-бетларда) қавс қўлланган. Бу саккиз белгидан кўп нуқта, ундов белгиси, сўроқ аломати бошқа туркий халқлардан олинган шеърларда кўринади. Қуйида бу белгиларнинг айримлари қўлланганидан намуна келтирамыз:

ای.... تاکیغچه غفلت ایچره یانامز

کیلیب یاشلر جهالت نی آنامز

(15-бет).

آ جهل، جهل، جهل، بلادور، بلادور

ملی کوی لاریمزدن « دوکاه » کویگه سالینوب یازیلدی
(30-бет).

Бу китобнинг мисолдагиларидан бошқа саҳифаларидаги белгилар Истанбулда нашр этилган туркча «Иқтисоф» номли тўпламдан олинган шеърларнинг баъзи ўринларида қўлланган (тўпламда у шеърларнинг даркор ўринларига ҳозирги тиниш белгиларидан кераклиги қўйилган).

А. Авлонийнинг 1914 йилда босилган «Адабиёт» номли шеърлар тўплами (биринчи қисм, 44-бет, литографик нашр)даги 1162 сатр шеърнинг бир еридагина (3-бетда) икки нуқта ва бир тескари пеш бор; унинг биргина ерида (4-бетда) сўроқ белгиси, яна бир ерида (27-бетда) уч нуқта, бир неча ерида қўштирноқ (“ „) қўйилган. Мисоллар келтирамиз:

« متكلم » خدانى بر صفتى

(5-бет).

هم ينه وصفنى برى « تكون »

(5-бет).

Бу китобнинг юқоридаги мисоллардан ташқари, ҳеч қаерида (бир неча сўз ва таҳаллус қўштирноққа олингани бундан мустасно) ҳозирги тиниш белгилардан қўлланган эмас.

А. Авлонийнинг «Адабиёт» номи билан 1912 йилда нашр этилган шеърлар тўплами (иккинчи қисм, биринчи босмаси, 44-бет)даги 1194 сатр шеърнинг 31 ерида (4, 5, 6, 12, 14, 15, 18, 19, 20, 21, 22-бетларда) ундов белгиси, 29 ерида (3, 4, 15, 32, 33, 34 ва 35-бетларда) тескари пеш, беш ерида (17 ва 20-бетларда) сўроқ белгиси, тўрт ерида (11-бетда) икки нуқта қўйилган, холос; кўп ўринда таҳаллус ва кўчирма ҳолидаги бир-икки арабий ибора қўштирноқ (“ „) ичига олинган.

Бу китобда тиниш белгилари қўйилмаган ўринлар кўп. Шунингдек, унда ҳозирги пунктуацион белгиларнинг қолган бештаси (. , : , … , — , < >) қўлланмаган.

А. Авлонийнинг шеърлар тўпламининг 44 бетдан иборат учинчи қисми (иккинчи наشري) 1916 йилда литографик усул билан босилган. Бу китобдаги 1186 сатрдан иборат шеърларнинг 11 ерида (11, 13, 20, 22, 23-бетларда) ундов белгиси, 16 ерида (5, 7, 11, 17, 18, 20, 25, 26, 27 ва 28-бетларда) сўроқ белгиси, 166 ерида (2, 4, 5, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 30, 34, 35, 36, 39, 40, 41, 43-бетларда) тескари пеш (уларнинг бирмунчаси нақоратларнинг бир хил ўрнида келтирилган), бир ерида (20-бетда) икки нуқта бор, таҳаллус ва баъзи сўз ёки сўзлар бирикмаси қўштирноққа (“ „) олинган.

Ҳамма тиниш белгилари қўлланиши мумкин бўлган бу тўплам шеърини текстларида ҳам қайд қилинган ўринлардагина кўр-

сатилган белгилар ишлатилган; қолган бешта пунктуацион белги (., !, ..., —, ()) бу китобда ҳам кўринмайди.

878 сатр шеърлар тўпланган «Адабиёт» (А. Авлоний асари) нинг тўртинчи қисми (биринчи нашри) 1916 йилда нашр этилган. 36 бетдан иборат бу тўпламдаги шеърларда ҳозирги пунктуацион белгилардан тўрттаси (!, †, ‘, “ „) ишлатилган; кўп нуқта ўрнида эса беш ерда (15—16-бетларда) тўрт чизиқча (////) қўлланган. Бу белгилардан тескари пеш тўпламнинг олдинги қисмларига қараганда кўпроқ ўрнида кўринади. Тўпламнинг бу тўртинчи қисмида ҳам ўхшаш ҳодисаларнинг баъзисига белги қўйилса, кўпига қўйилмайди.

1916 йилда Тошкентда босилган «Адабу дин» номли шеърый тўплам ўзида нуқтали тескари пеш қўлланганлиги билан бошқа шеърый тўпламлардан ажралиб туради. Литографик усулда босилган бу асар (26-бет) шеърларнинг 20 ерида у белги ишлатилган. Шу билан бирга унинг 41 ерида (19 мартаба қайтарилган икки сатр охиридаги икки ундовнинг ҳар такрорини айрим санаганда) ундов белгиси, биттадан ерида тескари пеш ва кўп нуқта (.....), уч ерида сўроқ белгиси қўлланган. Булардан ташқари, унда қуйидагидай кўренишдаги тиниш белгилари ҳам бир мартабадан ишлатилган: !! (8-бет), !!! (22-бет), (26-бет).

Самарқандда «Янги адабиёт» номи билан 1915 йилда нашр этилган шеърлар тўплами (шеърларнинг авторлари турли кишилар)да ҳам тиниш белгилари, Тошкентда нашр этилган шеърлар тўпламидагидай, онда-сонда кўринади. Ундаги 559 сатр ўзбекча шеърда бир нуқта уч ер (17, 18 ва 19-бетлар)да, баён аломати тўрт ер (3, 11, 26, 34-бетлар)да, сўроқ белгиси тўққиз ер (9, 16, 17, 21, 26 ва 33-бетлар)да, қўштирноқлар ўн беш ер (3, 6, 11, 19, 22, 25, 26, 31 ва 32-бетлар)да, ундов белгиси 24 ер (6, 9, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 26, 27, 33 ва 34-бетлар)да ва тескари пеш 39 ер (5, 6, 10, 11, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 25, 27, 28, 31, 33, 34 ва 35-бетлар)да ишлатилган. Шунингдек, уларнинг тўрт ерида сўроқ ва ундов белгиси бирга (!?) қўлланган. Мисоллар келтирамиз:

آچوب كوز بر يوله باق، قالديمو دانش بهارندن!
(20-бет).

توروب عبرت آل اوتماى وقت، كوب يانگوچى ايماء!
(21-бет).

Каттақўрғонлик Баҳромбек Давлатшоевнинг Оренбургда 1910 йилда мих босма усули билан нашр этилган «Ашори таржимон» номли тўпламида ҳам фақат ундов, сўроқ белгиси, тескари пеш ва қўштирноқларни учратамиз. Улар ҳам кам қўлланган. Шулардан бир мисол:

اول عقل ايله برنى قيليب بيگانه به نى آشنا!
(5-бет).

رحمت نسیمی نورمسه گل غنچه بولغایموروا!
(5-бет).

اولماز، خالق اشین هیچ خطاسی اولماز.
(6-бет).

Шундай қилиб, бу қисм бўйича турли шаҳарларимизда нашр этилган асарлардан келтирган фактлар, мисоллар ва улар ҳақидаги мулоҳазаларимиз қуйидагича хулосага олиб келади:

Бу даврда китоб шеърий текстларига ҳозирги тиниш белгилари киритила бошлангани улар босилган шаҳарлардаги деярли барча нашрларда кўринади. Демак, бу ҳодиса бўйича ҳам умумлашаётган (даврига нисбатан) ҳаракатнинг куртаклари кўзга ташланади. Шундай қилиб, бу давр китоб шеърий текстларида ҳозирги тиниш белгиларидан бир нуқта, нуқтали тескари пеш ва қавслар деярли қўлланмаган; тире эса йўқ. Қўлланган пунктуацион белгилардан қўштирноқнинг жуфт ҳолатдаги тескари пеш (“) ва жуфтланиб келган вергул шакли („)дан ташкил топгани (“ „) асосан литографик усулда босилган шеърларда, жуфт қўштирноқлардан ҳосил бўлгани (« ») эса деярли миҳ босма йўли билан нашр этилган шеърларда учрайди. Бироқ алоҳида қайд этмоқ лозимки, пунктуацион белги сифатида юқорида келтирилган шакллар китоб шеърий текстларида кам ўринда қўлланганлар, улар ишлатилишлари керак бўлган кўп ерларда ёзилмаганлар; кўп шеърда бу белгилардан ҳеч бири йўқ. Саҳифа бўйлаб ёзилган тик чизиқлар шеър сатрларини бир-биридан ажратишга ёрдам берган.

Қайд этилган пунктуацион шаклларнинг айтиб ўтилган текстларда нима асос билан қандай ўринларда қўлланганини қуйида ҳар бир шакл бўйича умумлаштириб баён этамиз.

Бир нуқта (.). Бу белги биз кўздан кечирган китоблардан «Туркча қоида» китобининг бир шеъридаги ўн бир байтнинг 8 байти; бошқа бир асардаги уч байтнинг ҳар бир сатри; шунингдек, «Адиби сони»нинг бир тўртлиги, «Адабиёт» ва «Янги адабиёт» тўпламининг ҳам учтадан сатри охирига қўйилган. Булардан уч ердагиси қўшма гап компонентлари орасига қўйилган бўлса, бири шеър охирини, қолганлари дарак мазмунли фикр тугаганини билдирган.

Ундов белгиси (!). Бу белги кўпроқ шеър сатрлари ичида ё буйруқ маъноли сўзлардан сўнг, ё ундалмалардан кейин, баъзан эса олдин ёзилган; анчагина ўринларда сўроқ формасидаги қатъий тасдиқ, ғазаб каби гаплардан, баъзан эса оддий сўроқ гаплар ичидаги сўроқ маъноли сўзлардан кейин қўйилган. Шунингдек, бу белгининг юқоридагидай сўзлар қатнашган, айрим ўринларда улар қатнашмаган ундов гаплар охирига — сатр охирига қўйилгани ҳам баъзан кўзга ташланиб қолади. Мисоллар:

عقل تواضع ایله بولسون ایشینگ!

(ШИ инв. № 6033, 8-бет).

دیدى ای اوغل! قمرلیلا قیان

(ШИ инв. № 9191, 8-бет).

Сўроқ белгиси (?). Бу белги асосан сўроқ шаклидаги сўзлардан кейин ёзилган. У сўзлар эса кўпроқ сатр ичида, шунингдек сатр охирида ҳам келган. Сўроқ белгиси қўлланган гаплар ё бирор нарсани сўраб беллишни, ё сўраш йўли билан инкор, ёки тасдиқни, ё ҳаяжон, ажабланиш сингари мазмунларни англатган гаплар бўлганлар. Масалан:

تصوّر اولنسونکه انسان نیدور؟

(ШИ инв. № 9161, 4-бет).

Китоб шеърый текстларида ундов сўздан сўнг ҳам сўроқ белгиси қўйиш ҳоллари, жуда кам ҳодиса бўлса-да, учраб қолади. Масалан, «Адабиёт» тўплами (учинчи қисмининг 11-бетидаги каби).

Тескари пеш (‘). Бу белги китоб шеърый текстларида асосан сатр ичида қўлланган. Унинг ана шундай ўринларда қўлланишини бирор ашула куйига мослаб ёки декламацияга мўлжалланиб ёзилган шеърлари бор китобларда кўпроқ учратдик. Масалан, А. Авлонийнинг «Адабиёти Авлоний» номли шеърлар тўпламининг учинчи ва тўртинчи қисмидаги каби³⁹. Бундай китобларда у белги ашула ва декламация учун ёзилган шеърлардан айримларининг сатрларини қисмларга ажратиб айтишни кўрсатган (кўп шеърда бу белги қўлланмаган, баъзиларида эса онда-сонда). Бундай ҳолда тескари пеш кўпроқ, уюшиқ бўлақлар ёхуд қўшма гап компонентлари орасига қўйилгани кўзга ташланиб туради. Шунингдек унинг қайд этилган типдаги шеър сатрларидан ташқари, бошқа хил шеърларда ҳам кўпроқ уюшиқ бўлақларни ва қўшма гап компонентларини бир-биридан ажратиш мақсадида уларнинг ораларига, қайтарилган сўзлар ўртасига қўйилганига ҳам анча-мунча мисол топилади. Айрим пайтларда, шеърлардаги ундалмадан сўнг ҳам тескари пеш ёзилганини қайд этмоқ лозим бўлади. Айтилган мулоҳазаларга далил сифатида мисоллар келтирамиз:

زیرا اودور معانى، ادواره جلوه کاه

(Инв. № 9161, 25-бет).

یتکلرچه مکتب، مدرسه تاسیس ایدوب همان

(Инв. № 9161, 27-бет).

Нуқтали тескари пеш (!)ни икки манбада учратдик.

У кўпроқ эгадан, баъзан ундалмадан сўнг, айрим пайтларда

³⁹ А. Авлоний. «Адабиёт», 3-қисм, Тошкент, 1916, 26-бет; 4-қисм, 9—10-бетлар.

кесим ва тўлдирувчилар, уюшиқ бўлақлар, қўшма гап компонентлари орасида кўринган. Баъзи мисоллар:

اسلام دینى؛ دین سعید و شریف ایدی

(Инв. № 679, 13-бет).

مرحمتگدن اوله؛ دین مستغیم

(Инв. № 679, 15-бет).

Икки нуқта (:) биз кўздан кечирган асарлардан «Аввалилм, Бедон ва Абвоби тасриф» номли китоб шеърий текстдаги 8 та шеърнинг 15 ерида, «Туркча қоида»нинг бир сатри этагида учрайди. Шунингдек, у белги «Адабиёт»нинг биринчи қисмининг 3-бетида бир ерга, сатр ичида, кўчирма иборанинг қўштирноғи олдига қўйилган. Бу белги, тўрт ердан бошқа, ҳамма ерда деярли қўшма гапларнинг баёнланувчи ва баёнловчилик, ёхуд шарт ва бошқача муносабатдаги компонентлари орасига қўйилган; тўрт ерда эса фикр тугалланган сатрлар охирида ёзилган. Мисоллар:

يا کیم ایسه ناص ایلی دایما؛

(Инв. № 3410, 48-бет).

مثل آخروج آیها المکنون؛

(Инв. № 3410, 55-бет).

بیورمش: نه بیردور، نه افلاکلور»

(Инв. № 9161, 3-бет).

Кўп нуқта (... , ...) 3 та китобнинг уч шеърида учраган уч нуқта (...) ва бир шеърдаги тўртта чизиқча шеър сатри ичида келган. Улар ё фикрнинг айтилмаган қисми ўрнига, ё шоирнинг ҳаяжон билан айтилган фикрини ифодалаган сатрлардаги ундов сўздан кейин ёзилган. Мисоллар:

دنیا یه فیض بخش دمام ضیا نشار

اولسون... مزده سریرنده پایدار

(Инв. № 9161, 27-бет).

Қавс (). Жуда кам учраган бу белги гапда айрим эътибор берилган сўз, баъзан кўчирма гап ва шулар типидagi арабий иборалар, айрим пайтларда тахаллусларни айириб кўрсатиш учун қўлланган. Мисоллар:

دیرکه: (سجان ربی الاعله)

(Инв. № 9162, 5-бет).

Қўштирноқлар (“ „ , « »). Бу белгиларнинг биринчиси литографик усулда босилган китобдаги шеърларда, сўнгиси миҳ босма йўли билан нашр этилган китоб шеърий сатрларида ишлатилган. Улар кўпроқ тахаллусларни, ёзувчи қарашида эътиборли бўлган шахслар отини ажратиб кўрсатиш учун, баъзан гап ёки

сўз ва таркибларни кўчирма эканини билдириш учун қўлланганлар. Мисоллар:

ایستمه «هجران» اولوب ناجنس لردن دفع غم
(Инв. № 9161, 16-бет).

امت ایرسه هر کیشی ملت نه اندوهن چیکور
کیمکه «هجران» بولمسه ملت کدانى استهمس
(Инв. № 9161, 11-бет).

بولوب هجریده «هجران» مهلقاعه بولمنگ مغرور
(Инв. № 9161, 8-бет).

بریسى «علم» دور صفات خدا
هچکس علمیدن ایمس مستور
(Инв. № 9161, 5-бет).

Сўнгги мисолда қўштирноққа олингандай сўзларни баъзан қуйидагидай белги орасига ҳам олинган:

بیورمش: «نه بیردور، نه افلا کدور»
(Инв. № 9161, 3-бет).

Юқорида келтирилган барча факт ва айтилган мулоҳазалардан англашиладики, китоб шеърий текстларида қўлланган пунктуацион белгилар битта ёки бир нечта бўлишларидан қатъи назар, улар, асос эътибори билан айтганда, дастлаб ишлагилишларидан бошлабоқ текстларнинг синтактик-семантик хусусиятлари, уларга боғлиқ бўлган интонацион ҳолатлар асосида қўлланганлар. Шунингдек, бу даврда китоб шеърий текстларига кирилган ҳозирги айрим тиниш белгилари қўлланишида декламацион талаффуз ҳосил қилиш асос бўлгани ҳам кўзга ташланади. Бундай асосда белгилар қўлланишида синтактик-семантик принцип махсус кўзда тутилмайди.

Китоб шеърий текстларида пунктуацион белгилар қандай принциплар асосида қўлланганини баён этиш учун ўтказган юқоридагидай кенггина тадқиқотни шу даврдаги газета ва журнал шеърий текстлари бўйича ҳам олиб бордик. Бу тадқиқотимиз фактлари ва улар ҳақидаги мулоҳазалар, икки объект бўйича чиқарган натижаларимиз билан китоб шеърий текстларида тиниш белгилари қўлланиши, асосларида умумийлик борлигини кўрсатди. Шунинг учун ҳам ҳар уч объект — китоблар, газеталар ва журналлар — бўйича шу қисм охиридаги умумий якунда бирлаштирилган хулоса чиқаришимиз ўринли бўлади.

Бу даврдаги ҳам насрий, ҳам шеърий босма текстларимизнинг қисмларида қўлланган ҳозирги баъзи ёки барча тиниш белгилари ва бошқа айрим пунктуацион шаклларнинг қўлланиш принциплари бўйича юқорида келтирилган анчагина фактлар

юзасидан айтилган фикрларни қўйида қисқа равишда яқунлай-миз.

XX аср бошида типографик ва литографик нашрий текстлар, XIX асрдагига нисбатан, анча ортиб кетади: нашрий китоблар миқдори кўп маротаба ўсади, 20 дан ортиқ газета, 10 га яқин журнал чиқади. Уларнинг нашрий текстларида пунктуацион белгилар сифатида қўлланган шакллар тўрт гурпуада кўринди: 1) ҳозирги тиниш белгилари ва уларга боғлиқ шакллар; 2) комбинацион белгилар; 3) гулсимон белгилар; 4) чизиқ белгилар. Булардан биринчи гурпуадаги тиниш белгилари ҳам насрий, ҳам шеърий текстларда кўринадилар, қолганларининг ишлатилган ўринларининг жуда кўп қисми шеърий текстлар ва уларга боғлиқ ерлардир.

Насрий текстлардаги ҳозирги тиниш белгилари ва уларга боғлиқ шеърлар, комбинацион ва гулсимон белгиларнинг қўйилган ўрни ва бажарган вазифалари шунн кўрсатадики, уларнинг қўлланишларида асосан текстларнинг синтактик-семантик хусусиятлари, мазмун характерлари асос бўлган. Ана шу принцип негизида текстлар пунктуацион белгилар орқали гап ҳолида, гаплар эса синтактик-семантик муносабатлар асосида қисмлаб кўрсатилган; гапларнинг мазмун характерлари кўпчилик ўринларда ифодаланган, бироқ у характерлар фарқи ҳисобга олинмаган ўринлар ҳам жуда кам бўлмаган. Шунингдек, у белгилардан айримлари абзац ё бирор тема тугаганини кўрсатишинигина кўзда тутиб ҳам қўлланган ёки улар айрим сўз ёхуд таркиблар сифатидаги қисмларнинг текстдаги маъно характерлари, унга (текстга) қўшимча қилиш, изоҳ бериш сингари мазмун билан боғланган хусусиятларини назарда тутилиб ҳам ишлатилган.

Пунктуацион белгилардан ҳозирги тиниш белгиларининг қўлланишларида мазмун ва уларнинг оттенкаларини ифодалашда роллари бўлган интонацион ҳолатлар ҳам кўзда тутилган; бироқ улар баъзан ана шундай моментларни кўрсатмайдиган паузалар асосида ҳам қўлланган.

Шундай қилиб, ҳамма турдаги пунктуацион белгилар, эндигина ишлатила бошланган ва кўп қўлланмасликларига қарамай, ўша вақтдаёқ ёзувимизнинг ўтмишида анча-мунча кўринганидек, асосан текстларнинг мазмунлари, тажрибада ўқилган синтактик-семантик ҳолатлари, бу пайтда ифодаланиш имконияти бўлган мазмун характерлари асосида қўлланган ва уларни ишлатишда, ўрни билан, интонация ҳамда паузалар ёрдам берган.

Пунктуациямиз тарихини текширишимиз XX аср бошигача бўлган шеърий текстларимиз сирасида ҳам пунктуацион белгисизлари йўқ эканини — ҳамма шеър сатрлари бирор восита билан бир-бирдан ажратилганини кўрсатган эди⁴⁰. Бу даврдаги шеърий текстларимизда ҳам ана шу кенг маънодаги пунктуацион шаклларни қўллаш давом этади ва уларнинг баъзиларида

⁴⁰ Ҳ. Ғозиев. Ўзбек пунктуацияси тарихи, «Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари», Тошкент, 1959, 91—113, 143—156, 188—190-бетлар.

ҳозирги тиниш белгилари ҳам ишлатила бошланади. Шундай қилиб, бу давр шеърӣй текстларида ҳам юқорида қайд этилган тўрт гурӯпадаги белгилар ишлатилади. Улардан кенг маънодаги пунктуацион шакллар ҳамон текстларни сатрий қисмларга ажратиш асосида ишлатилса, ҳозирги тиниш белгилари асосан уларнинг синтактик-семантик қурилиш, мазмун характери сингари томонларига боғлиқ ҳолда қўлланади.

Бу ўринда шуни ҳам қайд этмоқ лозимки, ўша даврдаги баъзи шеърӣй текстларда қўшимча мазмун, маънолар муносабатини шакллантирадиган ритм-мелодия ифодаси учун кўпроқ ундов белгиси ва сўроқ аломати қўлланган кўринади. Буни бир нуқта, сўроқ ҳамда ундов белгилари қўлланишининг бир-бирига қиёсида очиқ кўрмоқ мумкин. Масалан, бир неча шеърӣй тўпламдаги 7 минг сатр шеърининг 10 тача ерида бир нуқта, 50 тача ерида сўроқ белгиси, 140 тача ерида ундов белгиси; «Садон Туркистон» газетасидаги 39 шеърининг 10 тасида бир нуқта, 25 тасида сўроқ белгиси, 29 тасида ундов белгиси; «Ойна» журналининг текширилган 55 сонидан 49 сонидаги бирдан ортиқ ҳозирги тиниш белгилари 87 шеърдан 20 тасида бир нуқта, 36 тасида сўроқ белгиси, 44 тасида ундов белгиси қўллангани каби. Бу ҳол шеърларга ҳозирги тиниш белгиларининг киритилиши энди бошланганида, улардаги ритм-мелодияни ифодалашга ортиқ эътибор берилганини кўрсатади. Демак, уларнинг тиниш белгилари қўлланишида шеърлардаги ритм-мелодия асосга олингандай бўлади. Аслида эса, ўшандай белгиларнинг зикр этилган ерларда ишлатилишида ҳам асос эмоцияли мазмун ва синтактик-семантик факторлардир; чунки ўша ритм-мелодия ҳам грамматик маъно, эмоцияли мазмун ифодасидир.

Шундай қилиб, асос-эътибори билан айтганда, ҳозирги тиниш белгилари ҳар уч турдаги объектларнинг — китоблар, газеталар ва журналларнинг ҳам насрий, ҳам шеърӣй текстларида деярли бир хил асосларда қўлланган бўлиб чиқади. Демак, бу тиниш белгиларининг ўша вақтларданоқ қўлланишида асос бўладиган принциплар умумийлиги ҳамма турдаги объектлар бўйича олиб борилган иш тажрибаси процессида кўринади.

Ўша даврда ҳозирги тиниш белгиларининг ёзувимизда қўлланиш асослари ҳақида бирор назарий қўлланма йўқлигига, нашриёт ишлари ва нашр этиш процессларининг бирлаштирган бирор муассаса бўлмаган ҳамда шундай бўлишига мос шароит мавжуд эмаслигига қарамай, бу тиниш белгиларининг ўрин ва асосларининг турли объектларимизда асосан бир хил бўлишининг сабаби нимада? Бунинг сабаби ўша даврда ҳаёт талаби билан текстларимизда тиниш белгилари қўлланиши ташаббусчилари ва бу ишимизда мададкор сифатида намуна бўладиган объектларнинг юртимизда мавжудлигидир. Бу объектлар эса ҳозирги тиниш белгиларини асрлардан бери қўллаб келаётган ва қатор туркий халқлар пунктуацияси тараққиётига ижобий таъсир этиб турган рус халқи ёзувида ҳамда татарлар каби айрим

туркий халқларнинг бу белгилар ишлатилиши анча умумлашиб қолган ёзувларида нашр этилган манбалар эди. Шунингдек, ёзувимиз тарихидаги бу ижобий ҳодиса пунктуацион белгилар қўлланишида намуна бўлган юқоридаги манбаларда ҳозирги тиниш белгилари ишлатилиши принципи ва ўринларининг, асос эътибори билан айтганда, бизнинг ёзувимизга ҳам кўп жиҳатдан татиб қилиш мумкинлиги натижаси ҳамдир.

Пунктуациямизнинг бу даврдаги ривожини умумлаштирган тўрт қисмда келтирилган факт ва баён этилган мулоҳазалардан аниқ кўринмоқдаки, бу соҳадаги ҳар бир ижобий факторнинг майдонга келишида ҳам, моҳият эътибори билан айтганда, рус иқтисодий-ижтимоий ҳаёти, маданияти ва пунктуациясининг таъсири катта роль ўйнаган ва ёзувимиз олдига қўйилган ҳаётий эҳтиёж ҳамда талабнинг рўёбга чиқишида мададкоримиз бўлган. Ана шундай мададкор вазият ўша даврда Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олинishi туфайли юзага келган.

* *
*

Бу даврдаги пунктуацион белгилар асосан тажриба жараёнидаги принциплар асосида қўлланганлар. Уларнинг ривожини синтактик-семантик ва мазмун принципларининг бугунгидек ҳолатга етиши томон силжиган. Масалан, турк-руник ёзувидаги сўз бугунлиги принципида белги қўйиш одати, синтактик-семантик бирлик принциpidан ташқари, ўша ва ундан кейинги даврлардаги уйғур ёзувида деярли кўринмайди. Бу ёзувда тиниш белгилари қўлланишида асосан синтактик-семантик принцип кўзда тутилган эди. Шунингдек, факт ва изоҳларда кўрилгани каби, турк-руник ёзуви даврининг охирлари, уйғур ёзувининг сўнгги бир неча асри давомида ва ундан сўнг совет давригача қўлланган араб алфавити негизидаги ёзувимизда кўринган пунктуацион белгилар ҳам, XX аср бошларидаги белгилар қўлланишида баъзан асос бўлган декламацион оҳанг кабиларни кўзда тутмаганда, синтактик-семантик ҳамда мазмун асосида ишлатилганлар.

Кўринадики, пунктуацион белгилар қўлланишининг бугунгидек принциплари элементларининг бошланиши жуда узоқ ўтмишга эга. Асос эътибори билан айтганда, улар белги ишлатилиши ҳақида бирор қоида яратилмаган ҳолда ҳам, ёзувларимиз амалиётида яқин икки ярим минг йиллик тарихдан баҳс этади.

ОКТАБРЬ РЕВОЛЮЦИЯСИДАН СЎНГГИ ЁЗУВЛАРИМИЗДА ПУНКТУАЦИОН БЕЛГИЛАР Қўлланиши Принциплари

Бу бўлимда эса бирин-кетин қўлланган уч тур ёзувда — араб, лотин ва рус алифбоси негизидаги ёзувимизда тиниш белгилари қандай принциплар асосида қўлланганини бир йўла кўздан кечирамиз. Чунки уларнинг орасида тиниш белгилари қўлланиши принциплари жиҳатидан, аввалги бўлимдаги каби, масалани ҳар бир ёзувда айрим-айрим кўришга ундайдиган даражадаги катта тафовут йўқ. Бу — бир. Иккинчидан, бу давр ёзувларида тиниш белгилари қўлланиши принципларининг ривожланиш йўллари ва тенденциясини аниқлаш зарурияти шу даврнинг турли ёзувларида турли вақтларда нашр этилган текстларнинг айни ўринларида ишлатилган тиниш белгиларини бир-бирига қиёслашни талаб қилади. Кўзда тутилган ҳодисани объектив баҳолашнинг асосий йўлларида бўлган бу метод ҳам ҳар уч ёзувни бирга олиб иш кўришимизни тақозо этади.

Урганилаётган даврнинг ўзидан олдинги даврдан пунктуация соҳасидаги катта фарқи бунда тиниш белгилари қўлланишида қандай қоидалар кўзда тутилиши лозимлигини кўрсатувчи қўлланмалар мавжудлигидир. Бундай қўлланмалар асосан совет тузумининг дастлабки йилларидан вужудга кела бошлайди. Улар сирасида тиниш белгиларининг ҳозиргача ўн та деб танилган барча шаклларининг қўлланишига йиғиқ ҳолда қоидалар берган биринчи асар, коллектив томонидан тузилиб, Қ. Рамазон таҳрири остида 1924 йилда Тошкентда нашр этилган «Тил сабоқлиги» номли дарслиқдир¹. Ундан кейин мазкур асардаги қоидалар Фитрат, Шорасул Зуннун, Н. Саид ва А. Йўлдош, М. Шамс, Ф. Камол ва Ҳ. Ғозиев, А. Ғ. Ғуломов, А. Боровков, З. Маъруфов, И. Абдуллаев, Т. Шермухамедов, Ш. Шоабдураҳмонов, А. Маъруфов ва Ғ. Абдураҳмонов, И. Расулов каби тилшуносларнинг асарларида кенгайтирилган.

Юқоридагилардан ташқари, бу даврда қатор туркий халқларнинг нашрий асарларидан, айниқса рус тилида ёзилган манба-

¹ 1913 йилда нашр этилган «Туркча қоида»да 9 та белгига умумийроқ тарзда қоида берилган. Бу ҳақда бошқа бўлимда махсус тўхтаймиз.

лардан фойдаланиш ва уларни кўплаб таржима қилиш, хусусан унинг тилшунослиги таълимидан фойдаланишнинг беқийс ортиб бориши ёзувимизда тиниш белгилари қўлланиши асосларининг ривожланиши ва оммалашиб боришида муҳим роль ўйнаган.

Фактларнинг кўрсатишича, бу давр ёзувларимизда ҳам тиниш белгилари қўлланиши асослари уларни фикр ифодаси, текст ўқилиши ва уқилиши ўнғайлиги учун зарур бўлган ўринлардагина ишлатишга мосланиб ривожланган. Бу тараққиётни бир ёки бир неча ўн йил ўтиб, қайта нашр этилган насрий ва шеърий текстларда пунктуацион белгилар қўлланишини бир-бирига қиёслаш асосида яққол кўриш мумкин.

Қиёслашда бир-бирига солиштирилган қисмларнинг синтактик-структура томондан ўзаро тўла ёки асос эътибори билан ўхшашлиги кўзда тутилади. Ана шу негизда уларда қўлланган пунктуацион белгиларнинг тафовутлари аниқланади.

Қиёслашни насрий бадий асарларда бошлашни мувофиқ билдик ва бунинг учун, тадқиқотимизнинг характерига кўра, романлардан учтасини танладик: «Ўтган кунлар», «Она» ва «Қутлуг қон». Уларнинг ҳар бири устида айрим тўхтаймиз.

Насрий текстлар устида фикр юритганимиздан сўнг, олдинги ва кейинги нашрлари ўртасида бир неча ўн йиллар ўтган бир қатор айна шеърий текстлардаги тиниш белгиларини ишлатилиш принциплари нуқта назаридан бир-бирларига қоғиштирамиз. Бу билан ҳам тиниш белгилари қўлланиши принципларининг ривожини тўғри аниқлашга хизмат қиладиган қўшимча фактларга эга бўламиз.

«Ўтган кунлар» романи бўйича

А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи, журнал нашрини ҳисобга олмаганда, уч маротаба нашр этилди. Унинг биринчи нашри 1925 йилда араб алифбоси, иккинчи нашри 1933 йилда лотин ҳарфи, учинчиси эса 1958 йилда рус графикаси асосидаги ёзувимизда босилиб чиққан. Унинг биринчи нашрини тиниш белгилари ишлатилиши жиҳатидан учинчи нашри билан қиёсладик. Қиёслашни романнинг иккала нашрининг ҳам биринчи бўлими доирасида олиб бордик.

Фактларнинг ҳар бири қандай синтактик-семантик шароитда кўрингани текширилди. Шу асосда романнинг биринчи бўлимидаги беш қисми айрим-айрим ўрганилди ва шундай изоҳланди. У бўлимнинг қолган 18 қисмидаги фарқ бўйича эса айна ўринда ҳар бир тиниш белгисининг ишлатилишдаги тафовут (ўз доирасида умумлаштириб, ўша пунктуацион белгига боғлаб) кўрсатилди.

Юқоридаги фактлар ва улар ҳақидаги айрим мулоҳазалар пунктуациямизнинг тараққиёт йўлини кўрсатишда шу асарнинг ҳиссаси сифатида хизмат қилади. Дастлаб беш қисм бўйича мавжуд тафовутлар устида фикр юритамиз.

Текширишимизнинг кўрсатишича, тиниш белгилари қўлланишидаги фарқ асосан гап охири ёки гап ичидаги тиниш белгисининг бошқа тиниш белгиси билан алмаштирилишида, гап ичидаги айрим тиниш белгиларининг туширилиши, унда янгидан-янги белгиларнинг пайдо бўлишида юз берган. Пунктуацион белгиларнинг алмаштирилиши туфайли айрим-айрим гап ҳолида берилган қисмлар қўшма гап шаклида ёки қўшма гап конструкцияси айрим-айрим гап формасида кўринган. Бу ҳодисаларнинг ҳар бирига мисоллар келтирамиз ва уларни ўрни билан изоҳлаймиз.

Гап охирида тиниш белгисининг алмаштирилиши. Нуқта ўрнида ундов белгиси.

... باشقا حوچرلەردە يېڭىل تەبىئەتلىك، سىر چاق — چاق كېشىلەر بولغانىدا، بو حوچرەنك ئىگەسى ھەم باشقاچا ياراتىلىشىدا: ئاغر تەبىئەتلىك، ئولۇغ گەودەلىك، كوركەم — آق يوزلك، كىلىشكەن قارا كوزلك، ئوسۇق — قارا قاشلق وه ئىندىگىنە مورتى چىقا باشلاغان بر يىگىت ايدى.

(1925 й., 5-бет).

...ўзга ҳужраларда енгил табиатли серчоқчоқ кишилар бўлганида, бу ҳужранинг эгаси ҳам бошқача яратилишда: оғир табиатли, улуғ гавдали, кўркама ва оқ юзли, келишган қора кўзли, мутаносиб қора қошли ва эндигина мурти сабз урган бир йигит! (1958 й., 5-б.).

— بەغزى يۇمشلەر بۇيرسەم بەجەرە آلورمىسىز؟

— بويۇڭز!

— رحمة آنا، بولماسا بزگە چای قايناتب بىرگزچى.

— خوب بىگم. (7-бет)

— Баъзи юмншлар буюрсам...

— Буюрингиз, ўғлим.

— Раҳмат, ота, бўлмаса бизга чой қайнатиб берингиз-чи!

— Хўп, бегим! (7-бет).

— كىچىرگز بىك ئەكە. (1925, 8 - бет)

— Кечирингиз, бек ака!— деди Раҳмат.

ئۇلۇغ خاجامزنىڭ قەتئى نىيەتلەرى بۇ سەفەردەن قايتغاج بىكنى

ئۇيلەندىرمە كدىر. (9-бет)

Улуғ хўжамизнинг қатъий ниятлари бу сафардан қайтгач, бекни уйлантиришдир! (9-бет).

خاتىنك كوشكلىگە مۇوافق كىلمەس ايكەن، مۇوافىقىنى آلىب خاتىنى

ئىكى قىل. (10-бет)

Хотининг кўнглингда мувофиқ келмас экан, мувофиқини олиб, хотинни икки қил! (10-б.).

... كوپ خاتن اور تاسيدا عازابلانماق، نيمه ديگەن سوز؛ قامچينگدان قان تامسا، يوز خاتن آراسيدا هم راهەتلانې تيركليك قىلا آلاسهن. (10-بەت)

...Кўп хотин орасида азобланиш ўзи нима деган сўз? Қамчингдан қон томса, юзта хотин орасида ҳам роҳатланиб тириклик қиласан! (10-б.).

چاقىرلغاندا هم اوزيمزغا ياقن و ئەھل كيشيلار بولور؛ مەسەلەن ميرزەكەریم قۇتيدار كەبى. (12-بەت)

Чақирилганда ҳам ўзимизга яқин ва аҳил кишилар бўлур. Масалан, Мирзакарим қутидор каби! (12-б.).

هر حالدا تاشكەند ئەھالى عەزىز بىك استيداديدان آرتق توييندى. كمدەن كومهك سوراغا هم بلەيدىر. (15-بەت)

Ҳар ҳолда Тошкент аҳолиси Азизбек истибодидан ортиқ тўйди, кимдан кўмак сўрашни ҳам билмайди! (15-б.).

بۇ، قز سورەتنگە كرگەن مەلەك (فەرستە) قوتيدارنڭ قىزى — كومش بى بى ايدى. (28-بەت)

Бу қиз суратида кўринган малак қутидорнинг қизи — Кумуш-биби эди! (27-б.).

— قاناقا مەھمان ايدى؟

— سەن تانىمايسەن، تاشكەندلك بر يىگت، تاغى بىردەگى اوج — تۇرتتە آشنالار هم بار. توزوكمى، ايتكەنلەرمنى اوقدگمى؟ — اوقدم — اوقدم. (29-بەت)

— Қанақа меҳмон эди?

— Сен танимайсан, тошкентлик бир йигит, тагин шу ердаги уч-тўртта оғайнилар... Тузукми, айтганларимни уқдингми?

— Уқдим, уқдим! (28-б.).

ئامما ئۇز ئىلمگە قايتب كورسەم، شەمەيدە ئويلاغانلارم، ئاشققانلارم شيرين بر خايال ئيميش. (16-بەت)

Аммо ўз элимга қайтиб кўрдимки, Шамайда ўйлаганларим, ошиққонларим ширин бир хаёл эмиш! (16-б.).

Ундов белгиси ўрнида нуқта:

— ليكن سوز بىلەن كوئىل باشقادىر اوغلم! آتابيك سوڭ دەرجهده بوغىلب تافاتسز لانغان ايدى؛ ياكلىشەسيز آنا!

— ياڭلىشمەيمەن بلەھە كى بىلب سوزلەيمەن.

— سوزم بىلەن كوڭلمنىڭ باشقالىغىنى اسبات ايتتىڭز! (25-بەت)

— Лекин... тил билан кўнгил бошқа-бошқади, ўғлим...

Отабек бу терс ва қўрс муқобаладан тоқатсизланди:

— Янглишасиз, ота!

— Янглишмайман, билъакс билиб, қаноатланиб сўзлайман.

— Тилим билан кўнглимнинг бошқалигини исбот қилингиз. (24-б.)

— تويبيكەنڭ ماقتاغانيچا بارمى اوزى؟

— بار. خودا كيشيگە اوغل بىرسە شوندىمىن بىرسىندە! (32-بەت)

— Тўйбеканинг мақтаганича борми ўзи?

— Бор,— деди қутидор ва ҳавасланди,— худо кишига ўғил берса, шундайини берсин-да. (31-б.)

Нуқта ўрнида кўп нуқта:

۱۲۶۴ نچى ھجرىيە، دەلو ئايىنىڭ IV نچىسى، قشقى كۈنلەرنىڭ بىرى...

قوياش باتقان، تىۋرە كدەن شام ئازانى ئىشىتىلەر ئىدى. (5-بەت)

1264 ھىجرىيا، دالۋ ۋىنىنىڭ ۋن ەتتىنچىسى، قشقى كۈنلەرنىڭ بىرى... (5-ب.)

— مەن ئاتاىك نىڭ خان قىزىنى الماق ئىرسىدە بولغانلىغىن

بىلمەيمەن، لىكن شونىكىنە ئەيتەمەن كى، خان قىزىنى ئالسا ئارزىماي

توغان يىگت ئىمەسدر. (18-بەت)

— Мен унинг хон қизини олиш мақсади борлигини билмайман,— деди қулимсираб,— бироқ у хон қизини олса арзимаيدган йигит эмас... (18-б.)

عومرى ئوزاق بولسون بىكنىڭ، يىگتلەرىم ئىچىدە ئىڭ ەقلىگى

ئىكەن. ئەگەردە خان كوتارش منىم قولدا بولسا ئىدى، خان قىلىپ

ئاتاىكىنى كوتارور ئىدىم. (18-بەت)

— Умри узоқ бўлсин,— деди Акрам Ҳожи,— йигитларимиз ичиде энг ақллиги экан... Агарда хон кўтариш маним қўлимда бўлса эди, хон қилиб Отабекни кўтарар эдим!.. (18-б.)

Кўп нуқта ўрнида бир нуқта:

... شونىڭ ئۈچۈن كۈندز گىگە قاراغاندا، ساراي، ئورىغا بىر جانلىق

گەسب ئىتكەن، ئاداملارنىڭ شاقلاشب سوزلەشىشلارى، خاخالاب

كولىشىشلەرى، ساراينى كوككە كوتەرەر دەرهەدە ئىدى... (5-بەت)

...шунинг учун кундузгига қараганда сарой жонлик: кишиларнинг шақиллашиб сўзлашишлари, хахолаб кулишлари саройни кўкка кўтаргудек. (5-б.)

دۇنابىك، رەھمەتنىڭ ساۋالىغا جاۋاب بېرىش ئورنىغا ئىشكە قارادى
ھەسەن غەلىنى جوچرەدەن ئوزاقلانې سوگرە جاۋاب بېردى:
— قۇلىمىز... (7-بەت)

Отабек Раҳматнинг саволига жавоб бермай эшикка қаради.
Ҳасаналини ҳужрадан узоқлатиб, сўнгра жавоб берди:
— Қулимиз. (7-б.)

— تاشكەنددەن نېمەلەر كېلتردڭز بېك ئەكە؟
— آرزىماغان نەرسەلەر؛ گەزمال، قالاپاي ئەفزەلى ۋە بر آرزان..
(7-بەت)

— Тошкентдан нималар келтирдингиз, бек ака?
— Арзумаган нарсалар: газмол, қолапой афзали ва бир оз қозон. (7-б.)

— نېمە دېسەم ئېكەن ئىندى... مارغىنانى ھەر حالدا... خوش
كوردم. مارغىنان تور كستانىمىزنىڭ توقۇچىلىق ھونەرىدە برنچى
شەھرىدەر... (8-بەت)

— Нима десам экан. Марғилонни ҳар ҳолда... хуш кўрдим,
Марғилон Туркистонимизнинг тўқувчилик ҳунарида биринчи ша-
ҳаридир. (8-б.)

ئويڭزده ھەر كون جانجال، بر دەقیقه تەنچلىغىڭز يوق... (10-بەت)
Уйингизда ҳар кун жанжал, бир дақиқа тинчлигингиз йўқ.
(10-б.)

Кўп нуқта ўрнида ундов белгиси:

ئىندى بو ساعاتدان مارغىناندان رازىمەن. نېگەكى يوقلاب
كىلوچى سىزنىڭ كەبى قادردانلار ھم بولور ئېكەن... (8-بەت)

Энди бу соатдан бошлаб, Марғилондан розиман. Негаки, йўқ-
лаб келгۈвчи сизнинг каби қадрдонлар ҳам бўлур экан! (8-б.)

— سەنڭ كەبى... بېگىتلەر ئوچون ئەلبەتتە بر خاتن بېتەر..
كوب خاتن ئورتاسىدا غازابلانمىق، نېمە دېگەن سوز؟ (10-بەت)

— Сенингдек йигитлар учун албатта, битта хотин ҳам ортиқ-
чалик қилади!— деб кулди Ҳомид. (10-б.)

مەن بوكونگەچە ئىكى خاتن ئورتاسىدا تورب جانجالغا تويغونمىچا
يوق، ئامما خاتننى اوچ قىلماققا ئویم ھم يوق ئىمەس... (10-بەت)

Мен бу кунгача икки хотин ўртасида туриб жанжалга тўйгу-
нимча йўқ, аммо хотинни учта қилишга ҳам ўйим йўқ эмас!
(10-б.)

بو چاق، ئاتا بېكىنك ئوزىگە يەنە ھەلىكىدەك اوز گەرىش چەدى
ايسەدە ليكن سىزدە مەسلەكە تىرىشەب جاواب بىردى:
— بو مېنىم ايختىيارمداغى ئىش ايمەس... (12-بەت)

Бу вақт Отабекнинг тусига ҳалигидек ўзгариш чиқди эрса-
да, лекин сездирмасликка тиришиб жавоб берди:
— Меним учун фарқсиз! (12-б.)

زيبا شاھيچى:

— بىزنىڭ بو حالدا بولوويمىزنىڭ باش سەبەبچىسى، ئوز فعل-
خويىمىزنىڭ يامانلىغىدۇر. ئەكرەم حاجى:
— توغرى... (17-بەت)

Зиё шоҳчи:

— Бизнинг бу ҳолга тушишимиз ўз феъли бадимиздан!

Акрам ҳожи:

— Тўғри! (17-б.)

Гап охиридаги тиниш белгиларини алмаштириш қайд этилган фактлар билан чекланмайди. Ушандай ўринларда нуқта (1925 й., 10—11-б., 18-б.) ўрнига сўроқ аломати (1958 й., 10—11-б.) ё кўп нуқтали ундов (1958 й., 18-б.), қатор иккита сўроқ аломати (1925 й., 14-б.) ўрнига бир сўроқ аломати (1958 й., 14-б.), бир сўроқ аломати (1925 й., 16-б., 8-б.) ўрнига кўп нуқтали сўроқ аломати (1958 й., 8-б.) ё ундовли сўроқ белгиси (1958 й., 8-б.), икки ундов белгиси (1925 й., 14-б., 31-б.) ўрнига бир ундов белгиси (1958 й., 14, 31-б.); бир ундов белгиси (1925 й., 25-б.) ўрнига кўп нуқта (1958 й., 24-б.), кўп нуқта (1925 й., 18-б.) ўрнига кўп нуқтали ундов белгиси (1958 й., 18-б.), кўп нуқтали ундов ўрнига (1925 й., 19-б., 31-б.) ундов белгиси (1958 й., 19-б.) ёки кўп нуқта (30-б.) қўйилган.

Гап охирида тиниш белгиларининг алмаштирилиши ҳодисаси туфайли романнинг биринчи нашрида бир гап ҳолида берилган синтактик структура унинг учинчи босмасида икки, баъзан эса ундан ортиқ гап шаклида кўринган ёки унинг акси юз берган. Ҳар икки ҳолатга ҳам мисоллар келтирамиз:

1. Романнинг биринчи босмасида айрим-айрим ҳолида берилган синтактик конструкциялар унинг учинчи нашрида бир-бирига қўшиб юборилган.

Мисоллар:

۱۲۶۴ نچى ھجرىيە، دەلو ئايىنىڭ ۱۷ نچىسى، قشقى كۈنلەرنىڭ بىرى...
قوياش باتكەن، تېمورەك دەن شام آزانى ئىشىتىلەر ئىدى. (5-بەت)

1264 ھижрия، далв ойининг ўн еттинчиси، қишки кунларнинг бири، қуёш ботган، теварақдан шом азони эшитиладир... (5-б.)

ئاتا بېك رەحمەتنىڭ بو سوزىنى سەمىيەت بىلەن قارشىلادى.

— سوز گيزنك توغرىلىغىدا شوبههم يوق... (9-бет)

Отабек Раҳматнинг бу сўзини самимият билан қаршилади:
— Сўзингизнинг тўғрилигига шубҳа йўқ... (9-б.)

— كىلگەن كونيمن مارغينانگىزنى خوشلاماي باشلاغان ايديم.

چونكى، تانشاريم يوق، موسافىرلك بىلىنىپ قالغان ئىدى. (8-бет)

— Келган кунимдан Марғилонингизни хушламай бошлаган эдим, чунки танишларим йўқ, мусофирчилик билиниб қолаёзган эди.

— نيمه ديسەم ئىكەن ئىندى... مارغيناننى ھەر ھالدا... خوش

كوردىم. مارغينان توركستانىمىزنىڭ توقۇچىلىق ھونەرىدە بىرىنچى

شەھرىدۇر... (8-бет)

— Нима десам экан. Марғилонни ҳар ҳолда... хуш кўрдим, Марғилон Туркистонимизнинг тўқувчилик ҳунарида биринчи шаҳаридир. (8-б.)

Келтирилган мисоллардан англашиладики, ромanning биринчи нашрида айрим-айрим гап ҳолида берилган баъзи конструкцияларнинг охирига қўйилган ва гап тугалланганини кўрсатувчи тиниш белгилари гапларнинг бир бутун конструкцияда ифодаланмаётганини англатувчи тиниш белгилари (вергул каби) билан алмаштирилган. Бундай алмаштириш бирлаштирилган конструкцияларни (тиниш белгилари қўлланишини кўзда тутганда) боғланган, эргаш гапли ёки боғловчисиз қўшма гап ҳолатига айлантиради. Ана шундай ҳодисалар, нуқтани вергул билан алмаштириш бўйича ромanning 8—8, 9—9, 23—23 (икки ерида), 30—29-бетларида ҳам учрайди. Шулардан икки ўриндаги алмаштиришдан бошқаси қоидаларга мос бўлган. Демак, бу ўриндаги алмаштириш ҳодисасининг 7 тасида ромanning 1958 йил нашрининг тутган йўли тўғри бўлади.

2. Ромanning биринчи нашридаги конструкцияларнинг унинг учинчи нашрида айрим-айрим гап шаклида бўлиб юборилганини кўрсатувчи бир нечта мисол:

بەس، بو حوجره، بنا و جيهاز ياغيدان ھەم ئىگە جيهەتيدەن باشقا

لاردان يوقارى وه آرتوق ئىدى، قانداقەر بر خايال ئىچىدە ئونورغان

بو يىگت، تاشكند نك مەشهور ئەعيانلاريدان بولغان يوسىق بىك

حاجى نك ئوغلى ئانا بىك. (5-бет)

Бас, бу ҳужра бино ва жиҳоз ёғидан, ҳам эга жиҳатидан диққатни ўзига жалб этарли эди. Қандайдир бир хаёл ичида ўтирувчи бу йигит Тошкентнинг машҳур аъёнларидан бўлган Юсуфбек ҳожининг ўғли — Отабек. (5-б.)

حەسەن عەلىنك ئانا بىكلەر عائىلاسىدا قوللقد بولغانىغا فرق بيش-

Романнинг биринчи босмасида гап ичида қўлланган баъзи тиниш белгиси унинг учинчи босмасида (аввалги синтактик конструкция асосан сақланган ҳолда) бошқа хил тиниш белгилари билан алмаштирилган. Уларни турли синтактик муносабатлар орасида учратмоқ мумкин.

Қуйидаги каби мисолларда романнинг биринчи босмасида гапнинг икки бўлаги орасига тире қўйилган бўлса, унинг учинчи наشريда улар уюшиқ бўлақлар тарзида тушунилиб, ораларига вергул қўйилган. Масалан:

— تويديكەنك چرايلىق ييگت عهقللك ييگت ديب، ماقتى — ماقتى
چەگى اوزلدى. او كم ايدى؟ (32-бет)

— Чиройли йигит, ақли йигит деб мақтай-мақтай Тўйбеканинг ичаги узилди, у ким эди? (31-б.)

Бундай мисоллар намунаси романнинг 1925 ва 1958 йил нашрларининг 6—6, 21—21 ҳамда 27—26-саҳифаларида ҳам кўринади. Демак, кейинги нашрда мисолдагидай ҳолатларда пунктуацион қоидага риоя қилиш одат даражасига кўтарилади. Бу билан ўшандай гап бўлақлари орасидаги маъно муносабати ёзувимизда аниқроқ ифодасини топади.

Тубандаги каби мисол романнинг биринчи наشريда бир қатор ўринларда қўлланган нуқтали вергулнинг унинг учинчи босмасида вергул билан алмаштирилганини кўрсатади.

Масалан:

ھلى ييگرمه گه هم كرمه گندر؛ مويله يى هم اينديگينه چيqa
باشلاغان. (31-бет)

Ҳали йигирмага ҳам бормагандир, мўйлови ҳам эндигина чиқа бошлаган... (30-б.)

Келтирилган мисолда романнинг 1925 йил наشري ҳақли кўринади. Нуқтали вергулли қўшма гап конструкцияли мисоллар романнинг биринчи, учинчи нашрининг 5—5, 9—9, 31—31-(икки ерда) бетларида ҳам кўринади. Шуларга қараганда, романнинг 1958 йил наشريда унинг олдинги босмасидаги нуқтали вергул ўрнига вергул қўллаш хоҳиши ортгани сезилади.

Романнинг биринчи наشريда қўшма гап компонентлари орасига қўйилган нуқтали вергул унинг учинчи (1958 йил) наشريда икки нуқта билан алмаштирилган. Қоидага мос тутилган бу йўл қиёсланган қисм бўйича икки ўринда учради. (5—5, 12—11—12-бетларда). Гап ичида тиниш белгиларининг алмаштирилиши намунаси қиёсланган қисм бўйича, юқоридагилардан ташқари, яна қуйидаги мисолларда кўринади:

حامد نك ئاتايك بيلەن تاشليغى بولماسا هم رحمةت بيلەن ياقن
قارنداش؛ حامد ريباشاهيجينك قاينيسى، رحمةتنك تاغاسى. (6-бет)

Ҳомиднинг Отабек билан танишлиги бўлмаса ҳам Раҳматга яқин қариндош — Зиё шоҳичининг қайниси, Раҳматнинг тоғаси.

بر خاتن بيلەن موھەببەتلى عومر اوتقازماق مينمچە ئىك ئىك موغقول
بر ئش. مەسەلەن: ئىكى خاتنلقلنك برىسى سزمى؟ (10-بەت)

Бир хотин билан муҳаббатли умр кечирмак, менимча, энг маъқул иш. Масалан, икки хотинликнинг биттаси сизми? (10-б.)

... بز شۇ ياشغا كىلب ھەلى ئۆزىمىزنىك كەتتەراق شەھەرلەرنى ھەم
كورە لەدك، ئەسر ئۇرومىنىك شەھەمىيگە داۋر بارغانسز! (16-بەت).

...Биз шу ёшга келиб ҳали ўзимизнинг каттароқ шаҳарлари-
мизни ҳам кўра олмадик. Сиз ўруснинг Шамайигача боргансиз!
(15-б.)

Бундай мисоллар намунаси ҳам 60-йиллар пунктуациясида,
20-йиллардагига нисбатан, текстларнинг синтактик-семантик ху-
сусиятлари асосида тиниш белгиси қўллашнинг кенгайиб боргани-
ни кўрсатади.

Шуни ҳам қайд этмоқ лозимки, романнинг 1958 йил нашрида
гап ичидаги тиниш белгиларини алмаштириш айрим ҳолларда
мувофиқ чиқмайди. Аксинча, олдинда қайд этганимиздек, 1925
йил нашрида қўлланган белги тўғри бўлиб чиқади. Масалан:

— يورگەن داريا — ئۆلتۈرگەن بۇيرا، ديدرلەر، ديب قويدى
ئەكرەم حاجى. (16-بەت)

— Юрган дарё, ўтирган бўйро эмиш,— деди Акрам ҳожи.
(15-б.)

ايكنچىسى يىتمىشلەر دەن آشغان بر كەمپر — آفتاب آيمىنك آناسى
عائىشە بى بى. (2-بەت)

Иккинчиси етмишлардан ўтган бир кампир, Офтоб оймнинг
онаси — Ойша буви (26-б.)

Романнинг 1958 йил нашрида айрим ҳодиса тарзида учрайди-
ган бундай ҳолатларнинг мувофиқ эмаслигини романнинг шу
босмасида тиниш белгилари қўлланишининг умумий руҳи ҳам
кўрсатиб туради.

Автор гапи ва кўчирма гапдан иборат конструкцияларда, ав-
тор гапи билан кўчирма гаплар орасида тиниш белгилари ал-
маштирилиши романи 1958 йил нашрида (иккинчи нашрида
ҳам шундайдир) қоидага мослашиб борганини кўрсатадиган на-
муналарни ҳам чоғиштирилган текстларда учратдик. Масалан:

... ئوبىيگە دەمىنى راستلاب بر اينتىكىب قويدى، — پاچامدان دەستور
خاننى آلب قاقماق اوچون گىلاسنىك يانىدان اوتارمەنمى... (32-بەت)

...Тўйбека дамини ростлаб устуннинг тагига ўтирди:

— Поччамдан дастурхонни олиб, қоқиш учун гилоснинг ёни-
дан ўтарманми... (31-б.)

فوتيدار ھەم اوزىنى تونە آلمای كولەر ايكەن. — تىنتە گىگنك عەقلى بەلا، كىراى كويواوك شونداق بولسا.. دىدى. (32-بەت)

Қутидор ҳам, кулгидан ўзини тўхтата олмас экан:

— Тентакнинг ақли бало, кировийи куёвинг шундоғ бўлса,— деди. (31-б.)

Бундай конструкцияларда кўчирма гап охиридаги тиниш белгиларини алмаштирилишининг тубандаги намуналарини учрад-дик. Улардан баъзиларининг мувофиқ, айримларининг эса ному-вофиқлигини пайқаш қийин эмас. Масалан:

ياقينيغينادا موسلمان چولاقنىڭ بەزمى غەزىز بەھچە بىلەن قىزر ايدى! — دىدىدە، — اولوغ بر نەرسە كەشۇ ايتكەن كەبى غورور لانب مەجلىسگە قاراب چقىدى... (13-بەت)

— Яқингинада Мусулмон чўлоқнинг базми шу Азиз бачча билан қизир эди.— У улуғ бир нарса кашф этгандек мағрур, мажлисга қараб чиқди. (13-б.)

ئى... سىگلم، سەن ھەلى بلمەيسەن. ئو، يىگىنى بر كور گندە ھودىب كىتە بىر گن... سەن توگل، شو باشم بىلەن ئونگە مېنىم ھەم تىككم كىلدى!... — دىدى و، خاخالاب كولب يوباردى. (31-بەت)

— Э, синглим, ҳали сен билмайсен,— деди,— у йигитни бир кўргин-да, ҳу, деб кета бергин... сен тугул, шу ёшим билан меним ҳам унга текким келди,— деди ва хахолаб юборди. (30-б.)

... ھەلى يىگرме گە ھەم كرمە گەندىر؛ مويلهى ھەم ايندىگىنە چىقا باشلاغان. نەح بزە گە كويوا بولاتورغان يىگت ايكەن! دىب، توبىيكە كومش بىبى گە قاراب كولب قويدى.

...ҳали йигирмага ҳам бормагандир, мўйлови ҳам эндигина чиқа бошлаган... Наҳ бизага куёв бўладиган йигит экан,— деди ва Кумушга қараб кулиб қўйди. (30-б.)

Гап ичидаги тиниш белгиларининг туширилиши. Романнинг биринчи нашрида гаплар ичида қўлланиб, унинг учинчи босмаси-да туширилган тиниш белгилари асосан шулардир: вергул, тире, кўп нуқта. Булардан тушиш ҳодисасининг энг кўп қисмини, яъни 53 тасини вергул, 3 тасини тире, 2 тасини кўп нуқта ташкил этади. Вергулни тушириб қолдириш ҳодисаси қатор синтактик шароитда юз беради. Уларнинг ҳар бирини ўз гуруҳида кўрамыз.

Эгадан кейинги вергул туширилади. Демак, эгадан сўнгги қисқа паузани вергул орқали кўрсатиш зарур эмаслиги уқилади.

Мисоллар келтирамыз:

قاند ايدر بر خايال ئىچىدە ئوتورغان بويىگت، تاشكندنيك مشهور ئەعيانلاريدان بولغان يوسف بىك حاجينىڭ ئوغلى ئانا بىك. (5-بەت)

...Қандайдир бир хаёл ичида ўтирувчи бу йигит Тошкентнинг машҳур аъёнларидан бўлган Юсуфбек ҳожининг ўғли — Отабек. (5-б.)

حەسەن ەلى، بېگىنىڭ يالغز « يوق » بىلەنگىنە توقتانیشىغا قانا
عائلانمادى. (9-бет)

Ҳасанали Отабекнинг ёлғиз «йўқ» билан тўхташига қаноатланмади... (9-б.)

مەجلس، ئانا بېگىنىڭ شەمەى تەغەسسورائىدىن سوڭ دەرجەدە ئەسەد
لەنگەن، شو كۈنگەچە ھېچكىمدەن ئىشىتىلمەگەن اونىڭ فكلرلەرگە
ەجەبسىنگەن ئىدى. (16-бет)

Мажлис Отабекнинг Шамай таассуротини мароқ билан эшитгач, шу кунгача ҳеч кимдан эшитилмаган унинг фикрларига ажабланган эди. (16-б.)

بو ئارادا قوتىدارنڭ: « ئويلەنگەنمى؟ » دىب حەسەن ەلىدەن
سوراشى، حامدئاغى ھەم باشقاچا حاللار موشاھەدە ئىتىرگەن. (18-бет)

Шу орада қутидорнинг «уйланганми?» деб Ҳасаналидан сўраши Ҳомидга яна бошқача ҳолат берди. (18-б.)

Ана шундай тушириш ҳодисаси романнинг учинчи нашрида 34 та бўлиб, уларнинг қолганлари 5—5 (3 ерда), 6—6 (2 ерда), 7—7 (2 ерда), 10—10, 12—12 (3 ерда), 13—13 (2 ерда), 14—14 (5 ерда), 15—15 (2 ерда), 17—17, 18—18, 21—20—21, 27—26, 28—27, 30—29 (3 ерда), 31—30-саҳифаларда кўзга ташланади. Шунингдек, романнинг 9—9-бетларида эгадан кейинги нуқтали вергул туширилган.

Иккинчи даражали бўлақлардан сўнг қўйилган вергуллар қуйидаги каби 8 ерда туширилган:

... باشقالاردا بوز كورپەلەر كورمەگەن بولسا، مۇندا، ئىپەك ئەدرس
كورپەلەر! ... (5-бет)

...уларда бўз кўрпалар кўрилган бўлса, бунда ипак ва адрас кўрпалар... (5-б.)

حەسەن ەلىنى، بالالق ووقتىدا آنا بېگىنىڭ باباسى موسابېگ، ئىراندىن
كىشى ئوغرلاب كىلگۈچى بىر تۈركمەن قوليدان ۱۵ آلتون بەرا
بەرىگە ساتىپ آغان ئىدى. (6-бет)

Ҳасаналини болалик вақтида Эрондан киши ўғирлаб келувчи бир одам қўлидан Отабекнинг бобоси ўн беш тилла баробарига сотиб олган эди. (6-б.)

Иккинчи даражали бўлақлардан кейин қўйилган вергулнинг туширилгани романнинг 5—5 (2 ерда), 7—7, 11—11, 16—16 ва 18—18-саҳифаларида ҳам кўринади.

Вергулнинг туширилиши эргашган қўшма гаплар компонентлари орасида ҳам кўзга ташланади. Масалан:

— بىك ئۈچۈن بىر نىچە جايلارغا فر ئىتىرمەك ئىستەلگەن بولسا ھەم، بىرنچىدەن تەقدىز بىتمە گەنلەك، ئىككىنچىسى بىكنىڭ ئويلانغىغا بولغان ارشلىقلاريدان بو كۈنگەچە بىر كەمگە ھەم ئىشاندىرلەمدى. (9-بەت)

— Бек учун бир неча жойларга қиз айттирмак исталинган бўлса ҳам аввал тақдир битмаганлик, ундан кейин бекнинг уйланишга бўлган қаршиликларидан бу кунгача тўй қилмай келамиз (9-б.)

Бундай ҳол романнинг 18—18-бетларида ҳам бор. Романнинг биринчи нашрида боғланаги қўшма гапнинг *ва* боғловчисидан олдин ёзилган вергул ҳам унинг учинчи босмасида туширилган:

ليكن بو سىنەش ئەكرەم حاجىنىڭ اويلانغانىنىڭ غەكسىچە چىقىپ، باشقالاردان ھەم كۈرە كوپراق اونىڭ تەغەجۈبى آرتدى، وە بونىڭ سىرىنى بىلمەككە قىزقسندى. (14-بەت)

Бу синаш натижаси Акрам ҳожининг таажжубини орттирди ва бунинг сирини билишга қизиқсинди (14-бет).

Сабаб эргаш гапнинг бошидаги *чунки* дан кейин, боғланган қўшма гап ичидаги *ки* боғловчисидан олдин ёзилган вергул туширилади.

مەنگە قانداق يامانلىق ساغىنىدىڭىزلاركى، بونىڭ ايله منم سزگە بولغان ايشانچىم بىنگەن بولسون؟ (25-بەت)

— Менга қандоғ ёмонлик соғиндингизки, сизга ишончим битсин? (24-б.)

بىش — اون دەقىقەلىق اويلاشدان سوڭ، اشتىڭ قالغان تامانىنى چماقنى باشقا واقىغا قالدىرماقچى بولدى. چونكى، چونكى آتابىك شونىڭ اوزىغا ھەم آرتقى قىزارب بورتىنگان ايدى... (26-بەت)

Узоқ ўйлагандан сўнг ишнинг очилмай қолган қисмини ечишни бошқа вақтга қолдирмоқчи бўлди, чунки Отабек шунинг ўзи-га ҳам яхшигина қизариниб бўртинган эди. (25-б.)

Мисоллардагидай ҳодисаларни романнинг 8—8, 9—9, 11—11, 15—15 ва 18—18-саҳифаларида ҳам кўрдик.

Автор гапи ва қўчирма гапдан иборат конструкциялардаги автор гапининг эга ва кесими орасидаги вергул ҳам туширилган. Масалан:

— ئىختىمال - دىدى، آتابىك وە نىمە ئۈچۈندىر غەيرى ئىختىيارى بىر تىبەرەندى. (11-بەت)

— Эҳтимол,— деди Отабек ва нима учундир ғайри ихтиёрий бир тебранди. (11-б.)

— خودا ھەرنەدەن ھەم بېر گەن يېگت ئېكەن، قوتىدار. (18-бет)

— Худо ҳар нарсадан ҳам берган йигит экан,— деди қутидор. (18-б.)

Гап ичидаги ўринсиз қўйилган кўп нуқтани тушириб қолдириш романнинг 10—10 ва 31—30-саҳифаларида кўринди. Бироқ улардан биринчисида кўп нуқтанинг туширилиши мувофиқ бўлмаган. Масалан:

— سەنڭ كەبى... يېگنلەر ئوچون ئەلبەتتە بىر خاتىن يېتەر... (10-бет)

— Сенингдек йигитлар учун албатта, битта хотин ҳам ортиқчалик қилади!— деб кулди Ҳомид. (10-б.)

Олдин бири ўринли, бири ўринсиз қўйилган вергул романнинг 1958 йил нашрида туширилган. Масалан:

... بو حوجرەنڭ ئېگەسى ھەم باشقاچا ياراتىلىشدا: آغر تەبىعەتلك، ئولوغ گەودەلك، كور كەم — آق يوزلك، كېلىشگەن قارا كوزلك، ئوسوق — قاراقاشاق وە ئېنىدىگىنە مورتى چىقا باشلاغان بىر يېگت ايدى. (5-бет)

...бу ҳужранинг эгаси ҳам бошқача яратилишда: оғир табиатли, улуғ гавдали, кўркама ва оқ юзли, келишган қора кўзли, мутаносиб қора қошли ва эндигина мурти сабз урган бир йигит (5-б.)

زىيا شاھىچى قايىنىسى — حامدغا «توزەتلىدىمى!» دېگەن كەبى قارادى... (19-бет)

Зиё шоҳичи қайниси Ҳомидга «тузатилдингми?» дегандек қилиб қаради... (19-б.)

Гап ичида тиниш белгиларининг қўлланиши. Текширишимиз гап ичида тиниш белгилари қўлланишининг орттирилиши уюшиқ бўлакларга ҳам, ажратилган иккинчи даражали бўлакларга ҳам, қўшма гапларга ҳам, айниқса унинг эргашган қўшма гап қисмига, эга ва кесим ўртасига тире қўйишга ва гап бўлаклари билан грамматик муносабатда бўлмаган сўзларга ҳам боғлиқ ҳолда юз берганини кўрсатади. Уларнинг ҳар бирини айрим-айрим кўрамиз.

Уюшиқ бўлаклар орасида:

زىيا شاھىچى نڭ تانىشدرغان كېشىلەرئىدەن: مىرزا كەرىم قونىدار ئىملىك ۴۵ ياشلار چاماسىدا قاراقاش، قاراكوز، كور كەم يوزلك ياخشىغىنا كىيىنگەن بىر كىشى بولوب، ئەكرەم حاجى، ايلك بىلەن آلتىمش ياشلار آراسىداغى بىر كىكسە (12-бет)

Мирзакарим исмлиқ қирқ беш-эллик ёшлар чамасида, қора қош, қора кўз, кўркам юз, яхшигина кийинган бир киши бўлиб, Акрам ҳожи эллиқ беш ёшлар орасидаги бир кекса эди. (12-б.)

آتايکنک بو جاواييدان بر ته کرم حاجي غينا ايمس بهلکی مهجلس نک تهعزالاری هم تهعججوپلهنگن ايديلەر. (14-бет)

Отабекнинг бу жавобидан ёлғиз Акрам ҳожигина эмас, балки мажлиснинг бошқа аъзолари ҳам ажабландилар. (14-б.)

... خهرايه بر ههوليدهن چاپانيغا بور كهنگن بر كشي چيقب اولەر كيلگن تامانگه قاراب يوردى... (19-бет)

...Бир бурчакдан чопонига бурканган бир киши чиқиб, ҳалигилар келган томонга қараб юрди... (19-б.)

— يه گلشمه يمه ن بلعه كس بيلب سوز له يمه ن. (25-бет)

— Янглишмайман, билъакс билиб, қаноатланиб сўзлайман. (24-б.)

ههولينک شهرق تامانيدا غهريغا قاراتلب سالنغان اونچه ماقترارلى بولماسا هم ليکن زامهسينک اينک آلدنغى بنالار ييدان بولغان بر آيوان بيلهن بر اويگه کوز توشهدى. (27-бет)

Ҳовлининг кун чиқарида кун ботишга қаратиб солинган, унча мақтарли бўлмаса ҳам, замонасининг олдинги биноларидан ҳисобланган бир айвон билан бир уйга кўз тушади. (26-б.)

Шунинг каби ҳолатлар романнинг 6—6 (2 ерда), 7—7, 8—8, 16—16, 18—18, 19—19 (3 ерда), 25—25, 27—26 (2 ерда), 28—27, 29—28, 30—29 (2 ерда), 32—31-саҳифаларида кўринади. Масалан:

آتايک، كيدگوجيلهرنى تهنهگه توتقوزغاج ههسنه عهليدهن سو رادى... (7-бет)

Отабек меҳмонларни танчага ўтқазиб, фотиҳадан сўнг Ҳасаналидан сўради... (6-б.)

Ажратилган иккинчи даражали бўлақларда:

او تورت خهري آيواننک اورتا بر يريده اوستيگه تهتلهس كورپه ياپلگن تهنهگنک توريدا ديوارغا سويهنب اوستيگه قارا ماوتدان سيرليگن ساوسار پوستنلق بر كيشى اولتيرادر. (27-бет)

Шу чорхари айвоннинг ўрта бир ерида, устига атлас кўрпалар ёпилган танчанинг тўрида деворга суяниб, аврасига қора мовут сирилган савсар пўстин кийиб бир киши ўтиради. (26-б.)

Романнинг биринчи нашрида ажратилган иккинчи даражали бўлақларнинг турли кўринишларидан олдин ёки кейин қўйил-

маган тиниш белгилари унинг учинчи босмасининг баъзи ерларида ишлатилади. Буни юқоридаги мисоллар орқали кўрсатдик. Шундай ҳолатлар романнинг яна 10—10, 13—13, 16—16, 21—21, 23—23, 27—26 (2 ерда), 29—29, 29—30-саҳифаларида ҳам бор.

Гап бўлакларига боғлиқ ҳолда тиниш белгилари қўлланишининг ортирилиши отдан ифодаланган эга ва кесим орасига тире қўйилишида ва керакли ўринда кўп нуқта ишлатилишининг янги мисолларида кўринади. Масалан:

قنداقدر بر خه يال ئىچىدە ئوتورغان بو يىگت، ناشكندنيك مشهور
ئەيەنلاريدان بولغان يوسىق بىك حاجينىڭ ئوغلى آتابىك.

Қандайдир бир хаёл ичида ўтирувчи бу йигит Тошкентнинг машҳур аъёнларидан бўлган Юсуфбек ҳожининг ўғли — Отабек. (5-б.)

Қўшма гапларда (кўпроқ эргаш гапли қўшма гапларда):

... باشقالاردا كىمىز يازلغانى حالدا بۇ حۇجرده قىپ-قىزل گىلەم...
5-бет)

(...анови хужраларга кийиз тўшалгани ҳолда, бу хужрада қип-қизил гилам... (5-б.)

... ئويلەنگەن خاتىنىڭ تەبەككە مووافق چقسا بو جوده ياخشى. بولماسا
بونچەلك آغر ئىش بولماس — دىدى، وه آتابىككە قارادى. (9-бет)

...Уйланган хотининг таъбингга мувофиқ келса, бу жуда яхши, йўқса мунчалик оғир гап дунёда бўлмас! (9-б.)

.. بو نوغرىدا ئويلەنگوچ، يىگت بىلەن ئىرگە تىككوچى قزنىڭ
لام-مىم دىيىشىگە حق وه ئختيارلارى بولماى بو عادەتيمىز مەعقول
وه مەشروع ئشلەردەن ئىمەسدر. (8-бет)

Бу тўғрида уйланувчи йигит билан эр қилувчи қизнинг ломим дейишга ҳақ ва ихтиёрлари бўлмай, бу одатимиз маъқул ва машруъ ишлардан эмасдир. (9-б.)

قوتىدار آتابىكەن نىمەنىدر سوراماققا آغزىنى جوبلەب باقا هەم
لىكىن ئەكرەم حاجى بىلەن رىياشاھىچىنىڭ ئەللە نەرسە توغرىسىداغى
سوزلارى كىتى اوزلمەى دوام ايتەر ايدى. (12-бет)

Қутидор нимадир Отабекдан сўрамоққа оғзини жўплаб турса ҳам, Акрам ҳожи билан Зиё шоҳичининг алланарса тўғрисидаги гаплари кети узилмай давом этар эди (12-бет).

... حامدنىڭ زەرورەتسىز اورندا عەيب تىكشورىش مەجلىسگە ياتراق
سزلىگەن بولسا كىرەك بر — برلەرىگە قاراشب ئالدىلار... (13-бет)

...Ҳомиднинг заруратсиз айб текшириши мажлисга ётроқ туюлган бўлса керак, мажлисдагилар бир-бирларига қарашиб олдилар. (13-б.)

بو ئورنسىز تىكشىرىش مەجلىسىنى بىر ئاز سو كوتكە سالىدىدا سو كتره
ئەكرەم حاجى ساوالىدا داوام ئىتىدى... (13-بەت)

Бу ўринسىз текшириш мажлисни бир оз сукутга юборди-да,
сўнгра Акрам ҳожи саволида давом этди... (13-б.)

اولەر ئوختاب سوزلەشكە اورونلاريدان ئوزاقلاشغاچ شونده گى
خەرابە بر ھەوليدەن چاپانىغا بوركەنگان بر كىشى چىقب اولەر
كىلگە. تامانغا قاراب يوردى... (19-بەت)

Улар тўхтаб сўзлашган ўринларидан хайрлашиб узоқлашгач,
бир бурчакдан чопонига бурканган бир киши чиқиб, ҳалигилар
келган томонга қараб юрди... (19-б.)

... بويى ھەم آناسيغا يىتەيازغان أما جوسسەسى آناسيغا كوره
تولراق ايدى. (29-بەت)

...бўйи ҳам опасига етаёзган, аммо жуссаси онасига кўра тўла-
роқ эди. (29-б.)

Романнинг қўйдаги саҳифаларида ҳам юқоридагидай мисол-
лар намунаси мавжуд: 6—6 (2 ерда), 9—9, 10—10, 11—11 (2 ер-
да), 12—12, 13—13, 14—14 (2 ерда), 15—15 (5 ерда), 16—16
(4 ерда), 18—18 (3 ерда), 19—19 (3 ерда), 21—21, 22—22,
26—26 (3 ерда), 27—27 (2 ерда), 31—30.

Романнинг биринчи нашрида кўчирма гап охиридаги белги-
сиз ўринларга унинг учинчи нашрида тиниш белгиси қўйиш ҳо-
дксалари ҳам бор. Масалан:

— خودا ھەر نەرسەدەن ھەم بىر گەن يىگت ايگەن ديدى قوتيدار.

(18-بەت)

— Худо ҳар нарсадан ҳам берган йнгит экан,— деди қутидор.
(18-б.)

... كەلەر — بريسى ھەزىزىيكنى مافتار. بو مافتاوغا قارشى ايكنچيسى:
«نيگە بونچە مافتامافلق، عزيزيكنك ئەسلى بر بەچچەدە» دىر. (14-بەت)

...Бир киши Азизбекни мақтар ва бу мақтовга қарши иккинчиси:
«нега мунча мақтайсан, Азизбекнинг асли бир бачча-да!» дер.
(14-б.)

Мисоллардагидек ҳодисалар романнинг 13—13, 20—20, 28—
27-бетларида ҳам учрайди. Романнинг 1925 йил нашрида кўчир-
ма гап ичидаги автор гапи тире билан ажратилмаган бўлса,
1958 йил босмасида ажратилган. Масалан:

— آتا قەدر دانلارى بىلەن تاشدېرىشكز اوچون رەحمەت ەمە كى
ديدى، وه قوتيدار بىلەن ئەكرەم حاجيغا ئەوازوغەلەن، ئەم، سز ناك
كەبى ياقن دوستلار يغە غايىبانە سلام ئەيتىشنى مەنگە آمانەت تاپشر

— رحمت، ساغ بولسونلار. (12-бет)

— Ота қадрдонлари билан таништирганингиз учун раҳмат, амаки,— деди Отабек ва Акрам ҳожи билан Мирзакарим акага тавозуланди.— Отам сизлардек яқин дўстларига салом айтишни менга омонат топширган эдилар.

Гап бўлаклари билан грамматик алоқага киришмаган сўзларда:

Ундалмаларда:

— آغرىغىڭىز قالدیمی آتا؟ (1925, 7-бет)

Мисолдан кўринадики, олдинги нашрда ундалмадан олдин қўйилмаган ўринлардаги вергул сўнгги нашрнинг деярли ҳамма ерида ёзилган. Бундай ҳол романинг қуйидаги саҳифаларида ҳам кўринади: 6—6 (2 ерда), 7—7 (4 ерда), 8—8 (5 ерда), 11—11, 12—12, 13—13, 15—15, 19—19—35 (2 ерда), 20—20, 25—24, 28—27, 31—30 (2 ерда).

Кириш сўзларда:

... حاجهسى يوسىف بىك حاجىغا. آينقسا آتابىككه ئىتاعەت وه ئخلاص فەوقلعاده بولوب... (6-бет)

Хўжаси Юсуфбек ҳожига, айниқса, хўжазодаси Отабекка итот ва ихлоси том бўлиб... (2-б.)

يوقسه ئەلبەتتە سزنى زىر كترمهس ايدم! (8-бет)

Йўқса, албатта, сизни зериктирмас эдим! (8-б.)

— مینمچه ئویلهنش دىك نازك بر ئیش دونیادا یوقدر. (9-бет)

— Менимча, уйланишдек нозик бир иш дунёда йўқдир,— деди Раҳмат... (9-б.)

...خاتن اورەدیگەن وه خاتن اوستیگه خاتن آلب خاتنلارغا زولم قیلاتورغان حیوان سوفەت کیشیلەردەن بولوب کیتیشی مینمچه اکتیمالدان جوده اوزا قدر، اینم موللا حامد!... (19-бет)

...Хотинларига зулм қиладиган баъзи ҳайвонсифат кишилардан бўлиб кетиши, менимча, эҳтимолдан анча узоқдир, иним мулла Ҳомид... (19-б.)

Мисоллар кўрсатадики, романинг биринчи босмасида кириш сўзларнинг икки томонига ёки уларнинг охирига қўйилмаган вергул унинг учинчи нашрида ёзилган. Бундай ҳодисалар романинг 9—9 (2 ерда), 10—10 (беш ерда), 11—11 (2 ерда), (78, 88), 19—19 (икки ерда), 12—12-бетларида ҳам кўринади.

Кириш сўзларга боғлиқ ҳолда 20 ерга қўйилган вергуллардан 12 таси уларнинг 6 тасининг икки томонига, 8 тасининг эса бир томонига ёзилган.

Бу қисмдаги масала тўғрисида гапирганда, романнинг 1925 йил нашрида гап охирида тиниш белгиси қўйилмаган ерга унинг 1958 йил босмасида белги қўйилганини ҳам тилга олиш даркор бўлади. Улар тубандаги каби мисолларда кўринади:

— بزنگ مارغيناندا بر قز بار، شو قەدەر چيرايلىك كى، بو ئارادا ئونگ ئوخشاسى بولماس، دىب ئويلەيمەن. (10-بەت)

— Бизнинг Марғилонда бир қиз бор,— деди,— шундоқ қўх-ликки, бу ўртада унинг ўхшаши бўлмас, деб ўйлайман! (10-б.)

... سارق روپاه ئەتلەس كويلەكنگ اوستيدەن اورتا كوكره گى بر آز كوتەريلب تورماقدا ايدى اول، باشينى بر سلكتيدە ايجرغانب قويدى (28-بەت)

Сариқ рупоҳ атлас кўйлакнинг устидан унинг ўртача кўкраги бир оз кўтарилиб турмоқда эди. Туриб ўтиргач, бошини бир сил-китди-да, ижирғаниб қўйди. (27-б.)

Бу ўринда шуни ҳам таъкидлаш лозимки, романнинг 1925 йил нашрига нисбатан унинг 1958 йил нашрида юзага келган ўзга-ришларнинг барчаси ҳам мавжуд қондалар доирасида бўла бермаган. Улардан айримларнинг қоидага мос эмаслиги, баъзи ўринларда 1925 йил нашридагисининг ўзи тўғри экани ёки кейинги бошқа ўзгаришларнинг нотўғри бўлгани ҳам англашилиб туради.

Масалан:

رحمەت داوام ئيندى:

— ئونگ ھەولىسى پاي - ئەفزەل رەستەسىنىڭ بورجە گيدە گى عمارە تدر. ئوزى دەولەتمەند بىر كيشى. تاشكەند ئەعيالارينىڭ كوپ لەرى بيلەن عەلاقادار بولغانلىقدن بەلكى ئاتانگز بيلەن ھەم تانشدر!

— ئختىمال — ديدى. (11-بەت)

Раҳмат давом этди:

— Унинг ҳовлиси пойафзал растасининг бурчагидаги иморат-дир. Ўзи давлатманд бир киши, Тошкент ашрофларининг кўпла-ри билан алоқадор бўлганликдан, балки отангиз билан таниш чиқар! Эҳтимол,— деди Отабек. (11-б.)

آتابيك رحمةتنگ بو سوزينى سەمىميەت بيلەن قارشيلادى.

— سوز گزنگ توغر بليغدا شوبهه يوق. ئەمما شونى ھەم قوشماق كيرهك كى، آلتورغان خاتن ئير گە مووافق بولىشى بەرا بەرىدە ئير ھەم خاتن غا موواقونئىج بولسون.

Отабек Раҳматнинг бу сўзини самимият билан қаршилади:

— Сўзингизни тўғрилигида шубҳа йўқ,— деди,— аммо, шуни ҳам қўшмоқ керакки, оладиган хотинингиз сизга мувофиқ бўлиши баробарида, эр ҳам хотинга мувофиқ бўлсин. (9-б.)

بوندەى ييگتلهر ئويلەنگەنلەرىدە ھەم، كيشى قىزىنى عومر

بويى عازاب ئىچىدە ئوتقوزادرلەر. (18-бет)

— Бундоқ йигитлар уйланганларида ҳам киши қизини умр бўйи азоб ичида ўтказадирлар!.. (18-б.)

— قولمىز...

— بو سوزدەن نىگەدر، حامد عەجەبلەنگەن ئىدى.

— قولمىز...? (7-бет)

— Қулимиз...

Бу сўздан нима учундир Ҳомид ажабланган эди:

— Қулингиз? (7-б.)

Келтирилгандай ҳодисалар пунктуациямизнинг такомилланиш йўлидан бораётгани тўғрисидаги фикримиз моҳиятига путур етказа олмайди, чунки улар айрим ҳодисалар тарзидагина учрайди.

* *
*

«Ўтган кунлар» романининг 3-нашри унинг биринчи нашридан 33 йил кейин майдонга келган. Шу икки нашрнинг I бўлими бўйича тиниш белгилари қўлланишининг қиёси улар ўртасида шу соҳада 1267 та тафовут мавжудлигини кўрсатди. Улар қуйидагича юз берган:

1. Нуқта ўрнига ундов белгиси, кўп нуқта; ундов белгиси ёки кўп нуқта ўрнига нуқта қўйилган. Англашиладики, биринчи тур ўзгариш гап тугалланганини кўрсатувчи белгиларни (кўп нуқтанинг ҳам ўшандай вазифадагисини) ўзаро алмаштириш доирасида юз берган.

2. Тире ёки вергул нуқтали вергул билан, вергул эса икки нуқта билан алмаштирилган. Демак, тафовут гап ичида ишлатиладиган тиниш белгиларининг ўзаро алмаштирилишида кўринган.

3. Гап ичидаги тиниш белгиларининг туширилиши ҳодисаси (икки ердаги тире, икки ердаги кўп нуқтанинг туширилганини ҳисобга олмаганда) асосан вергулларга оиддир. Биринчи нашрда ёзилган у белгидан 53 ердагиси — 53 таси романининг 3-босмасида ёзилмаган. Улардан 34 таси эгадан, 8 таси иккинчи даражали бўлақлардан кейин, баъзилари боғланган қўшма гаплардаги *ва, ки* боғловчиларидан олдин, бир-икки ўринда эргашган қўшма гаплар компонентлари орасидан, шу жумладан *чунки* боғлов-

чисидан сўнг туширилган. Шунингдек, унинг гоҳо ремарканинг эга ва кесими ўртасидан туширилгани ҳам учраб қолади. Буларга романнинг 6—23-бўлимларида 148 та вергул туширилганини қўшсак, юқоридагидек ўринларда туширилган вергулларнинг умумий миқдори 201 тага етади. Туширилган тиреларнинг умумий миқдори (қиёсий текстлари келтирилмай ҳисобланган 24 та тирени ҳам қўшганда) 26 та экан.

4. Биринчи нашрда қўйилмаган тиниш белгиларининг учинчи босмада қўйилиши, яъни бу нашрда тиниш белгиларининг ортирилиши, уюшиқ ва ажратилган иккинчи даражали бўлақларга, қўшма гапларга, айниқса унинг эргашган қўшма гап компонентларига, эга билан кесим орасига тире қўйилишига ҳамда гап бўлақлари билан грамматик алоқада бўлмаган сўзларга боғлиқ ҳолда кўринган.

Тиниш белгилари ишлатишда романнинг икки нашрининг беш қисми ўртасидаги тафовутлар асосан юқоридагилардан иборат. У тафовутларни синчиқлаб кўздан кечирганда, романнинг 1958 йил нашрида тиниш белгиларининг синтактик-семантик принцип асосида қўлланиши, унинг аввалги нашрига нисбатан, такомиллашганини заруриятсиз бўлмаган ўринлардаги белгиларнинг туширилганини кўрсатади. Демак, тиниш белгилари қўлланишининг тарихий тараққиёти қатор ҳолатларда қоидалар негизида — қоидалар талаби асосида ривожланиб борган.

«Она» романи бўйича

М. Горький «Она» романининг 1939 ва 1950 йилларда (биринчиси латин алфавити, иккинчиси рус графикаси негизидаги ёзувда босилган нусхаларининг ўн еттита қисм (1950 йил нашри бўйича 107 бет)ида тиниш белгилари ишлатилишини бир-бирига солиштириб чиқдик.

❖ Қиёслашда ҳар икки нашрдаги солиштирилган текстларнинг синтактик структура жиҳатидан бир-бирларига асосан ўхшаш бўлишлари назарда тутилди. Ана шундай йўсиндаги қиёслаш тиниш белгилари ишлатиш жиҳатдан икки нашр ўртасида фарқлар борлигини кўрсатди.

Бу тафовутлар, йиғиб айтганда, гап охиридаги ёки гап ичидаги тиниш белгисининг бошқа тиниш белгиси билан алмаштирилишида, гап ичидаги айрим тиниш белгиларининг туширилиши ё гапда янгидан тиниш белгиси, ёхуд белгилар пайдо бўлиши каби ҳодисаларда кўринди.

Гап охирида тиниш белгисининг алмаштирилиши. Тубанда, текширилган қисмлар бўйича, гап охиридаги тиниш белгисининг бошқа тиниш белгиси билан алмаштирилганини кўрсатувчи мисоллардан келтирамыз.

Бир нуқта ўрнига ундов белгисини алмаштириш ҳодисаси бешта экан.

— Меня-то пропустили бы!— попросила мать.— Видите, человек с ношей, спина ломится! (76-б.)

— Meni otkazib jubarsañiz bolar edi. Korib turibsiz, jelkamda jukim bar, sujaklarim singundaj bolajahir! (50 bet).

— Мени ўтказиб юборсаларинг бўлар эди! Шунча юк билан гурибман, белларим қотиб қолди!— деди она. (96-б.)

— Не помню, чтобы пожалел когда. (79-б.)

—...Birar marta rahmi kelgan vaqtini bilmajman (52-б.)

— ...Бирор марта раҳми келганини билмайман! (100-б.)

— ...Сидит у него отец в тюрьме — поганенький такой старичок. (80-б.)

—...Uniñ atasi qamaqda, jaramasgina bir cal ozi (54-б)

— ...Унинг отаси қамоқда, ярамагина бир чол ўзи! (103-б.)

Проводив их, мать сказала, усмехаясь:

— Вот, Паша, и старики стали к тебе за умом ходить. (54-б.)

Ularni uzatgac, ana, kulumsirab dedi:

— Balam Paşa, katta-katta adamlar ham seniñ janinga maslahat soragali keladigan boluşib qaldi (36-б).

Уларни узатгач, она, кулимсираб деди:

— Болам Паша, катта-катта одамлар ҳам ^{се} унинг олдига ^{из} маслахат сўрагали келадиган бўлишиб қолди-я! (69-б.)

Все трое оживились. Егор, крепко потирая руки, улыбался и говорил:

— Чудесно, мамаша! Знали бы вы, как это превосходно? Прямо — очаровательно. (64-б.)

Ucaviga ham çan kirdi. Jegor qolini bir-biriga mahkam işqab, kulumsirab turib gapiradi:

— Çuda jaxşi boladi, anaçan! Bu işniñ qandaj saz bolganini bilsañiz edi oziniñ. Maz-za boldi bu iş (44-б):

Учовига ҳам жон кирди. Егор, қўлини бир-бирига қаттиқ ишқаб, кулимсираб туриб гапирарди:

— Жуда яхши бўлади, энажон! Бу ишнинг қандай саз бўлганини билсангиз, эди! Жуда ажойиб иш бўлади! (83-бет).

Биринчи мисолда русча текст гапининг охирига ундов белгиси қўйилган бўлса-да, унинг 1939 йилдаги ўзбекча таржимасида ўша гап охирига бир нуқта ёзилган, 1950 йилда бир нуқтани ундов белгиси билан алмаштирилгани тўғри бўлган. Иккинчи ва учинчи мисолларда гап охирида русчада ҳам, унинг 1939 йилдаги таржимасида ҳам бир нуқта ишлатилган, бироқ 1950 йилдаги ўзбекча нашрда эса у нуқта ундов белгиси билан алмаштирилди.

Тўртинчи мисолнинг русча ва ўзбекча текстларида гап охирига қўйилган тиниш белгиларидан биттаси ҳам ўз ўрнида ишлатилмаган. Қўчирилган текст мазмунига қараганда, ўша гап охирига сўроқ ва ундов белгиси қўйилмоғи мувофиқ эди. Бешинчи мисолнинг икки еридаги нуқтани 1950 йил нашрида ҳам ундов белгиси билан алмаштирилгани мувофиқ бўлган. Менимча, русча текстда ҳам шундай бўлмоғи лозим эди.

Ундов белгиси ўрнида нуқта:

— Что же ты хочешь делать?— спросила она, перебивая его речь.

— Учиться, а потом — учить других. (14-б.)

Ana oqliniq sozini boldi va:

— Nima qilmaqcisan endi?— deb soradi! (10—11-б.)

Она ўглининг сўзини бўлди ва:

— Нима қилмоқчисан энди?— деб сўради. (20-б.)

— Тоскуешь,— спросила она, похлопав мать по плечу жирной рукой.— Брось! Взяли, увезли, эка беда! Ничего худого тут нету. (67-б.)

Jaqli gollari blan ananinq jekkasiga urib qojqac:

— Qam qilajtirsanmi?— deb soradi u.— Qoql! Xop, alib ketdilar, sunga qajqirasanmi? Hec bir qajqiradigan saji joq buning!

— Диққат бўлаяпсанми?— деб сўради у, ёғли қўллари билан онанинг елкасига қоқиб.— Қўй! Хўп, олиб кетдилар, шунга қайғурасанми? Ҳеч бир қайғурадиган жойи йўқ бунинг. (85-б.)

— ...Ты помни, мать, бог создал человека по образу и подобию своему,— значит он подобен человеку, если человек ему подобен! (50-б.)

— ...Ozin oqlab kor ana, xuda adam balasini oz şakli—samaqlida, oziga oxşatib jaratdi, demak, adam balasi unga oxşasa, u ham adam balasiga oxşajdi! (34-б.)

— ...Ўзинг ўйлаб кўр, она, худо одам боласини ўз шакли-шамойилида, ўзига ўхшатиб яратди, демак, одам боласи унга ўхшаса, у ҳам одам боласига ўхшайди. (64-б.)

— Только разум освободит человека!— твердо сказал Павел. (51-б.)

Pavel şiddat blan gapirdi:

Adam balasini jalqiz aqligina qutqaraladi! (34-б.)

Павел шиддат билан гапирди:

— Одам боласини ёлғиз ақлигина қутқара олади. (65-б.)

Мисоллардан биринчи ва иккинчисидаги ўзбекча текстнинг 1950 йил нашрида гап охирига нуқта қўйилгани русча текст гап охиридаги нуқта билан мос ва шу тўғри; 3-мисол билан 4-мисолда ўзбекча текстнинг 1939 йил нашрида гап охирига қўйилган ундов русчага мос ва шундай бўлиши ўрнили. Демак, романи 1950 йилги нашрида сўнги икки мисол охиридаги ундовнинг нуқтага алмаштирилиши нотўғри бўлган.

Кўп нуқтали ундов ўрнига бир ундов белгиси:

— Ты там печатай, сукни сын, что хочешь,— громко сказал он,— а про меня — не смей! (83-б.)

— Sen, it balasi, nma xahlasan bastiraber,— ded-i u, baland avaz blan—эмма мениқ тоқримда ақиз асакорма!.. (55 б.)

— Сен, итваччалар, нима хоҳласаларинг ёзиб чиқара беринглар,— деди у баланд овоз билан,— аммо менинг тўғримда оғиз очакўрманглар! (105-б.)

— Пошел к чёрту,— я сам умру!.. Сволочь!— прохрипел Михаил (8-б.)

Mixajil esa xirqiraq avaz blan:

— Joqalsin, padariga lanat, ozim olaberaman!..

Itvaccal – deb baqirdi. (6-б.)

Михаил эса хирқироқ овоз билан:

— Ҳеч кераги йўқ, минг лаънат, ўзим ўла бераман!

Итвачча!— деб бақирди. (11-бет)

— ...Если это — они, жандармы, вы меня не знаете... Я — ошиблась домом, зашла к вам случайно, упала в обморок... (71-б.)

— ...Agar oşalar zandarmalar bolsa, siz meni tanimagan bolasiz! Men adaşgan va bilmasdan siznikiga kirib qolqan bolaman... (47-б.)

— ...Агар жандармалар бўлса, сиз мени танимаган бўласиз! Мен адашган ва билмасдан сизникига кириб ҳушдан кетиб йиқилиб қолган бўламан... (90-б.)

В груди ее птицею пела радость, брови лукаво вздрагивали, и она, ловко делая свое дело, приговаривала про себя:

— А вот — ещё!.. (77-б.)

Ananiq kokragida şadlik quşi sajrar, qaşlari—pismiqliq blan qaltirar, va oz işini çuda caqqanlik blan baçararkan, ozica sozlanardi:

— Маң, mana taqin!.. (51-б.)

Онанинг кўкрагида шодлик қуши сайрар, қошлари муғомбирона учар ва ўз ишини жуда усталик билан битириб, ўзича сўзланарди:

— Мана, мана, бўлмаса! (97-б.)

Биринчи мисолдаги алмаштиришгина тўғри, қолган уч мисолда 1930 йил нашрида ишлатилгани мувофиқ.

Кўп нуқта ўрнига бир нуқта қўйиш ҳодисаси 9 та бўлиб, бу романинг 1950 йилги ўзбекча нашрининг (16, 36, 50, 64, 67, 69, 77, 90 ва 93-бетларида) янглишидир. Русча тексти (11, 27, 46, 47, 49, 52, 54, 61 ва 73-бетлар)да ўша 9 та гап охирида қўйилган кўп нуқта унинг 1939 йилги ўзбекча нашри (16, 36, 50, 64, 67, 69, 77, 90 ва 93-бетлар)да ҳам кўп нуқталигича берилган. Бизнингча ҳам, ана шундай қилингани тўғри бўлган. Биргина мисол келтирамиз:

— Как ты думаешь?— понизив голос, спросил хохол.

— Замечает!— ответил Павел. Поэтому и отказалась заниматься у нас... (36-б.)

Xohol avazini tuşuribraq soradi:

— Senin ojinca qandaj?

Sezadi!— dedi Pavel: şu ucun ham bu jerda işlaşdan qacdi... (24-б.)

— Нима деб ўйлайсан?— деб сўради хохол овозини пасайтириб.

— Пайқаса керак!— деди Павел,— шунинг учун ҳам бу ерга келмай қўйди. (46-б.)

Бир ўринда русча текст гапи охирига қўйилган ундов (75-бет) роман таржимасининг 1939 (50-бет) ва 1950 йил (96-бет) нашрларида нотўғри равишда кўп нуқтали ундов билан алмаштирилган.

Булардан ташқари, текст мазмунига мос ҳолда, русча текстда ва унга ўхшатиб, ўзбекча текстнинг 1939 йил нашрида бир неча гап охирига қўйилган тиниш белгилари бир хил бўлган. Улар 1950 йил босмасида нотўғри равишда бошқа ишора билан алмаштирилган. Бу алмаштириш сўроқ белгиси ўрнига нуқта (57—39—73-б.); кўп нуқтали сўроқ аломати (58—39—75-бет) ё ундов белгиси (48—49—62-бетлар); ундов белгиси ўрнига сўроқли ундов (46—31—59-бетлар); кўп нуқтали ундов ўрнига кўп нуқта (46—31—59-бетлар) ва кўп нуқта ўрнига ундов белгисининг (20—15—27) биттадан ўринда алмаштирилганида кўринди. Шулардан биттасини мисол тарзида келтирамиз:

...Она спросила Рыбина:

— Может? поешь хочешь, Михайло Иванович? (49-б.)

...U, Ribindan:

— Ihtimal, qarniñ acdir, Mixail Ivanovic?— deb soradi. (49-б.)

Рибиндан:

— Эҳтимол, қорнинг очдир, Михайло Иванович?..— деб сўради. (1950 й., 62-б.)

Романда юқоридагидай ҳодисаларнинг акси ҳам мавжуд. Масалан, русча текстда гап охирида келган сўроқ аломати ўрнида (82-б.) романнинг 1939 йил босмасида нуқта (55-бет), 1950 нашрида эса сўроқ белгиси (106-б.) қўйилган.

Гап охирида тиниш белгиларининг алмаштирилгани ҳақидаги юқорида келтирилган фактлар гап охирида қўлланадиган бир белгининг ўшандай бошқа ишора билан алмаштирилганини кўрсатади. Бундай ўзгартишни қиёслашган саҳифаларда 32 та санадик. Изоҳларимизга қараганда, романнинг 1950 йил нашридаги ўзгартишлардан 8 таси тўғри бўлиб, 24 таси нотўғридир. Демак, 24 ҳодисада романнинг 1939 йилги нашрида тutilган йўл тўғри бўлган. Бунинг сабаби шуки, романнинг у нашрида охирига қўйилган тиниш белгиларининг оригиналдагича сақланишига эътибор берилган.

Қиёслашлар гап охирида ишлатиладиган тиниш белгиларининг гап ичида қўлланадиган шакл билан алмаштирилганини ҳам кўрсатади. Бундай алмаштиришлар кўчирма ифодали конструкцияда, айниқса унинг кўчирма ифода қисми охирида, автор гапидан олдин учради. Булар 10 та бўлиб, улардан 3 тасида романнинг 1950 йил нашири, 7 тасида 1939 йил босмаси тўғри. Уларни қуйида кўрсатамиз.

Романнинг 1950 йил нашрида, унинг русча ва 1939 йилги ўзбекча нашрига зид равишда, кўчирма гап охирида кўп нуқта ўр-

нига вергул ёзилган. Гап мазмунига кўра эса, кўп нуқта ёзилгани тўғри эди. Масалан:

— Чай, Пелагея-то рада радешенька, что помер он... (8-б.)

— Бўса-бўмаса хотини Пелагея хурсанддир: эри вафот қилипти,— дердилар. (77-б.)

Шунингдек, тире билан бошланган кўчирма гап олдида келган абзац охиридаги гапдан сўнг русча ва ўзбекча текстларда қўйилган нуқта ўрнига романнинг 1950 йил нашрида нотўғри равишда икки нуқта ишлатилган. Ушандай ҳодисани романнинг 12—9—27 ва 30—20—40-бетларида учратдик.

Кўчирма ифодали конструкцияларда 3 ерда вергул ундов белгисига, 4 ерда ундов белгиси вергулга алмаштирилган. Мисоллар:

— «Ишь ты!»—мысленно воскликнула мать, и ей захотелось сказать хохлу что-то ласковое. (21-б.)

Ha barakalla,— dedi icida ana va şu anda xoholga mulajim bir gap ajtgisi kelib qaldi. (15-бет).

— Ҳа, баракалла!— деди ичида она ва шу онда хохолга бирон ширин сўз айтгиси келиб қолди.

Соседка Власовых, встретив мать на базаре, тоже сказала:

— Поглядывай за сыном, Пелагея! (34-б.)

—...Marija Korsunova degan xatin ham bazarda anaga jolub qalib:

Oqlinga ihtijat bol, Pelagija,— dedi. (27-б.)

...Мария Корсунова деган хотин ҳам онани бозорда учратиб:

— Ўғлингга эҳтиёт бўл, Пелагея!— деб қўйди. (45-б.)

Ана шундай яна бир факт романнинг 18—13—24-бетларида бор.

— Вот и славно!— отозвался он.— Вы бы ложились, пора!.. (25-б.)

—Çuda jaxši!— dedi oqil,— endi jatsaniz bolardi siz! (18-б.)

— Жуда яхши,— деди ўғил,— ётсангиз бўларди! (34-б.)

— Такое дело!— сказал Рыбин, усмехнувшись.— И меня обыскали, ошупали, да-а. (62-б.)

—Jundaj ekan!— dedi Ribin kulimsirab.

—Meni ham axtardilar, ҳа-а! (41-б.)

— Шунақа ишлар,— деди Рибин кулимсираб.— Менинг уйимни ҳам тинтув қилдилар, ҳа-а! (79-б.)

Мисоллардаги каби ҳодисалар романнинг 76—50—96 ва 83—56—105-бетларида ҳам бор.

Келтирилган мисолларнинг мазмунига ва қоидага кўра, вергулни ундов белгисига алмаштиришдаги учала ҳолатда ҳам романнинг 1950 йилги нашри тўғри йўл тутган, бироқ унинг русча ва 1939 йилдаги ўзбекча нашрида 4 ерга қўйилган ундовни вергул билан алмаштирилиши нотўғри бўлган. Гап охирида, шу жумладан қўшма (унинг бир кўриниши бўлган кўчирма) гап компоненти охирида ҳам, тиниш белгиларининг алмаштирилиши бўйича юқориди келтирилган мисолларни кўздан кечириб ҳам шуни

кўрсатадики, ўша ўринларда тиниш белгилари қўллаш масаласида романнинг 1950 йил нашрида оригиналдан, яъни русча текстда белги ишлатишдан. узоқлашилган ҳолатлар кўпроқ бўлган. Аксинча, романнинг 1939 йил босмаси, бу тўғрида ҳар вақт деярли оригиналга асосланиб, тўғри йўл тутган. Романнинг бу нашрида тутилган йўл шунинг учун ҳам мувофиқки, оригиналда гап мазмуни характериға мос қўйилган тиниш белгилари таржимада ҳам асосан ўзини сақлаган. Шундай қилинмаганда, таржима оригиналдаги гапларнинг мазмун характериғини тўғри ва аниқроқ ифодалай олмаган бўларди.

Романнинг русча текстдаги қўшма гап компонентлари орасига қўйилган тиниш белгиларини гап охирида ишлатиладиган ишоралар билан алмаштирилиши жиҳатдан ҳам ўзбекча икки нашр ўртасида тафовут бор. Ана шундай ҳодиса 8 ерда (5 таси қуйидаги бетларда: 21—15—29, 32—22—41, 77—51—98, 71—47—90, 78—52—100) учради. Улардан 6 та вергул, битта тире нуқта билан алмаштирилган. Булардан тўрттасининг, шу жумладан тиренинги ҳам, нуқта билан алмаштирилиши ўринли чиққан бўлса-да, бошқа тўрттасининг алмаштирилиши мувофиқ бўлмаган. Улардан учтасини мисол тарзида келтирамиз.

Вечером забегал Федя Мазин — у него тоже был обыск и, довольный этим, он чувствовал себя героем. (47-б.)

Kecqurun, Jugurganuca, Fedja Mazin kirib keldi: unikida ham aqтарыш болган, шунинг учун, u ozida joq daraçada xursand, ozini zor bir qahraman xajal qilar edi. (31-б.)

Кечқурун, югургануча, Федя Мазин келди. Унинг уйида ҳам тинтув бўлипти, шунинг учун хурсанд бўлиб, ўзини зўр қаҳрамон сезар эди. (60-б.)

Они стояли друг против друга и, осыпая один другого вопросами, смеялись. Сашенька, улыбаясь, посмотрела на них и стала заваривать чай. (72-б.)

Ular ikkavi bir-birlariga qarama-qarshi turib alib, bir-birlariga savallar jaqdirar, va kuluşar edilar, Saşa bolsa, kulumsirab ularga qarar va saç damlardi. (48-б.)

Улар иккови бир-бирларига қарама-қарши туриб олиб, бир-бирларига саволлар ёғдирав ва кулишар эди. Сашенька бўлса, кулмсираб, уларга қарар ва чой дамларди. (91-б.)

Он крепко сжал ее, руки его дрожали, мать молча, тихо плакала, он гладил ее волосы и говорил, точно пел. (76-б.)

Anderej uni baqriga mahkam basdi, oziniñ qollari dir-dir qaltirardi, ana çimgina va ahistagina liqlardi Andrej esa uni.d saclaridan slar va xuddi kujlagan kabi sozlardi...(51-б.)

Андрей уни бағриға маҳкам босди, унинг қўллари дир-дир қалтирарди. Она жимгина ва оҳистагина йиғларди. Андрей эса унинг сочларини силар ва худди куйлаган каби сўзларди... (98-б.)

Романнинг 1939 йил нашрининг юқоридагидек ўринларида қўшма гап компоненти сифатида келган қисмлар, пунктуацион

белгиларнинг алмаштирилиши туфайли, унинг 1950 йил босмасида айрим-айрим гап ҳолида кўринади. (Охириги мисолда вергулнинг нуқта билан алмаштирилишига гап мазмуни мос тушмайди).

Шуни ҳам қайд этмоқ лозимки, оригиналда қўшма гап компонентлари орасига қўйилган тире, икки ердаги нуқта унинг 1939 йил ўзбекча нашрида икки нуқта билан берилган бўлса-да, улар романнинг 1950 йил босмасида бир нуқта билан алмаштирилган. Шундай қилинмаса ҳам бўлар эди, чунки, текстлар мазмунига кўра, ундай алмаштириш шарт эмас эди. Фактларга кўз ташлаймиз.

Сзади него шли мать и Сизов, а рядом шагал Рыбин и гудел в ухо. (60-б.)

— Ты хорошо говорил, да — не сердцу,— вот!...

Uning ketidan anasi bilan Sizov, ularning janida esa Ribin ketib barar va hadeb Pavelning qulaqiqa qongulardi:

— Sen yaxshi gapirasanu, lekin kaqulga jatmajdi, ha!...(40-б.)

Унинг орқасидан онаси билан Сизов, ёнида эса Рибин борар ва ҳадеб Павелнинг қулоғига гўнғилларди.— Сен яхши гапирасан-у, лекин гапинг кўнгилга ётмайди, ҳа!...

— Кто вознаградит вас за всё?— спросила мать. И, вздохнув, ответила сама себе:

— Никто, кроме господ! Вы, поди-ка, тоже не верите в него? (70-б.)

Ribin bularning acri kimdan qajtadi sizga?—deb soradi ana. Va bir „uh“ tortgac jana ozi javab berdi:

— Xudadan baska hekimdan qajtmajdi! Siz ham hali xudaga isanmassiz? (47-б.)

— Буларнинг ажри кимдан қайтади сизга?— деб сўради она ва бир «ух» тортиб яна ўзи жавоб берди.

— Худодан бошқа ҳеч кимдан қайтмайди! Сиз ҳам ҳали худога ишонmassiz? (89-б.)

1939 йил босмасида гап охирида келтирилган нуқтадан бештаси романнинг 1950 йил нашрида 2 ерда нуқтали вергул билан, уч ерда вергул билан алмаштирилган. Улардан мисол тариқасида иккитасини келтирамыз:

У нее дрогнули руки. Упавшим голосом она проговорила:

— А может быть, бог даст, как-нибудь обойдется?.. (26-б.)

Ananing qollari qaltirab ketdi; susajgan avaz bilan:

— Ehtimal, xudajim ozi saqlar, hecnarsa ham bolmas!—deb qojdi. (35-б.)

Онанинг қўллари қалтираб кетди; сусайган овоз билан:

— Эҳтимол, худойим ўзи сақлар, ҳечнарса ҳам бўлмас!— деб қўйди. (35-б.)

Стало тихо. Потом заговорил как будто мягче.

— Ты, лучше, брось всё это, Андрей. И не слушай ее... (36-б.)

Jimlik cokdi. Soqra Pavel biroz jumshaqraq qilib gapirdi sekilli:

— Sen, Andrej, jaxşisi, savdalarni taşla, uni ham xiçalat qilma... (25-6)

Жимлик чўкти, сўнгра, Павел бир оз юмшатиброқ бўлса керак, гап бошлади:

— Сен, Андрей, яхшиси, бу савдоларни ташла, уни ҳам ҳижолат қилма... (47-б.)

Мисоллардагидай ҳодисаларнинг учтаси романнинг 9 ва 10—7—14—19—14—26, 52—36—68-бетларида кўринади. Демак, буларда 1939 йил нашрида, русчасидаги каби, гап охирига қўйилган нуқта романнинг 1950 йил босмасида нотўғри равишда вергул ёки нуқтали вергул билан ажратилган.

Изоҳимиздан англашиладики, гаплар охирида тиниш белгиларини мақсадга мувофиқ ишлатишда «Она» романи таржимасининг 1950 йил нашри 1939 йил нашридан кейинда туради.

30—40-йилларда ҳам русча текстни қаерида қайси тиниш белгиси қўлланган бўлса, шу белгини ўзбекча текстнинг ҳам ўша ўрнида ишлатишга интилинган. Бу интилиш қатор ўринларда, айниқса гап охирида, ўзини оқлаган, бироқ у бир қанча ҳолатларда ўзбек тили хусусиятига мос бўлиб тушмаган. (Бу ҳақда ўз ўрнида алоҳида гапирамиз). Ана шундай мос бўлиб тушмаган ўринлар 1950 йил нашрида бирмунча муваффақиятли тузатилади, бироқ ўшандай тузатиш кераксиз ўринларда ҳам татбиқ қилинади. Шу кераксиз татбиқ қаторида тиниш белгиларини, юқорида келтирилган мисоллардаги каби, гап охирида ўринсиз алмаштиришда ҳам кўрамиз. Демак, бундай тузатиш романнинг 1950 йил нашрида тиниш белгилари қўлланишидаги нуқсон бўлиб чиқади.

Гап ичида қўлланадиган тиниш белгиларининг ўзаро алмаштирилиши. Бундай алмаштириш асосан нуқтали вергул билан вергул, тире билан вергул, вергул билан нуқтали вергул ва икки нуқта билан вергул ўртасида юз беради.

Нуқтали вергул ўрнида вергул ишлатилганининг мисоллари: 1275, 1355, 1304, 1031, 885, 763 уч хил.

— Очень я люблю вас, Андрюша!— глубоко вздохнув, сказала мать, ... (78-б.)

— Кор jaxşi koraman sizni, Andrjusa!— dedi. (52-б.)

— Кўп яхши кўраман сизни, Андрюша!— деди. (99-б.)

— Они, Иван Иванович, хохочут,— им это приятно, хотя дело касается разрушения государства, как сказали господин директор. (82—83-б.)

— Ular kulalar, Ivan Ivanovic; iş ozi direktor afandi aйтganlaridaj, padsahlikniñ jemirilişi ustida barajатgan bolsa ham ularga kulgij jaxşi. (81-б.)

— Кулишаётипти, Иван Иванович, директор афанди айтгандай сўз давлатнинг емирилиши устида бораётган бўлса ҳам, улар кулишади. (105-б.)

— ...Я люблю свое, близкое! (80-б.)

— ...Men oқimnikini, jaқinimini sevaman! (53-б.)

— ...Мен ўзимникини, яқинимни севаман! (101-б.)

— ...А что в том хорошего — и сегодня человек поработал да поел, и завтра — поработал да поел, да так всю свою жизнь — работает и ест. (84-б.)

— ...Buniq nima jaxshiligi bar ekan: adam bolasi bukun ham ishlab tapib jejdi; ertaga ham tapib jejdi; sunda j qilib butun umri ishlab jema k bilan otadi (56-б.)

— ...Бунинг нима яхшилиги бор экан: одам боласи букун ҳам ишлаб топиб ейди, эртага ҳам ишлаб топиб ейди; шундай қилиб бутун умри ишлаб емоқ билан ўтади. (107-б.)

— Мы не добьемся лучшей доли, покуда не почувствуем себя товарищами, семьей друзей, крепко связанных одним желанием — желанием бороться за наши права. (56-б.)

Biz ozimizni, bir-birimizniq ortaqimiz deb bilmaganimizca, bir tlakda, jani oz haqimiz ucun kuraş tlagi ila mahkam baqlanışgan dustlar ailasi deb hşab qilmaganimizca hazirgidan jaxsiraq qismatga. ega bulolmajmiz! (38-б.)

— Биз ўзимизни бир-биримизга ўртоқ деб билмаганимизча, бир тилак, яъни ўз ҳуқуқимиз учун кураш тилаги ила маҳкам боғланишган дўстлар оиласи деб ҳисоб қилмаганимизча ҳозирдагидан яхшироқ қисматга эга бўлолмаймиз! (73-б.)

— Несправедливо, тяжело построена она для нас, но сама же и открывает нам глаза на свой горький смысл... (49-б.)

Dunja biz ucun insafsizlik va qijincilik ustiga qurulqan; lekin oziniq acciq haqiqatini bizga bildirib, biznin kozimizni acajatgan ham ozi...(33-б.)

— ...Ҳаёт биз учун адолатсиз ва оғир қурилган, лекин кўзимизни очиб, аччиқ ҳақиқатни бизга билдираётган ҳам шу ҳаётнинг ўзи... (62—63-б.)

Келтирилганлардан кўринадики, 1939 йилги нашрнинг биринчи мисолида ундалмадан олдин, иккинчи мисолида ундалмадан кейин, учинчи мисолида изоҳловчи, изоҳланмиш ҳамда учинчи ва тўртинчи мисолларда уюшиқ бўлақлар ва олтинчи мисолда қўшма гап орасида нуқтали вергул қўшишга русча текстда ҳам, мавжуд қоидамизда ҳам асос йўқ. Демак, ўша нуқтали вергулларнинг ўзбекча нашрнинг 1950 йилгисида вергул билан алмаштирилиши мувофиқ бўлган. Мисолларнинг бешинчисида нуқтали вергулни вергул билан алмаштирилиши, гарчи ўша ўринда русча текстда вергул қўйилган бўлса ҳам, қоидамизга зид бўлган. Демак, қоидага кўра, аслича қолмоғи лозим эди.

Қайд этилганлардан ташқари, романи 1939 йил нашридаги учта боғланган қўшма гап орасидаги нуқтали вергул (22, 55, 56-бетларда) унинг 1950 йил нашрида (42, 104-бетларда) вергул билан алмаштирилган.

Тире ўрнида вергул ишлатилганига мисоллар:

— ...Божию церковь молодежь обходит, публичных мест чуждается и, собираясь тайно, по углам — шепчет. (34-б.)

— ...Jaş-jalaq xuda uji cerkavga iaqin jolamasdan çamaatdan

ozini alib qacib—ksi bilmas, oqriqliqca, burcak-burcakda picirlaşadi. (23-б.)

— ...Еш-яланг худо уйи — черковга яқин йўламасдан жамотдан ўзини олиб қочиб, киши билмас, ўғрилиқча, бурчак-бурчакда пичирлашади. (44-б.)

— ...Вы знаете, сколько народу схватили здесь вчера? (64-б.)

— ... Siz bilasizmi—kеса kесasi bu jerdan ganca adamni tutib alib ketdilar?. (43-б.)

— ...Сиз биласизми, кеча, кечқурун қанча одамни тутиб кетдилар? (81-б.)

...Если не умели слиться в одно целое с однообразной массой слобожан... (8-б.)

...qoғqanса adamlariniñ—hammasi birhilda bolgan kopciligi bilan bir butun bolib qujulishi ketişga jaramasalar...(5-б.)

...посёлка одамларининг ҳаммаси бир хилда бўлган кўпчилиги билан бир бутун бўлиб қўшилиб кетолмай, ҳеч нарсага аралашмасдан, бир чеккадагина яшар эдилар. (9-б.)

— ...С детства всех боялся, стал подрастать — начал ненавидеть, которых за подлость, которых — не знаю за что,— так, просто! (16-б.)

— ...Balaligimda hammadan qoғqar edim, osganimdan kejin hammani jaman korabaşladim: ba'zilarni alcaqliqlari ucun, ba'zilarini esa bilmadim, nma ucun—toғri sundajla! (12-б.)

— Болалигимда ҳаммадан қўрқар эдим, каттароқ бўлганимдан кейин ҳаммани ёмон кўра бошладим: баъзиларни пасткашликлари учун, баъзиларни эса, билмадим нима учун, ёмон кўра бошладим. (22-б.)

— ...Вы подумайте: был Павел — были книжки и бумажки, нет Павла — нет ни книжек, ни бумажек? (65-б.)

— ...Oziniз ojlab korin: Pavel barida—ktabcalar ham bar edi, qoғqazlar ham, endi Pavel joғ—ktabcalar ham korunmajdi, qoғqazlar ham. (43-б.)

— ...Ўзингиз ўйлаб кўринг: Павел борида китобчалар ҳам бор эди, қоғозлар ҳам, энди Павел йўқ, китобчалар ҳам кўринмайди, қоғозлар ҳам. (82-б.)

Мисоллардан кўринадики, тирени вергул билан алмаштириш 1, 2, 3 ва 4 мисоллардан ўринли бўлган 5 ва 6 мисолларда 1939 йил нашридаги тире сақланиши мувофиқ эди. Бироқ ромanning қуйидаги бетларида тиренинг вергул билан алмаштирилиши ўринли бўлган: 38—23—64, 81—49—94.

Қуйидаги мисолларда вергул ўрнига тире ишлатилиши мувофиқ бўлган:

— ...Мы все — дети одной матери, непобедимой мысли о братстве рабочего народа всех стран земли. (31-б.)

— ...Biz hammamiz bir ananiñ, jer juziniñ hamma olkalaridagi işчилarniñ biradarliklari toғrisidagi jeniñmas fikrniñ balalarimiz (22-б.)

— ...Биз ҳаммамиз бир онанинг — ер юзининг ҳамма ўлкала-

ридаги ишчиларнинг биродарликлари тўғрисидаги енгилмас фикрнинг болаларимиз. (41-б.)

...Обнимала людей, как воздух мартовского дня — первого дня грядущей весны. (33-б.)

...adamlarni mart kuninin, iliq bahardagi birinci kunning havasidaj ilitar edi. (22-б.)

...Одамларни март ҳавоси — илк баҳорнинг биринчи кунндай илитар эди. (42-б.)

— ...И ты, и хохол, и Николай — все вы обнаружили. (48-б.)

—...Sen ham, xahol ham, Nikolaj ham, hamman oşandan kejin bilindin...(32-б.)

— ...Сен ҳам, хохол ҳам, Николай ҳам — ҳамманг ўшандан кейин маълум бўлиб қолдиларинг... (62-б.)

Шунингдек, романнинг 1939 йилги ўзбекча нашрининг 24-бетда кириш сўзга боғлиқ ҳолда қўлланган тире ва икки остинустин нуқтани, 40-бетдаги ундалмага боғлиқ ҳолда қўйилган тирени 1950 йил босмасининг 44 ва 76-бетларида вергул билан алмаштирилиши ҳам ўринли бўлган.

Икки нуқтанинг вергул билан алмаштирилиши. Бундай ҳодисадан 5 тасини учратдик. Икки нуқтаси вергул билан алмаштирилган шу 5 та гапни кўздан кечирсак, уларнинг компонентлари орасидаги синтактик-семантик муносабатлар ва мавжуд қоидалар, ўшандай алмаштиришни талаб қилмайди. Демак, бу ўринда романнинг 1950 йил босмаси эмас, 1939 йил наشري тўғри йўл тутган. Улардан битта мисол келтирамиз:

Ана оқлига қаради: оқли ујга кирадиган esik aldida kulumsirab turar edi. (18-б.)

Она ўғлига қаради, ўғли, эшик олдида кулимсираб турар эди. (34-б.)

Юқоридагидай ҳодисанинг тўрттаси романнинг 48—32—62—50—34—65—78—80—53—102 ва 82—54—104-бетларида учрайди.

Вергулнинг нуқтали вергул билан алмаштирилиши. Оригиналдаги синтактик компонентлардан 7 тасининг орасидаги вергул, биттасининг орасидаги нуқта ўрнига романнинг 1939 йил ўзбекча нашрида вергул қўйилган. Ана шу вергуллардан 7¹ тасининг романнинг 1950 йил босмасида нуқтали вергул билан алмаштирилиши мувофиқ бўлган. Биттасини мисол тарзида келтирамиз:

День бесследно вычеркнут из жизни, человек сделал еще шаг к своей могиле, но он видел близко перед собой наслаждение отдыха, радости дымного кабака и — был доволен. (3-б.)

Bir kunlik umr triklik daftaridan nam—nşansiz qilinib ocirildi, adam balasi oz goriga taman jana qadam basdi, lekin sundajam adam balasi koz aldida dem aliş naş'asini, tutun basgan „kabak“ niñ kajfini kurganligidan xursand edi. (3-б.)

Бир кунлик умр тириклик дафтаридан ном-нишонсиз ўчирилди, одам боласи гўрига томон яна бир қадам босди; лекин, шун-

да ҳам, унинг кўз олдида дам олиш нашъаси, тутун босган қо-
воқхона қувончи бўлиб, мамнун эди. (6-б.)

7 фактнинг 5 таси романнинг 3—3—6, 7—13—24, 33—23—43
ва 68—45—86-бетларида учрайди. Бир вергулни нуқтали вер-
гул билан алмаштириш романнинг 44—85-бетларида ноўрин бўл-
ган, асли мувофиқ эди.

**Гап ичида қўлланадиган тиниш белгиларидан баъзиларининг
туширилиши.**

Энди романнинг 1939 йил нашрида қўлланиб, унинг 1950 йил
босмасининг бирқатор ўринларида туширилган вергул ва тире-
лар ҳақида фикр юритамиз.

Вергулнинг туширилиши. Романнинг 1939 йил нашрида эга-
дан кейин қўйилган вергулнинг унинг 1950 йил босмасида туши-
рилганини кўрсатувчи 45 та ҳодисага тўхтаймиз. Бу 45 та ҳоди-
сани романнинг текширилган қисми, яъни ўн етти бўлими, бўйи-
ча учратдик. Ҳар икки нашрдаги эгадан кейин вергул қўйилган
ёки туширилган гаплар конструкцияси, асос эътибори билан айт-
ганда, бир хил.

Текшириш шуни кўрсатадики, «Она»нинг 1939 йил нашридан
мисол тариқасида тубанда келтирилган гапларда эгалардан ке-
йин вергул қўйилишига улардан сўнг қисқа пауза борлиги, шу-
нингдек, ўрни билан таржима қилинаётган асарда эгадан кейин
қўйилган вергул ҳам сабаб бўлган. Шуларни кўзда тутиб, бу ҳо-
дисани уларнинг романнинг ўзбекча текстида қандай пайдо бўл-
ган ё туширилгани характериға қараб, уч гурппада кўрмоқ
мумкин.

1. Эгасидан кейин вергули бўлмаган русча текстларнинг ўз-
бекча таржимасидаги эгадан кейин вергул қўйилган. Бундай
ўринлардаги вергул, синтактик-семантик муносабат жиҳатдан
зарурият бўлмагани ҳолда, қисқагина паузага асосланиб ёзил-
ган. Романнинг 1939 йил нашрининг 28 ерида кўринган ана шун-
дай вергуллар, қиёслашимизнинг кўрсатишича, унинг 1950 йил
босмасида туширилган. Масалан:

В холодном сумраке они шли не по каменной улице к высо-
ким каменным клеткам фабрики... (3-б.)

Ular, savuq bir tañ jariqida taş toşalmagan koca blan fabrika-
niñ asman boji taş qafasiqa taman barişar... (3-б.)

Улар совуқ тонг қоронғусида, тош тўшалмаган кўча бўйлаб,
фабриканинг осмон бўйи тош қафасига томон боришар... (5-б.)

Лучший слесарь на фабрике и первый силач в слободке, он
держался с начальством грубо... (6-б.)

Fabrikanin eñ birinci temirci ustasi qorqancanin eñ zoravani
bolgan bu adam, başliqlarqa qopal muamala qilar... (8-б.)

Фабриканинг энг биринчи чилангари ва посёлканинг энг куч-
ли йигити бўлган бу одам бошлиқларға қўпол муомала қилар...
(8-б.)

Ей стало страшно за сына и жалко его. (13-б.)

Ана, balasi toqrisida hadiksiramakka, uni ajamakka boshladi (10-б.)

Она боласи тўғрисида ваҳимага тушди ва унга юраги ачиди. (18-б.)

И во всем он открывал фальшь, путаницу, что-то глупое, порою смешное, всегда явно невыгодное людям:

U, har narsani d saxtalik cigallik allaqandaj bir ahmaqliq ba'zan hatta masharalik tamonlarini hardaim adamlarga toqri kelmajturgan cihatini acib berar edi. (20-б.)

У ҳар бир ҳодисанинг сохта, чигал, нечукдир беҳуда, баъзан кулгули, ҳар доим одамларга тўғри келмайдиган жиҳатини очиб берар эди. (38-б.)

А когда доктор ушел, жена со слезами стала уговаривать его согласиться на операцию... (8-б.)

Doktor ketgac, xatin, jiqlab turib uni aperatsijaga kondirmakka uringan edi...(6-б.)

Доктор кетгач хотини йиғлаб уни операцияга кўндирмоққа уринган эди... (11-б.)

И собака весь день ходила за ним, опустив большой пышный хвост. (7-б.)

Jti ham ertadan kecgaca, kattakan boshu dumini salintirib, uniu ketidan qalmas edi. (6-б.)

Ити ҳам эртдан кечгача, каттакон пахмоқ думини селиктириб, унинг кетидан юргани-юрган эди. (11-б.)

Тогда эти люди исчезли, снова уходя куда-то... (5-б.)

Shunda u adamlar ham. jana allaqajalarqa ketib juqalarlar...(6-б.)

Шунда у одамлар ҳам яна аллақерларга ғойиб бўлиб кетар... (9-б.)

Оно требовало выхода. (4-б.)

Bu narsa, tasqariga ciqmaq usun oziga jol ahtarar...(4-б.)

Бу нарса ташқарига чиқмоқ учун ўзига йўл ахтарар... (7-б.)

— Что-то уж очень строго, Сашенька! (30-б.)

— Bu „Saşenka“ deganiuz, pmaqajkin, artiqca spa xatin. (21-б.)

— Бу, Сашенька, деганингиз мунча сипо хотин! (30-б.)

Мать ласково кивнула головой. (83-б.)

Ana, unga qarab mulajmgina bosh tebratib qojdi (55-б.)

Она унга қараб секингина бош ирғитиб қўйди. (105-б.)

Ҳамма мисолларда ва романининг қуйидаги бетларида эгадан кейинги вергулнинг туширилиши мувофиқ бўлган: 4—4—7, 8—6—11, 10—8—14, 20—15—27, 24—17—33, 29—20—39, 35—24—46, 45—30—57, 46—31—59, 49—33—62, 54—36—68—71, 68—45—86, 71—47—90, 73—49—92, 83—55—105, 10—8—15.

2. Русча текстдаги эга билан ундан кейинги ёки кесимдан олдинги равишдош оборот орасига вергул қўйилган. Шу вергул романининг ўзбекча таржимасининг 1939 йилги нашрида эгадан сўнг ёзилган, 1950 йил босмасида эса туширилган. Масалан:

Угрюмо и строго маячили высокие черные трубы, поднимаясь над слободой, как толстые полки. (3-б.)

. Qorqanqa tepasida, joqan xadalar morilar, zahtlik va tund bir juz blan qoqqajib turar edilar. (3-б.)

Посёлка устиди, йўгон ходалар каби юксалган баланд, қора мўрилар забтлик ва тунд бир кўринишда қаққайиб турар эдилар. (6-б.)

Она, vzdrogнув, как обожженная тихими словами... (60-б.)

. Bu jumsaq sozlardan gavrilgan ana bir seskanib aldi. (40-б.)

Бу юмшоқ сўзлардан эриган она бир сесканиб олди. (77-б.)

Чоғиштириш романнинг икки нашридан юқоридагидай фактлардан яна тўққизтасини қайд этиш имкониятини беради: 3—3—6, 60—40—77, 14—26, 18—34—48, 32—61—69, 46—88, 23—83—55—105, 18—13—24, 19—14—26.

Мавжуд қоидаларга кўра, қайд этилган мисолларда ва бегларигина кўрсатилган текстлардан 4 тасида эгадан кейинги вергулнинг туширилгани ўринли бўлган. Демак, 5 та ҳолатда романнинг 1939 йил нашрининг тутган йўли тўғри бўлган.

3. Русча текстдаги эга ўзидан кейин келган сифатдош оборот ёки ажратилган изоҳловчидан вергул билан ажратилган. Бундай текстлар таржима қилинганида, улардаги сифатдош оборот ёки ажратилган изоҳловчи ўзбекчада эгадан олдинда келса ҳам, русча текстдаги эгадан кейинги вергул таржимадаги эгадан кейин ёзила берган. Романнинг 1939 йил нашрида қайд этилгандай ўринларда ёзилган вергуллар унинг 1950 йил нашрида туширилган. Масалан:

Усталость, накопленная годами, лишала людей аппетита... (4-б.)

Jillardan beri jiqilib kelgan harqinliq, bu adamlarni istahadan mahrum qilqanliqidan... (3-б.)

Йиллар давомида йиғилиб келган ҳорғинлик бу одамларни иштаҳадан маҳрум қилган... (6-б.)

Месяцы, и незаметно прошли два года странной, молчаливой жизни, полной смутных дум и опасений, все возраставших. (12-б.)

Haftalar blan şu jusin kecib, cuxnal ajlar hamda kun sajin artabargan qorquvlar blan zic tolgan 2 jillik açi' va çimçit hajat, blinmasdangina otib ketdi. (9-б.)

Ҳафталар, ойлар шу йўсинда кечиб, чучмал ўйлар ҳамда кун сайин орта борган қўрқувлар билан тўлган икки йиллик жимжит ва хомуш ҳаёт билинмасдангина ўтиб кетди. (17-б.)

Ей было сладко видеть, что его голубые глаза, всегда серьезные и строгие, теперь горели так мягко и ласково (14-б.)

Ana çuda hursand edi, cunki oqliniç hamma vaqt çiddij va zaptlik bolib kelgan mavij kozlari, bu daf'a çuda jumsaq va mulajim parlardi. (11-б.)

Она жуда хурсанд эди, чунки ўглининг ҳамавақт жиддий ва забтлик бўлиб келган мовий кўзлари бу дафъа жуда юмшоқ ва мулойим порларди. (20-б.)

Мать, упираясь руками в лавку, сидела и, глядя на дверь, ждала... (18-б.)

Ана, jaqqas esikka qoli blan tajanganica otirar va, darvazaga qarab, keladiganlarni kutar edi. (13-б.)

Она ёғоч эшакка қўли билан таянганича ўтирар ва дарвозага қараб, келадиганларни кутар эди. (24-б.)

Торговка, как всегда замасленная и шумная, встретила ее сочувственно. (67-б.)

Daim jaqlarga bojalgan va dai:n qaqqillab gapiradigan bu savdagar xatın, anani, mehribanlik bilan qarşi aldi. (44-б.)

Доим ёғга бўялган ва қақиллаб гапирадиган бу савдогар хотин онани хайрихоҳлик билан қарши олди. (85-б.)

Мисолдагидай ҳодиса романнинг 75—50—96-бетларида ҳам учрайди. Демак, бу тип ҳодиса романда 6 та бўлиб, уларда вергул туширилиши мувофиқ бўлган.

«Она» романининг 1939 йил таржимасининг ўн еттита бўлимида 17 тача ерда иккинчи даражали бўлақлар орасида кўринган вергулнинг унинг 1950 йил нашрида ёзилмагани тўғри бўлган. Текширишимизга кўра, аввалги нашрда зикр этилган 17 та вергул романнинг 1939 йил нашрида таржимон ёки нашриёт ходимларининг ўз ишлари сифатида ёзилиб қолган. Улардан 8 таси русча текстда қўлланган вергуллар таъсирида ёзилган. Сўнги 8 та вергул эса русча текстда ё равишдош, сифатдош оборотга ёки бошқа иккинчи даражали бўлақларга, ёхуд қўшма гапларнинг компонентларига муносабатда ишлатилган экан. Улардан айримларини келтирамиз:

— Мне не то надо знать, как люди жили, а как надо жить!— раздался в компании недовольный голос Весовщикова. (24-б.)

Ujdan, Vesavšikovni ı narazi avazi juksaldi:

—Menga, adam balalarini ı qandaı jaşaganlarini biliş, darkar emas, qandaı qilib jaşamaq kerakligini biliş lazim! (17-б.)

Ўйдан Весовшиковнинг норози овози эшитилди:

— Менга одам болаларининг қандай яшаганларини билиш даркор эмас, қандай қилиб яшамоқ кераклигини билиш лозим! (32-б.)

— Мы не добьемся лучшей доли, куда не почувствуем себя товарищами, семьей друзей, крепко связанных одним желанием — желанием бороться за наши права. (56-б.)

—Biz ozimizni, bir-birimizni, ortaqimiz deb bilmaganimizca; bir tlak, jani oz haqimiz ucun kuraş tlagi ila mahkam baqlanişgan dostlar ailasi de`h sbab qilmaganimizca şu taptagidan jaxşıraқ qismatga ega bolalajimiz! (38-б.)

— Биз ўзимизни бир-биримизга ўртоқ деб билмаганимизча, бир тилак, яъни ўз ҳуқуқимиз учун кураш тилаги ила маҳкам боғланишган дўстлар оиласи деб ҳисоб қилмаганимизча ҳозирдагидан яхшироқ қисматга эга бўлолмаймиз! (72-б.)

Прямо как соли на хлеб насыпали их везде. (82-б.)

Xuddi, nanga sepilgan tuzdaj, hamma jaqqa sepibdiJar. (54-б.)

Худди нонга туз сепгандай, ҳамма ёққа сепибдилар! (104-б.)

— ...Мне вчера Егор Иванович говорил, что его выпустили... (69-б.)

— Униқ қатақдан қутулқанини, Jegar Ivanovic ajtdi menga... (69-б.)

— Унинг қамоқдан қутилганини кеча Егор Иванович айтди менга... (88-б.)

Порою ей казалось, что широкоплечный, чернобородый мужик и ее сын, стройный, крепкий — оба ослепли. (52-б.)

Ba'zan unga, şu keң jelkali, qara saqalli qışlaqi blan oziniq rasaqadli, pişiqoqli—kkavi ham baravar kor bolgandaj tujular egi. (35-б.)

Баъзан унга шу кенг елкали, қора соқолли мужик билан ўзининг расо қадли, пишиқ ўғли — иккови ҳам баравар кўр бўлгандай туюлар эди. (67-б.) Қуйидаги бетларда ҳам юқоридагидай ҳодисалардан топилади: 4—4—7, 5—5—8, 9—7—13, 10—7—14, 18—13—24, 25—18—33, 28—20—37, 47—31—59, 59—39—75, 77—51—98.

Қуйидаги мисолларда бевосита кесим олдида келган ва асо-сан равишдош билан ифодаланган равиш ҳолидан кейин, русча текстда ҳам йўқлигига қарамай, романинг 1939 йил ўзбекча нашрида ёзилган 3 ердаги вергулнинг унинг 1950 йил нашрида туширилгани тўғри бўлган.

...глядя на Павла покрасневшими глазами, сказал: (7-б.)

...qzargan kozlari blan Pavelga qarab turib, dedi...(32-б.)

...қизарган кўзлари билан Павелга қараб туриб деди: (60-б.)

А однажды, глядя на всех из угла тёмным взглядом, он угрюмо сказал. (51-б.)

Bir kun burcakdan turib hammaga oziniq bozargan kozlari blan qaragac, xafa hallik blan, dedi...(35-б.)

Бир кун, бурчакдан туриб ҳаммага ўзининг қопқора кўзлари билан қарагач, хафақонлик билан деди... (66-б.)

Рабочие казались все чисто умытыми. (82-б.)

Işçılar hamması jaxşi juvunib, tazalangan korinadilar. (55-б.)

Ишчилар ҳаммаси яхшилаб ювиниб олгандай кўринарди. (104-б.)

Ажратилган иккинчи даражали бўлақларга боғлиқ ҳолда романинг 1939 йил нашрида қўйилган бир қатор вергуллар ҳам унинг 1950 йил нашрида туширилган. Шундай ҳодиса 47 та экан. Улардан 35 таси русча текстда ҳам ажратилган иккинчи даражали бўлақларга боғлиқ ҳолда қўйилган вергуллар бўлиб, ўша вергуллар романинг 1939 йил нашрида ажратилган иккинчи даражали бўлақларга боғлиқ ҳолда ишлатилган. Бу ҳол, мавжуд қоидамизга кўра, тўғри бўлган. Бироқ шу вергуллар романинг 1950 йил босмасида ажратилган бўлақдан олдин ёки кейин, ёхуд унинг икки томонига ёзилмаган.

Бизнингча, бундай ўринларда тиниш белгилари қўлламаган кишиларга, ажратилган иккинчи даражали бўлақларга хос пау-

залар махсус тиниш белгилари билан кўрсатилмаса ҳам, уларнинг ажратилганлиги текстнинг ифода жараёнида ва унинг умумий мазмуни асосида уқила бериладигандай туюлган. Демак, тиниш белгилари қўлланмаса ҳам, ажратилиш оттенкалари текстдаги бошқа компонентлар билан бўлган синтактик-семантик муносабатлар асосида ифодалана берилишига ишонилган. Шундай қилиб, ажратилган бўлаклар талаффузидаги паузалар уларни тиниш белгилари орқали ажратишга асос бўлиб кўринмаган. Аслида эса, бундай ўринларда, ўқилиш ва уқилиш ўнғайлигини кўзда тутиб, ўрни билан, синтактик-семантик ҳолат ва муносабатлар ифодаси учун хизмат қиладиган паузаларни, ажратилган иккинчи даражали бўлакларнинг ифодалашдаги функцияларига асосланиб, тиниш белгилари ёрдамида кўрсатилиши мувофиқ бўлар эди. Қуйида туширилган вергуллар ҳақида фактлар келтирамыз.

Качаясь, он пролез в передний угол и ударив кулаком по столу, как это делал отец, крикнул матери:

— Ужинать! (8-б.)

Tentiraglanib jurib. aš us'alini. aldingi buicagiga otdi va atasidaj ustalga mušlab, baqirdi:

— Avgat! (6-б.)

Тентираб ош столининг олдига келди ва отасидай столга муштлаб:

— Ужин келтир!— деб бақирди. (12-б.)

Порою он останавливался, не находя слов, и тогда... (14-б.)

Ba'zida, soz tapalmasdan, toxtab galar edi va ošanda... (10-б.)

Баъзида сўз тополмасдан тўхтаб қолар ва ўшанда... (19-б.)

В субботу вечером Павел пришел с фабрики, умылся, переоделся... (17-б.)

Šanba kuni aqşam, Pavel, fabrikadan kelgac juvunib kijndi... (13-б.)

Шанба кунни оқшом Павел фабрикадан келгач, ювиниб кийинди... (24-б.)

Ей, видите, сожитель пробил, сапожник колодкой. (19-б.)

Uniñ bašini men sizga ajtsam, ojnaši, bir etikdoz, qalip blan jarib qoçqan edi. (14-б.)

Унинг бошини, мен сизга айтсам, ҳамхонаси бир этикдўз қолип билан уриб ёриб қўйган эди. (26-б.)

Мать, стараясь не шуметь посудой, наливая чай, вслушивалась в плавную речь девушки. (23-б.)

Ana idiš-ajaqniñ sra šarpasini ciqarmasdan, saç qujar va qizniñ ravan aj'ilgan sozlariga qulaq salar edi. (15-б.)

Она чойнак-пиёлаларни шақирлатмасдан чой қуяр ва қизнинг қўнғироқдай товушига қулоқ солар эди. (30-б.)

Остановив Власову, он одним дыханием, не ожидая ответов, закидал ее трескучими и сухими словами... (34-б.)

Vlasovni toxtatgac, u, bir va-akisiga, undan çavab ham kutmasdan, cirsillab tegaturqan quruq sozlar blan savaj ketdi... (23-б.)

Власовни тўхтатгач, у, бир варакасига, жавоб қилишга ҳам имкон бермай, бидирлаб кетди... (44-б.)

Помолчав, мать грустно заметила: ... (46-б.)

Ана, biroz çini qolqas, munaajib turib kojidi...(31-б.)

Она бироз жим қолгач, мунгғайиб туриб деди: ... (59-б.)

Мать заснула и не слышала, когда ушёл Рыбин. (52-б.)

Ана ихlab netib, Ribinniç ciqib ketganini ham bilmaj qaldi. (35-б.)

Она ухлаб қолиб Рибиннинг чиқиб кетганини ҳам билмай қолди. (66-б.)

Келтирилгандай фактлар романнинг 3—3—3, 8—6—12, 9—13, 11—8—15, 13—10—19, 14—10—19, 15—11—21, 16—12—22, 18—13—24, 18—13—25, 28—20—39, 29—20—39, 33—23—43, 31—31—40, 45—31—58, 55—37—71, 57—38—72, 58—39—73, 61—40—78, 53—48—90, 74—49—95, 76—50—96, 80—53—102 (икки ерда), 82—54—103-бетларида ҳам учрайди.

Романнинг 1939 йил нашрининг 12 та гапида ажратилган иккинчи даражали бўлақларга боғлиқ ҳолда қўйилган 12 та вергул (оригиналда шу гапларда ўша вазифада ишлатилган вергул йўқ) унинг 1950 йил нашрида туширилган. Мавжуд қоидаларга кўра, ўша ўринлардаги вергул туширилмаслиги керак эди. Масалан:

Мимо матери, не спеша, прошел мастер столярного цеха Вавилов и табельщик Исая. (82-б.)

Ана janidan aqirgina basib, duradgarlik sixiniç ustasi Vavilov blan tabelci Jsaj otdi. (55-б.)

Онанинг ёнидан битта-битта қадам босиб дурадгорлик цехининг устаси Вавилов билан табельчи Исая ўтди. (104-б.)

...И теперь только заплакала тихонько, не находя слов в сердце, сжатом горем и тоской. (13-б.)

...U, çajrudan va әlәmdan siqilgan juragi blan hec narsa dejalmasdan, sekingina jiqi başladi. (10-б.)

...У қайғудан ва аламдан юраги сиқилиб, ҳеч-нарса деёлмасдан секингина йиғи бошлади. (18-б.)

Романнинг 1939 йилдаги ўзбекча нашрининг уюшқ бўлақлари орасига қўйилган вергуллардан 11 ердагиси унинг 1950 йил босмасида туширилган. Булардан 3 таси *ва* дан кейин, 6 таси *ва* дан, биттадан *ҳамда* билан *ёхуддан* олдин уюшқ бўлақлар орасига ёзилган экан.

Туширилган вергуллардан 7 тасининг 1939 йил нашрида пайдо бўлишига асосан русча текстдаги баъзи бир ҳолатлар сабаб бўлган. Бундай сабаблардан бири русча текстдаги *и* билан ёнма-ён ёки *и* сиз келган равишдош оборотга, шунингдек бошқа таркибларга оид қўйилган вергулни ва *и* ни ўзбекчада ҳам сақлашга уринилиш натижаси экан. Иккинчи сабаб эса оригиналдаги уюшқ бўлақ орасида *и* бўлса, ўша *и* ни таржима қилиб ёнига яна вергул қўйишга интилиш оқибати экан. Мисоллар келтирамиз:

Жизнь в маленьком доме Власовых потекла более тихо и спокойно, чем прежде, и несколько иначе, чем везде в слободе. (10-б.)

Vlasovlarniñ kickinagina ujarida hajat, burungidan kora tincroq va kam qalvaroq, hamda qorqanchalar—daqilariñ turmuslariga qaraganda birqadar ozgararoq otmaqda edi. (8-б.)

Власовларнинг кичкинагина уйларида ҳаёт бурунгидан кўра тинчроқ ва кам ғалвароқ ҳамда посёлка турмушига қараганда бирқадар ўзгачароқ ўтмоқда эди. (14-б.)

Мать разделась и легла в постель, не молясь. (51-б.)

Ana jecindi va ibadatni ham qilmasan, jataqqa kirdi. (34-б.)

Она ечинди ва ибодатини ҳам қилмасдан, тўшакка кирди. (65-б.)

По улице шли быстро и молча. Мать задыхалась от волнения и чувствовала — надвигается что-то важное. (55-б.)

Kocada indamasdan, capganca ketiñdi. Ana nafas alalmas va, allaqandaj katta bir va iima barligini sezar edi. (37-б.)

Кўчада индамасдан, чопа кетишиди. Она энтикар ва аллақандай катта бир ҳодиса бўлаётганини сезар эди. (70-б.)

Павел встал рядом с ним и громко сказал, указывая на Сизова и Рыбина: ... (58-б.)

Pavel uniñ janiga otdi va, Sizov bilan Ribinni korsatib turib, baland avaz ila dedi... (32-б.)

Павел унинг ёнига ўтди ва Сизов билан Рибинни кўрсатиб туриб, баланд овоз билан деди: (74-б.)

Она, вздрогнув, как обоженная тихими словами, приложила руку к сердцу и ушла, бережно унося его ласку. (60-б.)

Вл jiniñaq sozlar bilan qavrilgan ana, bir seskanib aldi, va qolini baqriga qojib, oqlini j jiniñaq muamilasini i.itijjat bilan kotar-ganca ciqib ketdi. (40-б.)

Бу юмшоқ сўзлардан эриган она бир сесканиб олди ва қўлини бағрига қўйиб, гўё ўғлининг навозишларини эҳтиёт билан кўтаргандай, чиқиб кетди. (77-б.)

Уюшиқ бўлақлар орасидан вергул туширилганининг тўғрилигини кўрсатувчи тўртта мисол романининг қуйидаги бетларида учрайди: 11—8—15, 26—18—34, 71—47—90, 72—48—91.

Романининг русча текстидаги 12 та боғланган қўшма гап компонентлари орасида вергул билан ёнма-ён келган *и* унинг 1939 йилда нашр этилган ўзбекча таржимасида ҳам айнан берилган. Демак, бу қўшма гаплар компонентлари орасида вергул билан *ва* боғловчисининг бирга келишида русча текст таъсири бўлган. Романининг 1950 йил ўзбекча нашрида ўша вергуллар туширилган. Улардан бир нечасини келтирамиз:

Истомленные трудом, люди пьянели быстро, и во всех грудях пробуждалось непонятное, болезненное раздражение. (4-б.)

Mixnat bilan entikkan adamlar çuda tez mast bolarlar, va hammani j kokragida allaqandaj allañilmas va dardga oxñaq bir oñaq pajda bolar edi. (4-б.)

Меҳнат билан энтиккан одамлар жуда тез маст бўлишар ва ҳамманинг кўкрагида аллақандай англашилмас ва дардга ўхшаш бир гаш пайдо бўлар эди. (7-б.)

Всё, что говорил сын о женской жизни,— была горькая, знакомая правда, и в груди у нее тихо трепетал клубок ощущений, все более согревавший ее незнакомой лаской. (14-б.)

Oqliniñ xatınlar trikkiligi toqrisida gapirgan hamma gaplari acıq, lekin oziga tanış haqıqatlar edi, va ozi bilmegen bir mulajimlik blan bargan sari kopraq ilituci tujıqlar tolquni unıñ koñlıda asta-asta qaltırar edi. (10-б.)

Ўглининг хотинлар ҳаёти тўғрисида гапирган ҳамма гаплари ачиқ, лекин ўзига маълум ҳақиқатлар эди ва ўзи билмаган бир мулојимлик билан борган сари кўпроқ илитувчи туйгулар унинг кўнглида аста-секин липиллар эди. (20-б.)

Он всегда угрюмо сторонился людей, и над ним издевались за это. (21-б.)

U hamma vaqt adamlarni korganda xomrajab ozini cetga tartar, va şu ucun hamma undan kular edi. (15-б.)

У ҳамма вақт одамларни кўрганда хўмайиб ўзини четга тортар ва шунинг учун ҳамма уни масхара қилар эди. (28-б.)

Наташа смотрела на нее, немного прищутив глаза, и этот пристальный взгляд сконфузил мать. (25-б.)

Nataşa anaga kozlarini biroz şmiribra | qa:aqan, va bu tikilib qaraş anani biraz ujalıtirgan edi. (18-б.)

Наташа опага кўзларини бир оз қисиб қаради ва бу тикилиб қарашдан она бир оз ҳижолат тортиди. (33-б.)

Қолган саккизта ҳодиса романнинг 4—4—7, 5—4—8, 25—17—33, 32—22—41, 32—22—42, 32—22—41, 57—38—73, 83—55—105-бетларида учрайди.

Романнинг 1939 йил таржимасида русча текстдаги қўшма гап компонентлари орасида фақат вергул ё и боғловчисининг ўзигина бўлса ҳам, қўшма гап компонентлари ўртасида вергул билан ва бирга ёзилган. Улардаги вергул 1950 йил нашрида туширилган. Масалан:

В отношениях людей всего больше было чувство подстерегающей злобы, оно было такое же застарелое, как и неизлечимая усталость мускулов. (4-б.)

Adamlarniñ, bir-biriga bolgan muamilalarida, hammadan kora kopraq, pajt pajlavci bir çahl hissi hukm surar, va u nis ham pajlarniñ tuzalmas harqinliqlari, çuda eskirgan bir dard edi. (4-б.)

Одамларнинг бир-бирига бўлган муомалаларида, ҳаммадан кўра кўпроқ, пайт пойловчи бир жаҳл ҳисси ҳукм сураар ва бу ҳис ҳам, мускулнинг тузалмас ҳорғинлиги сингари, жуда эскирган бир дард эди. (7-б.)

Широко открыв глаза, она смотрела на сына, он казался ей чужым. (13-б.)

Kozlarini katta ocib qaradi, va şunda oz balasi oziga jat kabi tujuldi. (9-б.)

Кўзларини катта очиб ўғлига қаради ва шунда ўз боласи ўзига ёт каби туюлди. (18-б.)

...Его строгие глаза блещут мягче, голос звучит ласковее и и весь он становится проще. (28-б.)

Oqlini i tetik kozlari majinraq parlar, avazlari mulajimraq ciyar, va uni ozi ham butun ozgarib, soddalaşib ketar edi. (20-б.)

...унинг тетик кўзлари майинроқ порлар, овози мулойимроқ чиқар ва ўзи бутун ўзгариб, содаллашиб кетар эди. (27-б.)

Летом оно дымило густыми, желтыми испарениями и на слободку с него летели тучи комаров, сея лихорадку. (53-б.)

Jazda undan qoju i sapsariq buqkotarilar, va oşa tamandan qorqancaqa pəşşə (cvin) bulutlari ucib kelar, hamma jarga bezgak tarqatardi. (36-б.)

Ёзда ундан қуюқ, сап-саринг буг кўтарилар ва ўша томондан посёлкага пашша (чивин) учиб келар, ҳамма ёққа безгак тарқатди. (1958 й., 68-б.)

Романнинг оригиналида бўлмагани ҳолда, унинг 1939 йил ўзбекча босмасида қўшма гап таркибидаги *ёхуд* боғловчисидан олдин қўйилган вергул унинг 1950 йил нашида ўринли равишда туширилган. Бу ҳодисанинг тасдиқи учун романнинг русча нашрининг 11, ўзбекча нашрларининг 8- (1939 й.) ва 15- (1950) бетларига мурожаат қилмоқ мумкин.

Романнинг русча текстида 8 та ерда вергул, 3 ерда тире ва бир ерда вергул ҳамда тире (,—) билан бир-биридан ажратилган қўшма гап компонентлари 1939 йилги ўзбекча таржимада вергул билан ажратилган. Ҳаммаси деярли эргаш гапли қўшма гап конструкциясида берилган. Уша гапларнинг компонентлари романнинг 1950 йил нашида бир-биридан тиниш белгилари орқали ажратилмаган. Демак, 1939 йил босмасида қўшма гап компонентлари орасига қўйилган тиниш белгиси унинг 1950 йил нашида қоидага зид равишда туширилган. Масалан:

Оставшись одна, она подошла к окну и встала перед ним, глядя на улицу. (27-б.)

Ана, ozi jalqiz qalqac, teraza janiga keldi-da, şu bojica tek turub qaldi. (18-б.)

Она, ўзи ёлғиз қолгач, дераза ёнига келди-да кўчага қараганича тек туриб қолди. (35-б.)

Когда Павлу, сыну его, было четырнадцать лет — Власову захотелось оттаскать его за волосы. (6-б.)

Oqli Pavel on tort jaşga kirganda, Vlasov uni sacidan sudramaq havasiga tuşib qaldi. (5-б.)

Ўгли Павел ўн тўрт ёшли бўлганида Власов бир куни уни сочидан судрамоқчи бўлди. (10-б.)

— Как начнешь ты их обличать да судить — возненавидят они тебя, погубят! (16-б.)

— Sen ularni i sirlarini acib, ularni i qilmişlarini taraziga salabaşlasan senga duşman boladilar, seni navit qiladilar! (1939 h., 12 б.)

— Сен уларнинг сирларини очиб, уларнинг қилмишларини тарозига сола бошласанг сенга душман бўладилар, сени нобуд қиладилар! (22-б.)

— Люди плохи, да. Но когда я узнал, что на свете есть правда,— люди стали лучше!... (16-б.)

— Ras, adam balalari jaman. Lekin dunjada haq haqiqat barligini bilganimdan kejin, adamlar menga jaxshi ko'rinib qaldil! 1939. (12 б.)

— Рост, одам болалари ёмон. Лекин дунёда ҳақ-ҳақиқат борлигини билганимдан кейин одамлар менга яхши кўриниб қолди! (22-б.)

— Я рад, что они тебе нравятся!— тихо сказал Павел. (54-б.)

— Sen ularni jaqtirgan bolsa, men xursandman,

— dedi Pavel anistagina. (37-б.)

— Уларни ёқтирган бўлсанг мен хурсандман,— деди Павел оҳистагина. (71-б.)

Тубандаги бетларда юқоридаги каби ҳодисалар учрайди: 25—17—33 (362), 33—22—42 (489), 45—30—58 (699), 50—34—64 (782), 51—35—66 (807), 64—43—82 (1021), 81—54—103 (1335). Бироқ битта сабаб эргаш гапли қўшма гапда *шунинг учун* дан кейинги вергул туширилиб, тўғри қилинган (31—60-бетлар).

Булардан ташқари, яна романнинг 1950 йил нашрида унинг 1939 йил босмасидаги бош ва эргаш гаплар орасига қўйилган вергуллар қоидага зид равишда туширилган. Улар романнинг қуйидаги бетларида: 7—13, 20—37, 54—103, 51—35—66, 8—6—11. 1950 йил нашрининг 60-бетида эса, аксинча, 1939 йил босмасининг 32-бетида эргаш гапдан кейин қўйилмаган вергул ўз ўрнига ёзилиб, унинг хатоси тузатилган.

Русча текстда кўчирма гап охири билан автор гапи олдига, яъни икки гап орасига қўйилган бир тире, бошқа конструкциядаги вергул романнинг 1939 йилдаги ўзбекча нашрида вергул билан берилади; 1950 йил босмасида эса улар туширилади. Мавжуд қоидага кўра, бундай қилиниши тўғри бўлмас эди. Масалан:

— В тюрьме сгнию, говорит! (47-б.)

— Umri izni qamaqda critaman, deji! (31-б.)

— Умрингизни қамоқда чиритаман дейди! (60-б.)

Тиренинг туширилиши. Романнинг 1939 йилдаги нашрида қўлланган тирелардан 54 таси унинг 1950 йил нашрида туширилган. Бу ҳодиса турли шароитда юз берган.

Романда эгадан кейин, ёйиқ кесим составидан олдин, тире қўйилган гаплар учрайди. Шу гаплар романнинг 1950 йил нашрида ҳам тузилиши жиҳатидан деярли айнан берилади. Шунга қарамай, улар романнинг 1950 йил босмасининг қайд этилган ўринларида ёзилмайди. Бу ҳол ҳам тиниш белгилари қўллаш системамизга ва уларни ишлатиш ҳақидаги қоидаларга эътибор қилиш ортиб борганидан далолат беради. Қиёслашда ана шундай ҳодисадан 16 та учратдик. Улардан бир неча мисол келтирамиз:

— Конечно, я старая и глупая, но хорошее и я понимаю! — с легкой обидой заметила она. (25-б.)

Апа səlginə azar jəgəndəj qilib gəpirdi:

— Albatta, men—qariliqdən alçib qalğan bir narsaman, əmma jaxşı narsalarga mənə qəm aqlım jətəci, — dedi. (18-б.)

Она салгина ўпкалагандай:

— Албатта мен қарилиқдан қолған бир нарсаман, аммо яхши нарсаларга менинг ҳам ақлим етади,— деди. (34-б.)

Каждую субботу к Павлу приходили товарищи, каждое собрание являлось ступенью длинной, пологой лестницы. (27-б.)

Har haftə Pəvelnikigə ortaqları kelişar har bir oturiş—ugun, qinqajtirilib qojułqan şatiniq raqanasiga oxşardiki. (36-б.)

Ҳар шанба куни Павелникига ўртоқлари келишар, ҳар бир ўтириш узун шотининг поғонасига ўхшардики. (36-б.)

— Христос был нетверд духом. (51-б.)

Jsa—ruhi sust adəm edi. (34-б.)

— Исо руҳи суст одам эди. (65-б.)

— Я предлагаю, товарищи, бросить работу до поры, пока он не откажется от копейки... (59-б.)

Mənə taklifim şaki, ortaqlar, ta u—oşa bir tjindən kəsməgunca işgə kirməjmiz. (39-б.)

— Менинг таклифим шуки, ўртоқлар, то у ўша бир тийин тўғрисидаги буйруғини бекор қилмагунча ишга тушмаймиз. (75-б.)

И теперь первое, что бросилось ей в глаза, это неестественная полнота девушки. (69-б.)

Su ucun birinci qaraşdajaq koziga taşlangan narsa—qizqinani d artiq daraçada bolaligi edi (47-б.)

Шунинг учун биринчи қарашдаёқ кўзига ташланган нарса қизгинанинг ғайри табий тўлалиги бўлди. (88-б.)

Келтирилган мисоллардан англашиладики, романнинг 1939 йилги ўзбекча нашрида эгадан кейин тире қўйилишига мазкур даврдаги пунктуация қоидаларига кўра ҳам, русча текстда ва унинг ўзбекчасида ҳам асос ва зарурият йўқ эди. Шунга қарамай, ўша ўринларда тире бирор тиниш белгиси қўйишга асос бўла олмайдиган қисқагина пауза туфайли ёзилган. Шундай ҳодисалар романнинг 14—10—20—14—27, 30—21—39, 30—21—40, 47—32—60, 48—32—62 (икки ерда), 36—25—47—51—35—66, 69—41—79-бетларида ҳам кўринади.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, романнинг ўзбекча икки нусхасида ҳам деярли бир хил конструкцияда берилган гаплардаги эга ва кесимлар орасида, юқоридагидай мулоҳазаларга кўра, 1939 йил нашрида қўйилган тире унинг 1950 йил босмасида ёзилмаган.

Текширишимизга қараганда, «Она»нинг 1939 йил нашрида зикр этилганлардай барча ўринларда тире ёзилиши икки йўл билан юзага келган: 1) русча текстда ўшандай ўринда тире бўлса, бу

белги унинг ўзбекча таржимасида ҳам қўйилган; 2) боғлама ёки бошқа воситалар билан русча текстнинг эга ва кесими орасида ёзилмаган тире ўзбекча текстдаги эга ва кесимлар орасига қўйилган. Ҳар икки ҳолат асосида ҳам ромanning 1939 йилги ўзбекча нашрида пайдо бўлган тире унинг 1950 йил нашрида (зикр этилган ўринларида) ишлатилмаган ва шундай қилиниши тўғри бўлган. Мисоллар келтираемиз:

Наконец явился Павел и с ним два молодых человека, она знала их, оба — фабричные. (21-б.)

Nahjat, jana ikki jigitca bilan birga Pavelni i ozi kelib kirdi, u jigitlarni i ikkavi ham—fabrikadagi balalardan bolib, kampirni d oziga taniş edilar. (15-б.)

Ниҳоят яна икки йигитча билан бирга Павелнинг ўзи келди.

У йигитларнинг иккови ҳам фабрикадаги болалардан бўлиб, кампирга таниш эди. (29-б.)

Интересный брак — интеллигентка и рабочий. (36-б.)

Xajr, ikkaviniz—ujlanişasiz, bu ujlaniş qziqqina boladi: bir zjali bilan bir işci. (25-б.)

Хайр икковингиз уйланишасиз, бу уйланиш қизиққина бўлади: бир зиёли қиз билан бир ишчи. (47-б.)

— Половина сердца — любит, половина ненавидит, разве это сердце, а? (36-б.)

— Koldulni i jarmi sevadi, qalqan jarmi—jaman koradi, şu ham koldul boldimi endi, э? (25-б.)

— Кўнгилнинг ярми севади, қолган ярми ёмон кўради, шу ҳам кўнгил бўлдими энди, а?— деди хохол. (47-б.)

Вся жизнь не такая... (80-б.)

Nahjat ham—burungida j emas... (53-б.)

Ҳаёт ҳам бурунгидай эмас... (102-б.)

Голос у нее был сочный, ясный, рот маленький, пухлый, и вся она была круглая, свежая. (20-б.)

Qizni d avazi—şralik aci q, aqzi kickinagina, dorda q ozi esa, jirjumala q, taza narsa edi. (14-б.)

Қизнинг овози ширали, оғзи кичкинагина, ўзи лўппи ва сўлқулдоқ эди. (27-б.)

Работая, он свистел, и свист у него был красиво печальный. (33-б.)

Iş sa qida huştak calar, uni i huştagi—qajojili, lekin cra jlik ci qar edi. (23-б.)

У иш чоғида ҳуштак чалар, унинг ҳуштаги ёқимли ва мунгли эди. (43-б.)

Мисоллардагидай ҳодисалар ромanning яна қуйидаги бетларида учрайди: 12—9—17, 13—10—18, 32—22—41, 51—34—65, 60—40—77, 80—53—102.

Ромanning 1939 йил нашрида иккинчи даражали бўлаклар орасига 78 ерда қўйилган, оригиналда йўқ тире унинг 1950 йил

босмасида туширилган. Таржимадан кўринишича, тиренинг ўша ўринларда қўйилишига асосан қисқа пауза сабаб бўлган:

В этой песне не слышно было печального раздумья души, обиженной и одиноко блуждающей по темным тропам горестных недоумений, стонов души, забитой нуждой, запуганной страхом, безличной и бесцветной. (32-б.)

Bu qoşuqdan—arzuda va acciq esankiraşlarniñ qaranqi soqma jollarida jalqiz basiga adasib jurgan koñulniñ munli xajal suruşlari, muhtaçlik kaltagini jegan, qorquvdan jurak aldirib qalqan ruhsiz va raçsiz koñulniñ sajhaları eşitilmas edi. (22-б.)

Бу қўшиқдан орзуда ва аччиқ эсанкирашларнинг қоронғи сўқмоқ йўлларида ёлғиз бошига адашиб юрган кўнгилнинг мунгли хаёл суришлари, муҳтожликда қолган, қўрқувдан юрак олдириб қўйган, руҳсиз ва рангсиз кўнгил наволари эшитилмас эди. (42-б.)

— ...Может, он увидит, что все против него направлено,— как, примерно, бог церковный. (52-б.)

—...intimalki, u, hamma narsaniñ, cunanci aytajik, ibadatxanadagi xudaniñ—oziga qarşi qaratbqanin koғar. (35-б.)

— ...эхтимолки, у ҳамма нарсаинг, чунончи айтайлик, ибодатхонадаги худонинг ўзига қарши қаратилганини кўрар (65-б.)

Они приучили ее слышать слова, страшные своей прямоотой и смелостью... (51-б.)

Ular anani—toғriliq va çur'at çhatidan çuda mudhiş sozlarni eşitmaqqa orgatdilar. (35-б.)

Улар онани тўғрилик ва журъат жиҳатидан жуда мудҳиш сўзларни эшитмоққа ўргатдилар. (67-б.)

Мисоллардан кўринадики, ўзбекча текстнинг 1939 йил нашрида қайд этилган ерларда тире ёзилишига на русча текстда ва на ўзбекча қоидада асос йўқ. Шунинг учун ҳам романнинг 1959 йил босмасида уларнинг туширилиши мувофиқ бўлган.

Иккинчи даражали бўлаklar орасидан тушириб қолдирилган 13 та тире романнинг 13—10—19, 28—19—37, 32—22—42, 32—22—42, 47—32—60, 56—32—71, 57—38—73, 62—41—79 (икки ерда), 62—42—80, 60—46—87, 69—46—87 (икки ерда) саҳифаларида кўринади.

Бир ўринда иккинчи даражали бўлак билан эга ўртасига қўйилган тиренинг (1939 й., 42-б.) туширилганини ҳам қайд этиш керак (1960 й., 80-б. оригиналда тире йўқ).

Булардан ташқари, оригиналда иккинчи даражали бўлаklar (18-б.) ва уюшиқ кесимлар орасида (ва билан) ёзилган (28-б.) тире 1939 йил таржимасида айнан берилади (13, 20-бетлар). Бироқ улар ҳам 1950 йил таржимасида тушириб қолдирилади.

Русча текстда қўшма гап компонентлари орасида ўринли равишда қўйилган тиренинг ўзбекча таржиманинг 1939 йил нашридаги қўшма гап компонентлари ўртасига қўйилиши, гаплар структурасига кўра, мувофиқ бўлиб чиққан. Бироқ улар романнинг 1950 йил таржимасида негадир туширилган. Масалан:

— Вы подумайте: был Павел — были книжки и бумажки... (64-б.)

— Ozini o'ylab koriq: Pavel barida—ktabcalar ham bar edi qaçazlar ham...(43-б.)

— Ўзингиз ўйлаб кўринг: Павел борида китобчалар ҳам бор эди, қоғозлар ҳам... (82-б.)

— А что ж?— отозвался он.— Коли вы читали, легко вспомнить. Не будет чуда — нет худа, а будет чудо — не худо. (84-б.)

— Nmasi bar?—deb çavab berdi Andrej. Bir marta oqub otgan bolsaniç—eslaş asan. Bolsa—davlat jetadi bolmasa—nmamiz ketadi! (55-б.)

— Нима қипти!— деб жавоб берди Андрей.— Бир марта ўқиб ўтган бўлсангиз эслаш осон. Бўлса давлат етади, бўлмаса нима миз кетади. (106-б.)

Тиниш белгилари орттирилиши. Роман таржимасининг бир-бирига қиёслаган қисмимизда (асосан ўхшаш конструкцияларда), унинг 1939 йил нашрида тиниш белгилари қўлланмаган 50 ерда 1950 йил босмасида янгидан вергул ишлатилганини аниқладик. Бу нашрда орттирилган вергуллар кўпроқ ажратилган иккинчи даражали бўлақларга муносабат нуқтаи назардан ишлатилган бўлса (28-та), бир қисми қўшма гап компонентлари орасида, ундалмаларга ва бошқа бир қатор сўзларга боғлиқ ҳолда қўлланган. 1950 йил нашрининг ана шундай ўринларида вергул орттириш тажрибаси асосан ажратилган иккинчи даражали бўлақларда ҳамда қўшма гап компонентлари орасида муваффақиятли чиққан.

Ажратилган иккинчи даражали бўлақларда вергул ишлатилишининг орттирилиши. Романнинг 1939 йил нашридаги ажратилган иккинчи даражали бўлақларда вергул қўлланмаган 19 ерда унинг 1950 йил нашрида вергул ишлатилган. Буларнинг 15 таси оригиналда вергул ишлатилиши билан ҳам мос бўлиб тушган, 4 таси ундай эмас, холос.

Бундай ўринларда вергулнинг орттирилиши, фактларнинг кўрсатишига қараганда, кўпроқ равишдош оборотларда кўринадди. Уларнинг олтитасини мисол тарзида келтирамиз:

Собрав все силы, стараясь говорить меньше, она сжала руку сына... (62-б.)

Butun kucini jiçib, gapni kamraq qilişga trişib ana, oçli-pi qolini qisdi...(41-б.)

Бутун кучини йиғиб, гапни камроқ қилишга тиришиб, она, ўглининг қўлини қисди... (78-б.)

Когда они ушли, она заперла дверь и, встав на колени среди комнаты, стала молиться под шум дождя. (67-б.)

Ular ciqib ketgac ana esikni berkitdi va, ujniç orta jerida tiz cokib alib, jamqir tavuşu astida ibadat qimmaqqa boşladi. (44 б.)

Улар чиқиб кетгач, она эшикни беркитди ва уйнинг ўртасида тиз чўкиб, ёмғир товуши остида, ибодат бошлади. (85-б.)

Мягко приставая к стеклам, они бесшумно скользили вниз и таяли, оставляя за собой мокрый след. (69-б.)

Ajnaklarga kelib jumshaqqina sujkangas, ular unsizgina jumalanim quruqqa tuşalar va, ketlarida nam bir qaldirib erib joqalar edi. (46-б.)

Қор ойнакларга келиб юмшоққина суйкангач, увиб тушиб кетар ва нам из қолдириб, эриб йўқолар эди. (88-б.)

Девушка быстро расстегнула пальто, встряхнулась, и с нее, точно листья с дерева, посыпались на пол, шелестя, пачки бумаги. (68-б.)

Qiz, darhal paltasining tugmalarini jecib ustini qaqqi va undan, daraxtdan tokilgan barglar kabi toda qaqqaz şitirab tuşib, jerlarga a: ildi. (46-б.)

Қиз, дарҳол пальтосининг тугмаларини ечиб, устини қоқди ва ундан, дарахтдан тўкилган барг каби, бир тўда қоғоз шитирлаб тушиб ерга сочилди. (88-б.)

Егор, помолчав, прошелся по комнате, потом подошел к ней и сказал: (75-б.)

Jegor biroz çim qalqas, ujni bir-ikki ajlandi, solgra unga jaqin kelib dedi...(50-б.)

Егор, бир оз жим қолгач, уйни бир-икки айланди, сўнгра онага қараб деди: (95-б.)

И, незаметно вынимая книги, пачку за пачкой, совала их в руки братьев. Каждый раз, когда книги исчезали из ее рук, перед ней вспыхивало желтым пятном, точно огонь спички в темной комнате, лицо жандармского офицера, ... (76-б.)

Nar daifa, qolidaqi kitab bolak qolqa otgac, uning koz aldiga xuddi qaraqqi ujda saqilqan gugurt kabi, sariq bir daq halida Gandarma ofitserining juzi kelib kondalaq bolar...(41-б.)

Ҳар дафъа, қўлидаги китоб бўлак қўлга ўтгач, унинг кўз олдига, худди қоронғи уйда чақилган гугурт каби, сариқ бир доғ ҳолида жандарма офицерининг юзи келиб кўндаланг бўлар... (97-б.)

Мисоллар кўрсатадики ажратилган иккинчи даражали бўлақларга боғлиқ ҳолда орттирилган вергуллар мавжуд қоидамизга мос бўлиб тушган.

Юқоридагидай фактлардан 12 таси романнинг 3—3—5, 10—8—15, 13—9—18, 15—11—21, 16—12—22, 32—22—41, 37—25—43, 45—30—58, 72—48—9, 74—48—92, 72—47—91, 80—53—102-бетлариде кўринади.

Қўшма гап компонентлари орасида вергул ишлатилишининг орттирилиши. Бундай ҳодисадан бешта учратдик. Оригиналда ўша 5 та қўшма гап компонентлари орасида асосан вергул бўлган. Шу вергуллар романнинг 1939 йилда нашр этилган таржимасида тушириб қолдирилган. Улар 1950 йил босмасидаги қўшма гаплар компонентлари орасида ёзилган. Масалан:

Довольно много ему в голову вколачивали, чего он не желал совсем — будет! (52-б.)

Joq jerdagi bəla-battarlarni, ozi istamasa ham uning mijasiga xob tuldurdilar, bəs endi! (35-б.)

Йўқ ердаги бало-бадтарларни, ўзи истамаса ҳам, унинг миёсига хўп тўлдирдилар, бас энди! (60-б.)

Видно, все из меня было выбито, заколочена душа наглухо, ослепла, не слышит... (79-б.)

Bu kaltaklarning zarbidan menda hech narsa qalmaqan koqchim taqataq berkitilgan, koku koq bolgan, hecnarsani esitmajdiganda oxşajdi...(53-б.)

Бу калтакларнинг зарбидан менда ҳеч нарса қолмаган, кўнглим тақатақ беркитилган, кўру қар бўлган ҳеч нарсани эшитмайдиганга ўхшайди. (100-б.)

Романнинг қўйидаги саҳифаларида ҳам юқоридагидай фактлар бор: 53—96, 55—37—70, 69—68—46—87. Бир ўринда уюшиқ кесимнинг равишдош шакллигидан сўнг (1950, 85-б.) вергул қўйилиши ҳам ўринли бўлган; романнинг 1939 йил нашрининг (46-бет) ўша ерида вергул қўйилмаган экан. (Оригиналда ҳам вергул бор).

Ундалмаларга боғлиқ ҳолда вергул ишлатилишининг орттирилиши. Романнинг оригиналида ундалмага боғлиқ ҳолда қўйилган 6 та вергул унинг 1939 йилда босилган ўзбекча таржимасида туширилиб қолдирилган бўлса-да, улар 1950 йилда нашр этилган таржимада ундалмаларга боғлиқ ҳолда яна қўлланганлар. Масалан:

— Затем, мамаша, я приступаю к делу. (64-б.)

Soqra biqisan meniñ darnal işga başlaşım lazım. (43-б.)

«Сўнгра, бибижон, мен дарҳол иш бошлашим лозим». (81-б.)

Юқоридагидай ҳодисалар (6 танинг 4 таси) романнинг 25—17—33—30—20—40, 46—31—59, 48—33—62-бетларида учрайди. Шунингдек, 1950 йил нашрининг икки ери (25—18—34, 52—35—68-бетлар)да ундалмаларга боғлиқ равишда вергул қўйилган.

Юқорида келтирилганлардан ташқари, 1950 йил нашрида 1939 йил нашрига қўшимча равишда ўн беш ерда вергул ишлатилади. Улар гапдаги *сўнгра* (6-б.) (2 ерда), (16, 17 ва 99-бетларда), (18—33, 84, 101-бетларда), (16, 79, 93-бетларда), *лекин* (30, 102-бетларда) сўзларидан кейин қўйилган. Текстнинг синтактик-семантик мазмунига қараганда, ўша вергулларнинг ҳаммаси деярли ўринсиз ишлатилган.

Романни 1939 йил нашрида *гўр азоби турмуш* (17-б.) таркиби орасида ҳеч қандай тиниш белгиси бўлмагани ҳолда, у таркиб 1950 йил босмасида *гўр азоби, турмуш* шаклида (бир вергул орттирилиб) берилган. Демак, мазмун бузилган. Романнинг шу нашрида ўшандай ўринсиз орттирилган вергул (85-бетда) унинг 1939 йил босмасида ёзилмаган экан. Бироқ қўйидаги таркиб орасига тире қўйиб, романнинг 1950 йил нашрида тўғри иш қилинган: худо уйи — черковга (44-б.). Бу таркиб романнинг 1939 йил нашрида тиниш белгисиз берилган экан (23-б.).

Юқорида «Она» романининг 1939 ва 1950 йил нашрларининг 17 қисми (1950 йил босмаси бўйича 107 бети) тиниш белгилари қўлланиши жиҳатидан қиёсланди.

Қиёслашимиз икки нашри ўртасида 11 йил фарқи бўлган икки нусханинг тиниш белгилари ишлатилиши бўйича бир-биридан 387 та тафовутга эга эканини кўрсатди. Мавжуд қондаларга мослиги жиҳатидан, 387 та тузатишдан 241 таси ўринли бўлган. Барча тафовут эса қуйидаги ҳолат ва фактларда содир бўлган.

1. Нуқта ундов ва сўроқ белгиси билан; сўроқ белгиси кўп нуқтали сўроқ билан; ундов белгиси сўроқли ундов белгиси билан; кўп нуқтали ундов белгиси кўп нуқта билан алмаштирилган. Демак, ўзгариш гап охирида қўлланувчи (кўп нуқтанинг ҳам шундай вазифадагисини) тиниш белгиларини ўзаро алмаштириш доирасида юз берган. 32 тага етган бу ўзгаришдан 24 та алмаштириш нотўғри бўлган. Бу 24 та ҳодисанинг барчасида ҳам 1939 йил нашрида қўйилган белгилар тўғри бўлиб чиқди, чунки у нашрда оригиналнинг ўринли қўйилган белгисини сақлашга эътибор берилган.

Ана шундай йўл туфайли романинг 1939 йил нашрида ўзга ифодали конструкцияларда ўринли қўйилган нуқта, ундов белгиси ёки вергул ўрнига алмаштирилган 10 ердаги тиниш белгиси кўпи вергул, бир қисми икки нуқта, қисми ундов белгисидан 7 тасида аввалги (1939 йилги) нашрнинг ҳақли экани билинди. Шунингдек, романинг 1950 йил нашрида қўшма гаплар компонентларига боғлиқ ҳолда 9 ерда ўзгартирилган тиниш белгиларидан 4 таси ҳамда 5 та гап охиридаги нуқта (3 таси вергулга, 2 таси нуқтали вергулга)нинг ҳаммаси нотўғри алмаштирилган.

2. Нуқтали вергул ва икки нуқта билан вергул, тире билан вергул, вергул билан тире, вергул билан нуқтали вергул алмаштирилган. Демак, икки нашр ўртасидаги тафовут гап ичида қўлланиладиган тиниш белгиларини ўзаро алмаштиришда кўринган. Нуқтали вергулнинг 10 жойда вергулга алмаштирилганининг 6 таси, тиренинг 11 жойда вергулга алмаштирилганининг 9 таси ва 7 жойда вергул ўрнига нуқтали вергул ёзилиши тўғри чиққан; икки нуқтанинг 5 жойда вергул билан алмаштирилишининг барчаси нотўғри бўлган.

Бу алмаштиришлар уюшиқ бўлақлар, изоҳловчи ва изоҳланмишга, қўшма гап компонентлари ҳамда ундальма каби факторларга боғлиқ ҳолда содир бўлган.

3. Гап ичида қўлланидиган тиниш белгиларидан (баъзангина ёзилмай қолдирилган қўштирноқ ва икки нуқтани ҳисобга олмаганда) романинг 1939 йил нашрида ишлатилган вергул ва тирелардан 218 таси туширилган. Булардан туширилган вергуллар 164 экан. Текширишимизга кўра, туширилган вергуллардан 45 таси эга ва кесимга боғлиқ ҳолда, эгдан кейин, 20 таси иккинчи даражали бўлақлардан сўнг, 30 таси асосан уюшиқ бўлақлар ва қўшма гап компонентлари орасида боғловчилар билан бирга келган экан. Асос эътибори билан айтганда, улар романинг

1939 йил босмасида озгина пауза сезилган ерларга қўйилган эканлар. Шу белгиларнинг романнинг 1950 йил нашрида ўша ўринларда кераксизлигидан ва қоида нуқтан назаридан ҳам туширилиши тўғри бўлган. Бу нашрда ёзилмай қолдирилган 94 та вергулдан 47 таси романнинг 1939 йил босмасида ажратилган иккинчи даражали бўлақларга, 19 таси қўшма гапларнинг компонентларига, қолганлари гап бўлақлари билан грамматик жиҳатдан боғланмаган сўзларга боғлиқ ҳолда қўлланган экан.

Туширилган 54 та тиредан 29 таси эга ва кесимга, 21 таси иккинчи даражали бўлақларга, 4 таси эса қўшма гапларнинг компонентларига боғлиқ ҳолда қўйилган экан. Қайд этилган тирелардан охириги 4 тасининг туширилиши қоидага зид бўлган.

4. Қийёслашимиз романнинг 1950 йил нашрида, унинг 1939 йил босмасида қўлланган тиниш белгиларидан ташқари, яна 40 та вергул янгидан қўйилганини кўрсатди. Буларнинг ишлатилиши мавжуд қондаларга мос бўлиб, уларнинг 21 таси ажратилган иккинчи даражали бўлақларга, қўшма гапларнинг компонентларига, ундалмаларга ва бошқа бир қатор сўзларга боғлиқ ҳолда қўйилган. Ҳамма орттирилган вергуллар мавжуд қондаларга мос тушган.

«Қутлуғ қон» романи бўйича

Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романи 1941 йилда нашр этилади. Романнинг шу нашри билан унинг 1957 йил босмасида тиниш белгилари қўлланишини бир-бирига солиштирдик. Қийёслашда икки нашрнинг синтактик структура жиҳатдан бир-биридан деярли фарқи бўлмаган текстларини кўздан кечирдик. Текшириш тиниш белгилари ишлатилиши жиҳатидан бу романнинг икки нашри орасида ҳам бирмунча фарқли ўринлар борлигини кўрсатди. Булар ҳам, «Ўтган кунлар»дагидек, гап охирида ва гап ичида келадиган тиниш белгиларини бир-бирига ёки гап охиридаги ишоралар билан гап ичида қўлланадиган баъзи ишораларни ўзаро алмаштирилишида, тиниш белгиларнинг туширилиши ҳамда орттирилишида кўринди. Буларнинг ҳам ҳар бирини етарли фактлар билан кўриш ва тўлароқ таҳлил этиш тиниш белгилари қўлланиши принципининг 40 ва 50-йилларда қайси томонга қараб ривожланганини яхшироқ аниқлашга имкон беради.

Гап охирида келадиган тиниш белгиларининг бир-бирига алмаштирилиши. Бундай алмаштириш ҳодисаси романда 18 та кўринади. Улардан 13 таси романнинг 40—35, 69—61, 80—77, 73—65, 97—87, 33—28, 73—65, 105—94, 94—84, 98—58, 101—91, 105—94, 105—94-саҳифаларида учрайди. Булардан учтадан ердаги сўроқ билан ундов борлиги ва кўп нуқтали сўроқ ҳамда икки ердаги ундов белгиси сўроқ аломатига, уч ердаги кўп нуқта бир нуқтага, икки ердаги нуқта ундов белгисига алмаштирилган. Ҳар бир ҳодисадан биттадан мисол келтирамиз:

— Ziqla adəmmidi u?..—başını kotarnıaj sorədi Jolci.

— Зиқла одаммиди у?— бошини кўтармай сўради Йўлчи. (65-б.)

— Assalamı,— Jolci ornidən turdi—tojda korinmadınız, Səlim aka!
— Dokande edin.

— Assalom,— Йўлчи ўрнидан турди,— тўйда кўринмадингиз, Салим ака?

— Дўконда эднм... (84-б.)

— ...Kəminənin dərdi endi bir dərəcə ənləşildimi? Millij sərəmejə usun icajlik.

— ...Kaminaning dardi endi bir daraжа англашилдими? Миллий сармоя учун ичайлик! (88-б.)

— ...Peterburgga qajtqanınızda, oz təəssuratinisni pajtəxt xanimlərigə sozləb bərsəñiz, əçik bir pəemə kəbi tinləjəcəklərigə şubhe qilməjmən...

— ...Петербургга қайтганингизда ўз таассуротингизни пойтахт хонимларига сўзлаб берсангиз, ажиб бир поэма каби тинглаяжакларига шубҳа қилмайман. (94-б.)

Мисолларнинг текстлари мазмундан англашиладики, романинг 1957 йил нашрида унинг 1941 йил босмасидаги айрим гапларнинг охиридаги тиниш белгиларининг алмаштирилиши ўринли бўлган. Текстлар келтирилмаган биттадан бошқа алмаштиришлар ҳам мувофиқ чиққан. Қуйидаги текстдагина кўп нуқтали сўроқ белгисининг сўроқ аломатига алмаштирилиши тўғри бўлмаган. Мазмунга кўра, у ундовли сўроқ белгисига алмаштирилиши лозим эди. Масалан:

— Nmə dejsiz,—həjrətlanib dedi Tolci—ozı bolməsə, əsulə qəerdan?..

— Нима дейсиз,— ҳайратланиб деди Йўлчи,— ўзи бўлмаса, ашула қаердан? (28-б.)

18 та алмаштиришдан қолган 5 тасининг ҳар бири биттадан ҳодиса сифатида учрайди. Уларнинг тексти билан келтириб алмаштириш ўринли бўлганини кўрсатади. Масалан: 25, 439, 489, 579, 768 карт.

— Nma işiñ bar? (6-б.)

— Нима ишинг бор? (7-б.)

Bu saddə səmimij, namusli qışlaqi sezlorini axurigacə eşitşga bərdəş qilməj, tezraq qacışqa intilarkən, qiz uniñ qollarini ahistəginə uşlədi.

Бу содда, самимий, номусли қишлоқи қизнинг сўзларини охиригача эшитишга бардош қилмай, тезроқ қочишга интиларкан, қиз унинг қўлларини оқистагина ушлади... (43-б.)

Hammasini sinadik. Xatinini ham kambəqalliq jiqitdi, bu jerdagi aqir iş nabud qildi. Bu tamanlarga andak fikir jurguzib, kejin gapirin Jarmat aka! (54-б.)

Ҳаммасини синадик. Хотинимни ҳам камбағаллик йиқитди, бу ердаги оғир иш нобуд қилди. Бу томонларга андак фикр юргизиб, кейин гапиринг, Ёрмат ака. (48-б.)

—Barəsənmi, Oraz!...(64-б.)

— Борасанми, Уроз?.. (56-б.)

Uni həm kordik, benihaizat zarur nərsə, kredit prasant, zəvad, kəmpəniyə, jənə birmunca sozlər barki, həmməsi nuqul fəjdəli nərsəlr. Sizlərnikiçi? Cərijdə jənə nmə, məqmə!..Təvbə. (84-б.)

Уни ҳам кўрдик, бенихоят зарур нарса; кредит, процент, завод, компания, яна бирмунча сўзлар борки, ҳаммаси нуқул фойдали нарсалар. Сизларники-чи? Жарийда, яна нима, мажмуа! Тавба! (75-б.)

Тиниш белгиларини алмаштириш гап охирида ишлатиладиган ишоралар билан гап ичида қўлланадиган белгилар ўртасида ҳам юз берган. Ана шундай алмаштириш, тиниш белгилари ишлатилиши жиҳатидан, ё айрим гапни қўшма гап компонентидай, ёки қўшма гапни айрим-айрим гапдай кўрсатади. Бундай алмаштиришнинг ўринли чиққан 10 тасидан биттадани нуқта билан, вергул ва икки нуқта; 8 таси икки нуқта билан нуқта ўртасида юз берган. Шулар романнинг 6—6, 12—10, 20—18, 38—33, 44—38, 68—60, 71—63, 83—74, 86—77, 89—79-бетларида учрайди. Шулардан бир неча мисол:

U ustəniq qolliqə tuşa—tuşa xob ezilgən, qarni pəsaq, cirkin kəttə səməvərnəi aldido jaqac jəlkəsini qisib oturər. Kəlgən-kotgən adəmlər blan uncalik isi jəq... (6-б.)

У устанинг қўлига туша-туша хўб эзилган, қорни пачақ, чиркин катта самоварнинг олдида ёғоч елкасини қисиб ўтирар, келган-кетган одамлар билан унчалик иши йўқ... (1957 й., 6-б.)

—Xəfə bolaməq aka,—deqanniñ jəlkəsini qaqib jupetdi Jolci,—fəlakət eməs ərəvə sinədi, tuzətilədi.

—At-ərəvə osimniki bolsajdi çərgə quləb kətsa həm məjljidi... (44-б.)

— Хафа бўлманг, ака,—деҳқоннинг елкасини қоқиб юпатди Йўлчи,— фалокат эмас, арава синади, тузатилади.

— От-арава ўзимники бўлсайди, жарга қулаб кетса ҳам майлийди... (38-б.)

U Təntibəjvəccəniñ baqিদəgi ucraşuvden soñ Nurini korməgon bolsə ham, uniñ osə voqtdəgi həjəcan blan ejtgon sozlərigə işanabsləgən edi: „Qiz meni sujməsə, ketimdən qidirib jurədini? Qorqməsdən, tutulib qalqanda gəp-zos bilişni nəzər-psənd qilməsdən, kəcəsi janimga ciqarmidi?“ deb ojləgən edi. (89-б.)

У Тантибойваччининг боғидаги учрашувдан сўнг Нурини кўрмаган бўлса ҳам, унинг ўша вақтдаги ҳаяжон билан айтган сўзларига ишона бошлаган эди. «Қиз мени севмаса, кетимдан қидириб юрадими? Қўрқмасдан, тугилиб қолганда гап-сўз бўлишни назар-писанд қилмасдан, кечаси ёнимга чиқармиди?» деб ўйлаган эди. (70-б.)

U...çəvab berdi.

—Bilməjmən tutgən çajimni almədimi, ja qaşini ucurmədimi, xulləs, çahlinni cigardi la'nəti...

У... жавоб берди:

— Билмайман, тутган чойимни олмадими, ё қошини учирма-
дими, хуллас, жаҳлимни чиқарди, лаънати. (61-б.)

Икки нуқтани нуқта билан (2 ерда), нуқтани нуқтали вергул билан (1 ерда) алмаштириш бўйича кўринган 3 ҳодиса тўғри бўлмаган. Текстлар мазмуни бу масалада романнинг 1941 йил наشري тутган йўлнинг мувофиқлигини кўрсатади. Масалан:

Nəq peşin vəgtida, Jarmət caj—nan alib keldi, ularni jerga qojməsđan, Jolcini kajidi:

— Tez ciqil-d-e...kunning issiqini sezəsizmi? (28-б.)

Нақ пешин вақтида Ёрмат чой-нон олиб келди, уларни ерга қўймасдан, Йўлчини койиди.

— Тез чиқинг-э... Куннинг иссиғини сезасизми?! (25-б.)

Kejin „cu“ deb atga qəmsi urəkəp, Jolciga qicqirdi:

— Nav, jgit, kecagi sarıqni bitrib qojin; (42 б.)

Кейин «чу» деб отга қамчи ураркан, Йўлчига қичқирди:

— Хов, йигит, кечаги чопиқни битириб қўйинг! (37-б.)

Qarşidəgi sajaxanəci ucqun tegişi blan guv ələngələnuçi qirindi bolsə, bunisi ələngəni sondiruci hol tenkə. Sajaxnadə adəm kop. (43-б.)

Қаршидаги чойхоначи учқун тегиши билан гув алангаланувчи қиринди бўлса, буниси алангани сўндирувчи ҳўл тўнка; чойхонада одам кўп. (37-б.)

Мисол ва таҳлилларимиздан кўринадикки, 18 та гап охирида алмаштирилган белгилардан 17 таси гапларнинг мазмунига мос бўлиб тушган, биттасидагина романнинг икки нашрида ҳам мувофиқ белги қўйилмаган. Унда гап мазмунига кўра, сўроқ ва ундов белгиси бирга ёзилмоғи лозим эди. Булардан ташқари, айрим гап ёки қўшма гап компонентлари орасида тиниш белгиларининг алмаштирилиши бўйича кўринган 10 та ҳодисада ҳам романнинг 1958 йил нашрида тутилган йўл тўғри бўлган. Бироқ уч ўриндаги алмаштириш тўғри бўлмаган. Бу ўринда 1941 йил наشري қўллаган тиниш белгилари мувофиқ эди.

Гаплар охири билан боғланган ҳолда тиниш белгиларини ўзгартиришда романнинг 1958 йил нашрида тутилган йўл шундан далолат берадими, гапларнинг мазмунига, уларнинг мазмун муносабатлари ва грамматик структураларига қараб тиниш белгилари ишлатиш кундан-кунга ривожланган, уларда камолотга томон йўналиш юз берган. Демак, романнинг бу нашрида унинг 1941 йил босмасидаги шу соҳа бўйича йўл қўйилган хатолар кўрсатилган ўринларда тузатилган.

Гап ичида келадиган тиниш белгиларини алмаштириш. Бундай ҳодисадан 28 та учратдик. Булардан нуқтали вергул ҳам, тире ҳам 6 тадан ерда баён аломати билан; вергул 6 ерда, нуқтали вергул 3 ерда тире, 3 ерда эса баён аломати билан; баён аломати 1 ерда нуқтали вергулга ҳамда қўштирноқ 2 ерда вергул билан алмаштирилган. Улар романнинг 6—6 (3 ерда), 11—10, 12—10, 15—13, 20—18, 20—18, 23—21 (икки ерда), 37—32, 46—40, 48—42 (2 ерда), 65—58, 68—60, 69—62, 71—63, 72—64

(2 ерда), 82—73, 85—76, 98—87, 99—89, 101—91, 104—93, 106—95, 107—96-бетларида учрайди. Булардан 97-бетдаги тиреннинг вергулга, 106-бетдаги вергулнинг нуқтали вергулга алмаштирилиши мавжуд қоидаларга мос бўлиб тушмаган. Улар 1941 йил нашридагидай берилиши керак эди. Масалан:

...Abdulxaliq baj qashini smirib, unickə-xatin caliş avazi blən gərgə ərələşdi...(97-б.)

...Абдулхалиқбой, қошини чимириб, ингичка, хотинчалиш овози билан гапга аралашди... (32-б.)

Jolci ertələb ujqanərkən, jrik qar parcələri xizmət kərxananiq kickinə derəzəsizə urular, uniq siniq ajnəsiddən uj icigə həm ucib kirar, nəm tə'siridə eski nəmət qolənsə is tərqətər edi. (105-б.)

Йўлчи эрталаб уйғонаркан, йирик қор парчалари хизмат корхонанинг кичкина деразасига урилар, унинг синиқ ойнасидан уй ичига ҳам учиб кирар; нам таъсирида эски намат қўланса ис тарқатар эди. (95-б.)

Бошқа саҳифалардаги алмаштиришлар мувофиқ. Уларнинг айримларини мисол тарзида келтирамиз:

Koprikdən otış blənaq guzar başləndi: kəcəniq ikki tamanidə bir-birigə qərşi ikki sajaxanə; bur qəssab dəkani, buniq janigə suqulgan kickinə baqqalciliq. (6-б.)

Кўприкдан ўтиш биланоқ гузар бошланди: кўчанинг икки томонида бир-бирига қарши икки чойхона, бир қассоб дўкони, бунинг ёнига суқулган кичкина боққолчилик. (6-б.)

Havuzdən jigirma qədəmlər nəridə tərt tamani aciq, ustunləri srajli nəqşləngən, erdən odəm hoji hələnd kətərilib solingən kətətginə şijran: buniq atrafi gulzar. (12-б.)

Ҳовуздан йигирма қадамлар нарида тўрт томони очиқ, устунлари чиройли нақшланган, ердан одам бўйи баланд кўтарилиб солинган каттагина шийпон; бунинг атрофи гулзор. (10-б.)

Adəmlər bir pəstginə jəjilib, haj-huj blan qirilgan-qaqrəgan halqumlərini həlləjbaşlədilər. (65-б.)

Одамлар бирпасгина ёйилиб, ҳой-ҳуй билан қирилган, қақраган халқумларини ҳўллаша бошладилар. (58-б.)

...„Atəbaj ortaga kşi qojdiribdi, kicik əqligə sizni sərətibdi.“ (50-51-б.)

...«Отабой ўртага киши қўйдирибди: кичик ўғлига сизни сўратибди»; (44-б.)

...Men seniki: atam, anam zorləb bir bajvəccəgə uzetədi: (107-б.)

...Мен сеники, отам, онам зўрлаб бир бойваччага узатади. (96-б.)

Гап ичида қўлланадиган тиниш белгиларини бир-бирига алмаштириш бўйича келтирилган мисоллар тексти ҳамда тексти келтирилмаган фактлар бу ҳодиса кўпинча қўшма гап ва уюшиқ бўлақларнинг компонентлари орасида юз берганини кўрсатади. Ажратилган бўлақларга боғли ҳолдаги алмаштиришлар бир нечтагина кўринди, холос. Алмаштиришнинг яқин ҳаммаси деярли қоидаларга мос. Демак, ўринли алмаштириш бўлганидан англа-

шиладики, гап ичида қўлланадиган тиниш белгиларини гап қисмларининг маъно ва грамматик муносабатларга мувофиқ равишда ишлатишга бўлган эътибор анчагина ортган.

Гап ичида қўлланадиган тиниш белгиларининг туширилиши. Бу ҳодиса фактлари кўпроқ вергулнинг, баъзан қўштирноқ ва тиренинг туширилишида кўринади.

Вергулнинг туширилиши. Мазмун ва ундаги оттенкалар ифодаси талаб қилмайдиган ерларда ҳам вергул ишлатилгани намунаси романнинг 1941 йил нашрида анча-мунча учрайди. Улардан бир қанчаси романнинг 1957 йил босмасида туширилади.

Фактларни ўрганишимиз туширилган вергуллар романнинг 1941 йил нашри текстида кўпроқ эгадан сўнг, гоҳо кесимдан олдин ёки кейин; бир қанча ўринларда иккинчи даражали бўлақлар ва айрим қўшма кўп компонентлари орасида уларнинг ўринсиз қўлланганини кўрсатди. Уларнинг кераксиз ерларда ишлатилишига мазкур ўринлардаги пауза сабаб бўлгани кўринади. Фактлар келтирамыз:

Эгадан кейинги ёхуд олдинги вергулнинг туширилиши. Бу ҳодисани 14 ерда учратдик. Улар романнинг: 10—9, 11—10, 11—10, 15—13, 18—15, 23—20, 58—59—52, 70—71—62, 71—63, 72—64, 85—75, 91—81, 100—90, 107—96-бетларида экан. Булардан 10 тасида эгадан сўнг, қолган тўрттасида кесим билан эга ўртасида (эгадан олдин) қўйилган вергуллар туширилган. Тубанда ҳар ихки тур ҳодисадан айрим мисоллар келтирамыз:

...Kicik aʃar Juzi, xoʻraznin taʃisidəj qip-qizil... (11-б.)

...Кичик айёр юзи хўрознинг тожисидай қип-қизил... (10-б.)

...Səhərdagi havliqizga kelganim, qirə-şirə jadimdə bar... (10-б.)

...Шаҳардаги ҳовлингизга келганим ғира-шира ёдимда бор... (9-б.)

Ajam, başaq terdi. (15-б.)

Аям бошоқ терди. (13-б.)

Bözemi, ʻraqmi musolləsmi, kanjəkmi.—qəjməjdı, ešan
(70—71-б.)

Бўзами, арақми, мусалласми, коньякми, қўймайди эшон. (63-б.)

—Zjan?—Mirzəkərimbajnin, kəzi ojnəb ketdi.—Zjan kərsə, nماغa ciqaradi, haligi amin? (75-б.)

— Зиён?— Мирзакаримбойнинг кўзи ўйнаб кетди.— Зиён кўрса, нимага чиқаради ҳалиги амин? (75-б.)

Иккинчи даражали бўлақларга боғлиқ ҳолда қўйилган вергулнинг туширилиши. Бундай ҳодиса романда 14 та экан. Шулардан 9 таси романнинг 1941 йил босмасида 5, 48, 75, 86, 88, 93, 95, 99, 102-бетларида иккинчи даражали бўлақлар орасида; 1 таси (38—39 да) иккинчи даражали бўлақдан кейин, кесимдан олдин 4 таси 48, 58, 63, 96—97-бетларида кесимдан кейин, иккинчи даражали бўлақдан олдин, ёзилган бўлиб, шулар романнинг 1957 йил (5, 42, 66, 77, 79, 83, 85, 89, 92, 33, 51, 56, 97-бетлари-

да) нашрида туширилган. Вергулларнинг ана шу ўринларда туширилиши мувофиқ бўлган. Улардан бир нечта мисоллар келтирамиз:

...At-arəvə kotərgən sən...juzlərgə, qizqin temir ucquni kabi a pişəg, nəfəsni həqəg edi. (5-б.)

..От-арава кўтарган чанг... юзларга қизғин темир учқуни каби ёпишар, нафасни бўғар эди. (5-б.)

Тўй тўғрисида шундай дейди:...(48-б.)

Тўй тўғрисида шундай дейди: (33-б.)

Романинг 1941 йил нашрида ажратилган иккинчи даражали бўлақларга боғлиқ ҳолда қўйилган 25 ердаги вергул унинг 1957 йил нашрида туширилган. 16 ерда туширилган вергул асосан равишдош оборотларга (баъзиси оборот эмас) боғлиқ ҳолда бўлиб, 9 таси асосан ажратилган бўлақларнинг бошқа турларига оид бўлган. Туширилган вергуллар романинг 5—6—5, 6—5, 8—6, 9—7, 12—10, 18—16, 20—18 (2 ерда), 20—18, 34—30, 37—32, 41—35, 42—36, 46—40, 48—42, 65—68, 75—66, 75—66, 81—72, 88—78, 90—80, 94—84, 96—85, 102—91-бетларида учрайди. Улардан бир неча мисол келтирамиз:

Uning aciq jaqəli uzun kəjləgi, ustidən aləcə jəxtəgi, suvgə pişgəndə], çiqqə hol həgən... (6 б)

Унинг очиқ ёқали узун кўйлаги, устидаги олача яхтаги сувга пишгандай жиққа ҳўл бўлган... (6-б.)

...qəlin, qarə çun səkməngə eəlgən qazaq devərgə sujəlib mudrəg, minut səjin kazini acib laqəjdlik bilən səməvərcigə bujurəg edi: „şilimni uzat.“ (8-б.)

...қалин, қора жун чакмонга ўралган бир қозоқ, деворга суялиб мудрар, минут сайин кўзини очиб лоқайдлик билан самоварчига буюрар эди: «шилимни узат!» (7-б.)

Bu gəpni eşitgandan kejin, keksə baj başini quji salib, birdan honrəb jiqləb jubardi. (75-б.)

Бу гапни эшитгандан кейин кекса бой бошини қўйи солиб бирдан ҳўнграб йиғлаб юборди. (66-б.)

Мисоллар ва мисолга келтирилмаган фактлар шуни кўрсатадики, ажратилган иккинчи даражали бўлақларга боғлиқ ҳолда қўйилган вергулларнинг романинг 1957 йил нашрида туширилиши мавжуд қоидалар талабига мувофиқ бўлиб чиқмаган.

Уюшиқ бўлақлар орасида вергулнинг туширилиши. Бу ҳодиса романинг 1941 йил босмасида уюшиқ бўлақларни бир-бирига боғлаган ва дан олдин ёзилган уч ердаги вергул унинг 1957 йил нусхасида туширилганида кўринади. Масалан:

At qəri, və bənəjət arriq edi...(43-б.)

От қари ва бениҳоят ориқ эди... (37-б.)

...eşik aldida təxtədi, və uni kəzdən qacirdi, (102-б.)

...эшик олдида тўхтади ва уни кўздан қочирди. (91-б.)

...naz qilədiləg, kulədiləg, icədiləg, və icişgə məçbur qiladilar... (105-б.)

...ноз қиладилар, куладилар, ичадилар ва ичишга мажбур қиладилар... (94-б.)

Текстнинг умумий мазмунига қараганда, қўйидаги уюшиқ бў-
лаклар орасида вергулнинг туширилиши ўринли бўлмаган:

Joqan, tinqarə sac əgumi...pəstigə kindəkkə qədər tuşib turədi
(43-б.)

Йўғон тим қора икки соч ўрими... пастга киндикка қадар тушиб
туради. (43-б.)

Keç tekis көсаса uzaqdan craqлар туман icida хра, savuq nur
sepadі. (94-б.)

Кенг, текис кўчага узоқдан чироқлар туман ичида хира — со-
вуқ нур сепади. (84-б.)

Шундай қилиб, уюшиқ бўлаклар орасидан мувофиқ ва ному-
вофиқ туширилган вергуллар миқдори 7 тага етган.

Шунингдек, тубандаги 3 та қўшма гап ичидаги вергулнинг ва
бир кўчирма гап охиридаги ундов белгисининг туширилиши ҳам,
қоидага кўра, мувофиқ бўлмаган:

„Atni jedil,“ dedim icimda. (24 б.)

«Отни единг» дедим ичимда. (21-б.)

„...Ojigamliq qilişmasa, məjli-ja...“ (46-б.)

«...Фирромлик қилишмаса майли-я...» (40-б.)

Tantibajvaccsa har safar „colaq!“ deb qicqirar ekan...(71-б.)

Тантибойвачча ҳар сафар «чўлоқ» деб қичқирай экан, ...
(1957 й., 63-б.)

Bilib qalsalar, nima bəladı? (79-б.)

Билиб қолсалар нима бўлади? (79-б.)

Бироқ тубандаги *ниҳоят* сўздан кейинги вергулнинг тушири-
лиши мувофиқ бўлган, чунки ана шундай ўринларда келган боғ-
ловчи вазифасидаги сўздан сўнг вергул қўйилмаслигини белги-
лар ишлатилиши амалиёти ҳам, қоида талаби ҳам қувватлайди.

Ularni dəm qarqab, dəm ularga jalinib, nhajət, barcasini jat-
qizdi. (76-б.)

Уларни дам қарғаб, дам уларга ялиниб, ниҳоят барчасини ёт-
қизди. (68-б.)

Вергул туширилиши ҳодисаси ундалмадан олдин бир ерда,
кириш сўздан кейин уч ерда учрайди. Масалан:

— Сона, Şoqasim, sajlanga! (60-б.)

— Жўна, Шоқосим, чайлангга! (53-б.)

Cından ham, harbir tojda təpalan qilib, bearman ojnab—kuliş-
ga ərgangandan balalar bu „Uluqtoj“ dan narazi edilar. (92-б.)

Чиндан ҳам ҳар бир тўйда тўполон қилиб, беармон ўйнаб-
кулишга ўргангандан, болалар бу «улуғ тўйдан» норози эдилар.
(82-б.)

Тиренинг туширилиши. Бу белги романинг 1957 йил нусха-
сида қўйидаги бетларида туширилган: 7, 12, 13, 16, 20, 42, 55,
74, 8-бетлар. Улар романинг 1941 йилдаги босмасида 4 ерда
эгадан кейин, бир ерда қўшма гап компонентлари, бир ерда ик-
кинчи даражали бўлаklar орасига ёзилган экан. Шунингдек, бу
белги тире билан бошланган мустақил кўчирма гап ўртасига
ҳамда ўшандай кўчирма гапдан кейинги автор гапидан олдин

биттадан ерга ҳам қўйилибдир. Булардан қондага мос бўлмаган 7 таси романнинг 1957 йил босмасида тўғри тузатилган. Улардан мисоллар келтирамиз:

Jaşil bojaq blan bejalgan, ust tomani ojmakar—pañçarali katta va aqir darvazaga jetganda, jgitiñ juragi biraz ojnab ketdi. (9-б.)

Яшил буюёқ билан бўялган, уст томони ўймакор панжарали, катта ва оғир дарвозага етганда, йигитнинг юраги бир оз ўйнаб кетди. (7-б.)

...xatinniñ kənligha, rəjiga qarab iş qilgan erkak—adamı emas, çjan. (15-б.)

...хотиннинг кўнглига, раъйига қараб иш қилган эркак одам эмас, жиян. (13-б.)

U...Jolci blan kərişar ekan,—qərqan iciga kirib ketgan baj, bir zumda jana eşikda kərinđi...(19-б.)

У... Йўлчи билан кўришар экан, қўрғон ичига кириб кетган бей, бир зумда яна эшикда кўринди... (16-б.)

Битта тузатиш мувофиқ бўлмаган. Масалан: 89 пар икки хил.

Puldar adam—qanatli adam...(14-б.)

Пулдор одам.— қанотли одам... (12-б.)

Қўштирноқнинг туширилиши. Бу белгининг туширилиши 7 ерда учрайди. Улар 10—9, 37—38—39, 50—44, 86—76, 93—83-бегларда экан. Ана шу ўринлардаги туширишларнинг барчаси ҳам тўғри бўлган. Шулардан бир гап ичида қўлланган учтасини мисол тарзида келтирамиз:

„Xassəkaşlar“ qatarida, skamejkada janma-jan otirib, „xuşxor“, „xuštəm“ qijamdan va nişaldadan boşlarini kotarmaj, saqal-məjflavlariga aqizib, tamizib, kavşajatkan imom—maktab damlasi va bir mudarris ham, bu munasabat blan, balalarga husni axlaqni ta'lim xususida biroz dahanaki çan qilişdi. (93-б.)

Ҳассакашлар қаторида, скамейкада ёнма-ён ўтириб, хушхўр, хуштаъм қиёмдан ва нишолдадан бошларини кўтармай... (83-б.)

Тиниш белгиларининг орттирилиши. Романнинг 1941 йил босмасининг қатор ерларида қўйилмаган тиниш белгилари унинг 1957 йил нашрида ёзилган. Ана шундай йўсинда қўлланган тиниш белгилари 78 ерда учради. Уларнинг ҳаммаси деярли гап ичида ишлатиладиган шакллардан иборат. Шу шакллар қаторида энг кўп ерда орттирилгани вергул экан. Ҳар бир шакл қандай грамматик-семантик ҳолатда ишлатилганини айрим-айрим кўрамиз.

Вергулнинг орттирилиши. У қўшма гап ва уюшққ бўлақларнинг компонентлари орасида, ажратилган иккинчи даражали бўлақларга, ундалма ҳамда кириш сўзларига боғлиқ ҳолда орттирилган. Шунингдек, вергул кўчирма ва автор гапидан иборат конструкцияларга ҳам киритилган. Уларда янгидан қўлланган вергуллар миқдори умумий киритилган вергуллар сони (60)нинг 19 тасини ташкил этади. Вергул орттирилишини ҳар бир конструкция бўйича айрим кўрамиз.

Қўшма гапларда. Бу гап компонентлари орасига 5 ерда вергул қўйилган. Улар қуйидаги саҳифаларда кўринади: 22—19, 28—25, 53—47, 58—52, 68—60-бетлар. Улардан 2 та мисол келтирамыз:

...Birisiniki avçga minganda ikkincisi başladı (22-б.)

...Бирисиники авжга минганда, иккинчиси бошлайди. (19-б.)

Qarni acganligidan ici acişib, qandajdir behusurlik sezadi. (28-б.)

Қорни очганлигидан ичи ачишиб, қандайдир беҳузурлик сезади. (28-б.)

Уюшиқ бўлақларда. Гап бўлақларининг компонентлари орасига 9 ерда ўринли киритилган вергул романнинг 8—6, 11—10, 65—57, 68—60, 71—63, 70—70, 85—76, 86—77, 106—95-бетларида учрайди. Баъзи намуналар:

Havuzniñ narigi cetida bir-biriga jaqin oʻtqazilgan şaxlar, bir-biriniñ iciga kirgan uc tup alma daraxti. (11-б.)

Ховузнинг нариги четида бир-бирига яқин ўтқазилган, шохлари бир-бирининг ичига кирган уч тўн олма дараҳти. (10-б.)

Bu jerda uc-tort kundan bujan kunduzi ham kecasi ham eshuşim sizda. Tavakkal qilib ciqdim. (79-б.)

Бу ерда уч-тўрт кундан буён кундузи ҳам, кечаси ҳам эс-хушим sizда. Таваккал қилиб чиқдим. (70-б.)

Ertaga nkan bөлgani ucun arava kerakligini xоқajin bir-ikki kun şaharda qalişqa bujurganini bildirdi. (106-б.)

Эртага никоҳ бўлгани учун арава кераклигини, хўжайин бир-икки кун шаҳарда қолишга буюрганини билдирди. (95-б.)

Ажратилган иккинчи даражали бўлақларда. Шундай бўлақларга боғлиқ ҳолда 9 ерда янгидан вергул қўйилган. Булардан баъзилари, романнинг 1941 йил наشريдагидай, бир томондан вергул билан ажратилганлар, баъзилари бутунлай ажратилмаган. Янгидан қўйилган вергул уларнинг 7 тасидан кейин, 2 тасидан олдин ёзилган. Айрим мисоллар келтирамыз:

Soç cal sukutga batdi, kickina, lekin həli tetik kɵzlaʻini mudraq basgan kabi, sekingina jumdi. (10-б.)

Сўнг чол сукутга ботди, кичкина, лекин ҳали тетик кўзларини, мудроқ босган одам каби, секингина юмди. (9-б.)

Təniñ etaklari blan etigini pari-beri urib ickariga kirdi. (21-б.)

Тўнининг этаклари билан этигини нари-бери уриб, ичкарига кирди. (19-б.)

U har xil jumuşlarni qilib oʻrgangan bolsa ham tənka kavlamagan edi.

У ҳар хил оғир юмушларни қилиб ўрганган бўлса ҳам, тўнка кавламаган эди. (24-б.)

Умумий текст мазмунига қараганда, қуйидаги гапда *мана* сўзидан сўнг вергул ёзлиши ўринли бўлган. Масалан:

—Mana Çorabaj turid keldi. (23-б.)

— Мана, Кўрабой ҳам туриб келди. (20-б.)

Бу ўринда «Cadir хажал» (41-б.) иборасининг охириги ундов

белгиси қўйилиши («Чодир хаёл!») (35-б.)га ҳеч қандай асос йўқлигини ҳам кўрсатмоқ лозим бўлади.

Ундалмаларда. Ундалмаларга боғлиқ ҳолда романнинг 9—8, 12—10, 13—11, 25—22, 44—38, 96—86-бетларида янгидан қўйилган вергулни 6 ерда учратдик. Улардан 4 таси ундалмадан олдин, 2 таси кейин қўйилган. Уларнинг ҳар бир туридан биттадан намуна келтирамиз:

— Хош, оқлим нма арзиқ бар? Айт...(9-б.)

— Хўш, ўғлим, нима арзинг бор? Айт... (6-б.)

— Icin Səlimçan, icin, Abdışukur!—xtab qildi Çamalbaş... (96-б.)

— Ичинг, Салимжон, ичинг, Абдушукур!— хитоб қилди Жамолбой... (86-б.)

Кириш сўзларда. 5 та кириш сўзда янгидан вергул қўйилган. Улар романнинг қуйидаги бетларида экан: 60—8, 10—8, 37—32, 75—67, 107—96. Мисоллар:

— Atid nma, çjan?

— Atim Jolci, Ajam şukur saq-salamat. Sizga səlam deb qaldi: (10-б.)

— Отинг нима, жиян?

— Отим Йўлчи. Аям, шукур, соғ-саломат. Сизга салом деб қолди. (8-б.)

—... Jkkisiniñ joli ham menimca gumrahlikdan başqa narsa emas. (75-б.)

— ...Иккисининг йўли ҳам, менимча, гумроҳликдан бошқа нарса эмас. (67-б.)

Damlaga dəm saldiriş, albatta bahana...(107-б.)

Домлага дам солдириш, албатта, баҳона... (96-б.)

Тире орттирилиши. Уч ерга янгидан қўйилган тиренинг иккитаси ажратилган изоҳ билан изоҳланмишдан, биттаси уюшиқ бўлаклардан сўнгги умумлаштирувчи бўлакдан олдин қўйилган. Мисоллар:

Namaz şu jerda miñmanxanada oqildi.

Номоз шу ерда — меҳмонхонада ўқилди. (77-б.)

Toj, əzə barisiga aralaşaman. (31-б.)

Тўй, аза — барисига аралашаман. (27-б.)

Кўчирма ва автор гапли конструкцияларда тиниш белгиларининг орттирилиши. Бу конструкцияда 19 ерда вергул, 7 ерда қўштирноқ, 3 ерда нуқта, 2 ерда икки нуқта, бир ўринда сўроқ белгиси, бир ерда ундов белгиси — ҳаммаси бўлиб 33 ерда янгидан тиниш белгиси қўйилган. Улар романнинг 13—11, 15—16—13, 11—14, 18—16, 18—16, 19—17, 19—17, 22—20, 23—21, 24—21, 24—21, 25—22, 33—39, 37—32, 38—33, 55—48—49, 67—60, 69—62, 70—62, 72—64, 74—65, 75—66, 75—66, 75—67, 77—68, 82—73, 84—74, 86—77, 96—85, 92—82, 95—85, 97—83, 98—88-бетларда учрайди.

Бу конструкцияга киритилган 19 вергулдан 14 таси кўчирма гап ичида келтирилган автор гапи охиридаги тиредан олдин,

5 таси автор гапи билан бўлинган кўчирма гап охирига қўйилган. Шулардан 13 таси қондага мос, 6 таси мос эмас. Қондага кўра, 6 вергулнинг 4 таси ўрнида нуқта, яна 2 таси ўрнида икки нуқта бўлиши лозим эди. Ҳар икки ҳолатидан ҳам мисоллар келтирамиз: Қондага мослари:

— ÇJan, — ahista muraçian qildi Mirzakarimbaj — øjlab qaragam, ahvallariñ cataqqa exşajdi. (18-б.)

— Жиян, — оҳиста мурожаат қилди Мирзакаримбой, — ўйлаб қарасам, аҳволларинг чатоққа ўхшайди. (16-б.)

— Хөşajin, — adatdagica takallufsizlik blan dedi u — bu kun biz talaj iş qildi. (67-б.)

— Хўжайин, — одатдагича такаллуфсизлик билан деди у, — букун бир талай иш қилдик. (60-б.)

— Jja, Abidçan, — tirçajib gapirdi Qambar — men øjlavdimki... (69-б.)

— Ия, Обиджон, — тиржайиб гапирди Қамбар, — мен ўйловдимки... (62-б.)

«Қутлуғ қон»нинг орадан 16 йил вақт ўтган иккинчи нашрида тиниш белгиларининг қўлланиши ўзаро қиёсланди. Қиёсланган уч боб (1957 йил нашрида 107-бет) бўйича ҳар икки нашр ўртасида 218 та тафовут борлиги аниқланди. Улардан 175 таси қондаларга мос экан. Барча тафовут эса қуйидаги ҳолат ва фактларда содир бўлган.

1. Нуқта ундов белгисига, кўп нуқта эса нуқтага, ундов белгиси сўроқ ва ундов белгисига ҳамда кўп нуқтали сўроқ белгиси сўроқ белгисига алмаштирилган. Демак, ўзгариш гап охирида қўлланивчи (кўп нуқтанинг ҳам шундай вазифасидагисини) тиниш белгиларини ўзаро алмаштириш доирасида юз берган. Шунингдек, қиёсланган ўринлар гап охирида қўлланидиган айрим тиниш белгилари билан гап ичида ишлатиладиган баъзи ишоралар ўзаро алмаштирилганини ҳам кўрсатади.

2. Вергул, нуқтали вергул ва тире икки нуқта билан; вергул, икки нуқта нуқтали вергул билан ҳамда қўштирноқ вергул билан алмаштирилган. Демак, икки нашр ўртасидаги тафовут гап ичида қўлланидиган тиниш белгиларини ўзаро алмаштиришда кўринган.

Шундай қилиб, 1 ва 2-рақам билан кўрсатилган алмаштириш романнинг икки нашр ўртасида 69 та экани аниқланди. Булардан 63 таси романнинг 1957 йил нашрида тўғри алмаштирилган, 6 таси 1943 йил нашридагидай қолиши мувофиқ эди.

3. Романнинг 1941 йил нашридаги тиниш белгиларидан унинг 1957 йил босмасида 85 таси туширилган. Улардан 69 таси вергул, 9 таси тире, 7 таси қўштирноқ экан.

Туширилган вергуллар романнинг 1941 йил нашрида 10 ерда эгадан сўнг, 4 ерда кесим билан эга ўртасида (эгадан олдин), 9 ерда иккинчи даражали бўлақлар орасида, 4 ерда кесимдан кейин (иккинчи даражали бўлақлардан олдин), 1 ерда иккинчи даражали бўлақдан кейин (кесимдан олдин); 3 ерда уюшиқ бў-

лаклар орасидаги *ва* дан олдин ҳамда ниҳоят *дан* сўнг ёзилган экан. Буларнинг романнинг 1957 йил нашрида туширилиши мувофиқ бўлган. Шунингдек, романнинг олдинги нашрида ёзилган тирелардан 8 таси, қўштирноқлардан 7 тасининг унинг кейинги нашри (1957 йил)да туширилишида ўринли йўл тутилган. Бироқ 4 ерда уюшиқ бўлаклар қўшма гап компонентлари ўртасига қўйилган 25 ерда ажратилган иккинчи даражали бўлакларга 4 ерда гап бўлаклари билан грамматик алоқада бўлмаган сўзларга боғлиқ ҳолда қўлланган вергуллар; бир ўринда эга ва кесим састави орасидаги тире, бир кўчирма гап охиридаги ундов белгисининг романнинг 1957 йил нашрида (1941 йил босмасида ёзилган) туширилиши қоидаларга мос бўлмаган. Шундай қилиб, романнинг 1957 йил нашрида туширилган 85 тиниш белгисидан 47 таси ўринли, 38 таси ўринсиз туширилган.

4. 1941 йил нашрида қўйилмаган тиниш белгиларининг 1957 йил босмасида қўйилиши, яъни бу нашрда тиниш белгиларининг орттирилиши, уларнинг уюшиқ ва ажратилган иккинчи даражали бўлакларга, қўшма гап компонентларига, гап бўлаклари билан грамматик алоқада бўлмаган сўзларга ҳамда кўчирма ифода ва ремаркага боғли ҳолда қўлланишида кўринади. Шундай қилиб, қайд этилган ўринларда орттирилган тиниш белгилари миқдори 78 тага етади. Улардан 60 таси вергул бўлиб, қолганлари тире, қўштирноқ, икки нуқта, нуқта (уч ерда), биттадан ерда қўйилган сўроқ, ундов белгиси (гап тугалланганини кўрсатувчи белгилар кўчирма ифодали конструкцияларга киритилган) экан.

* * *

Октябрь революциясидан сўнг тиниш белгилари қўлланиши асослари бўйича юқоридагидай ҳолатларнинг юзага келишига, шубҳасизки, тиниш белгилари қўлланишида текстларнинг мазмунан умумий руҳи ҳамда шу асосда уларнинг қисмлари ўртасидаги маъно муносабатлари ва оттенкаларига суянишгина сабаб бўлган.

Маълумки, текстлардаги мазмун, маъно муносабатлари ва оттенкалари ифодаси, айниқса тиниш белгилари қўлланишини кўзда тутиб гапирганда, синтактик структура воситасида реаллашади. Демак, қайд этилган ўзгаришлар тиниш белгилари қўлланишида, биринчидан, синтактик-семантик (ўрни билан, шулар асосидаги стилистик) ҳолат асос бўлганини кўрсатса, иккинчидан, уларнинг қўлланишида ана шу асос камолотга эриша боргани ва бораётгани ҳақида олдинда айтган фикрларимизни қўшимча равишда қувватлайди.

Айтилганлардан англашиладики, тиниш белгилари қўлланишида аини текстларнинг кейинги нусхаларида юз берган ўзгаришлар ёзувимиз амалиётида бир қисм қоидаларнинг рад этилишини, қатор янги қоидалар берилишини талаб қилмоқда. Бундай хулосага келишда текст мазмуни ва у орқали ифодаланаётган маъно муносабатлари ва оттенкаларига суяндик. Шундай

қилиш билангина бу ҳақда тўғри фикр баён этиш мумкин бўлур эди. Бу тезисимизни рус пунктуацияси илмининг саркардаларидан бўлган проф. С. И. Абакумовнинг қуйидаги фикрлари билан ҳам қувватламоғимиз мумкин:

«Шундай қилиб, ҳар қандай боғлиқ текст пунктуацион вариантларга кенг имконият туғдиради. Айнан бир текстнинг ўзида икки нуқта ўрнига нуқта қўйиш, нуқтани вергул билан, вергулни икки нуқта билан алмаштириш мумкин ва ҳоказо. Белгини тушириб қолдириш, бошқа жойга кўчириш мумкин ва бошқалар (Гап, албатта, қоидага хилоф бўлмаган, яъни хато ҳисобланмайдиган пунктуацион ўзгаришлар ҳақида боради).

Бироқ ҳар бир бундай пунктуацион вариант гапнинг мазмунини ўзгартиради, унга янги маъно оттенкалари қўшади»³.

Охирида шуни таъкидлаш лозимки, юқорида қайд этилган ҳар қайси группа бўйича тафовут фактларининг таҳлили ва улардан чиқарилган хулосалар, шунингдек, олдиндан тилга олинган бошқа материаллар ҳамда улар ҳақидаги изоҳлар тиши белгилари қўлланиши асосининг тараққиёти, асос эътибори билан айтганда, синтактик-семантик принципнинг маълум даражада умумлашуви негизда такомиллашиб борганини кўрсатади. Маълум бўлишича, бундай ҳолат айрим манбалар доирасидаги ҳодиса бўлмай, балки қиёсланган ҳам насрий, ҳам шеърий текстлардаги, шунингдек таҳлил қилинган бошқа барча асарларда деярли умумий ҳодиса экан.

Китобда қўлланилган белгилар жадвали

№	БЕЛГИЛАР
1	
2	
3	
4	
5	
6	
7	

³ С. И. Абакумов. Методика пунктуации, М., 1954, стр. 10.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Пунктуацион белгиларнинг шакллари, қўлланиш ўринлари	10
Октябрь революциясигача пунктуацион белгиларнинг шакллари, қўлланиш ўринлари	10
Уйғур ёзма ёдгорликларида ажратиш белгилари	13
Уйғур ёзувида ажратиш белгилари ва уларнинг миқдори	14
Октябрь революциясигача бўлган араб алфавити негизидаги ўзбек ёзувида пунктуацион белгилар	16
Эски арабча текстлардаги ажратиш белгилари ҳақида	18
Бир қатор халқларнинг араб алфавити негизидаги эски ёзувларининг ажратиш белгиларида умумийлик	21
XI—XIX аср араб алфавити асосидаги ўзбек ёзувида пунктуацион белгилар	24
Араб алфавити асосидаги ўзбекча қўлёзмаларда ажратиш белгилари	24
XIX асрда араб алфавити асосидаги нашрий текстларда ажратиш ва тиниш белгилари	34
1901—1917 йиллардаги пунктуацион белгиларнинг шакллари ва уларнинг тақдири	44
Ўзбек матбуотида ҳозирги тиниш белгиларининг қисқа вақтда пайдо бўлиши ва унинг сабаблари	61
Октябрь революциясидан сўнг тиниш белгилари шаклларининг барқарорлашуви ва умумлашуви	72
Ҳозирги пунктуацион белгиларнинг шакллари ва миқдори ҳақида мулоҳазалар	86
Пунктуацион белгиларнинг қўлланиш принциплари ва уларнинг тараққиёт йўллари	104
Октябрь революциясигача ёзувларимизда пунктуацион белгилар қўлланиши принциплари	105
Октябрь революциясигача араб алфавити асосидаги ўзбек ёзувида пунктуацион белгилар қўлланиш принциплари	116
Октябрь революциясидан сўнгги ёзувларимизда пунктуацион белгилар қўлланиши принциплари	159

На узбекском языке

Хусан Газиев

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ УЗБЕКСКОЙ ПУНКТУАЦИИ

Ўзбекистон ССР ФА А. С. Пушкин номи Тил ва адабиёт институти илмий совети, ЎзССР ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлими томонидан нашрга тасдиқланган

Муҳаррир *Л. Эркинова*
Техмуҳаррир *В. Тарахович*
Корректор *С. Зокирова*

ИБ № 1724

Термига берилди 2/IV-1979 й. Босишга рухсат этилди 24-XII-1979 й. P07917. Формати 60×90¹/₁₆. Босмаҳона қоғози № 1. Адабий гарнитурга. Юқори босма. Шартли босма л. 14.0. Ҳисоб-нашриёт л. 13.0. Тиражи 1000. Заказ 211. Баҳоси 2 с. 60 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти. Тошкент, 700047, Гоголь кўчаси, 70.

ЎзССР «Фан» нашриётининг босмаҳонаси. Тошкент, М. Горький проспекти, 79.